Türk ellərindən-10

ƏLİ ŞAMİL

TATAR, BAŞQIRD, ÇUVAŞ:

məqalələr

Bakı - 2026

Redaktor: **Vəfa SALEH**

Şamil Əli (Şamilov Əli Hüseyn oğlu).
Tatar, başqırd, çuvaş: məqalələr,
Bakı: "İmza" nəşrlər evi, 2026, 400 s.

Kitaba Avrasiyada yaşayan türk xalqlarının milli dəyərli oğulları haqqında elmi məqalələr və əsasən repressiya məngənəsində məhv edilmiş cəsur insanlar barəsində TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun birgə hazırladığı "Qorqud Ata" proqramında 2010-2014-cü illərdə "Türk dünyasının məşhurları" seriyasından efirə getmiş verilişlərin redaktə edilmiş mətnləri daxil edilmişdir. Kitabda məlumat verilən şəxslərin bəziləri haqqında Azərbaycanda ilk dəfə yazılmış, digərlərinin fəaliyyətlərinə isə fərqli baxış sərgilənmişdir.

İSBN 978-9952-37-840-5

© Əli Şamil, 2026

İÇİNDƏKİLƏR

Türk dünyasının məşhurları kitabı necə yarandı..... 5
Elmi məqalələr 10
Bolşeviklerin Hunharca Öldürdüğü Tatar-Başkurt Şairi Şeyhzade Babiç..... 11
Abdülkadir İnan ve Muhacir Azerbaycan Gazetesi “Bildiriş” (1930-1931).....58
Musa Carullah Bigi’nin Görünmeyen Tarafları.....98
Dilçiliyimizin Avropa metodları ilə araşdırılmasında Abdulla Şərifovun rolu.....129
Aldanmışların ömrü intiharla bitir: Çuvaş şairi Mişşi Sespel kimi.....164
Tatar araşdırıcısı Fəridə Tahirova..... 178
Türk dünyasının məşhurları..... 191
Abdulla Tukay.....192
Ahmedhadi Maksudi.....200
Alimcan İbrahimov 208
Andriyan Nikolayev..... 217
Ayaz İshaki İdilli..... 225
Əbdürrəşid İbrahim (İbrahimov) 234
Əziz Qubaydullin..... 245
Fatih Kərimi 254
Hadi Atlasi 261

Xaris Yumaqulov..... 269
Xəsənqata Qabəşi 275
Karim İdelqujin..... 283
Kərim Tinçurin 290
Qali Rəxim 297
Məcid Qafuri 304
Mirsəet Sultan-Qaliyev 312
Musa Cəlil 324
Rizatdin Fəxretdin.....334
Salavat Yulayev 342
Sədri Maksudi Arsal 350
Şamil Usmanov 358
Şəhabəddin Mərcani 365
Yusuf Akçura 373
Zəki Vəlid Toğan.....382
Ziya Kamal 389

TÜRK DÜNYASININ MƏŞHURLARI KİTABI NECƏ YARANDI

Rusiyanın Tatarıstanı işğal və idarəetməsi ağır bir proses oldu. Çünki tatarlar uzun illər əsarətdə saxladıqları rusların onların ağasına çevrilməsi ilə barışa bilmirdilər. Rus idarəçiləri öncə hər şeyi zor gücünə həll etməyə çalşırdılar. IV İvan (İvan Qroznı) 1552-ci il oktyabrın 2-də Kazanı işğal etdikdə əsir alıb Moskvaya apardığı Yadigar (Yediger) Məhəmməd xan oğlunu zorla xaç suyuna salıb, onu Simeon (Semyon) Kasımovski adlandırdı. Ruslar elə başa düşdülər ki, xanın xristianlığı qəbul etdiyini elan etsələr xalq da xristianlığı qəbul edəcək. Lakin gözlədikləri kimi olmadı.

Yüz illər boyu müsəlman kimi yaşamış insanların xristianlaşmasına əngəl olan çoxlu səbəblər vardı. İslam xristianlıqdan təxminən 700 il sonra yarandığından daha mütərəqqi idi. Rusiyada quldarlıqdan az seçilən təhkimçilik hüququnu İslam inanclı insanlar qəbul edə bilmirdilər. Əsir alınanlar, aristokrat təbəqədən olanların bəziləri, dövlətə xidmət edənlər pravoslav xristianlığı formal qəbul edənlərin övladları sonradan normal xristian oldular.

Rusiya idarəçiləri müsəlmanların dirənişinin güclü olduğunu görüb bəzi güzəştlərə getdilər. Təhkimçilik onlara tam tətbiq edilmədi, səriət məhkəmələri saxlandı. Bu da bir ölkədə iki qanunun işləməsi demək idi.

17-18 yüzillərdə, xüsusən I Pyotrun və II Yekaterinanın hakimiyyəti illərində missionerlik fəaliyyəti gücləndirldi. Zorla və təbliğatla tatarların bir hissəsi xristianlaşdırıldı. Kreşen tatarlara (xristian tatarlar) ilk günlər bəzi imtiyazlar verildi. Bəzi müsəlman öndərlərində belə bir fikir formalaşdırlmışdı ki, mənsub olduqları xalqın dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində yaşayanlarından geri qalmasının səbəbi İslam dinidir. Lakin xristian çuvaşların, kreşen tatarlarının (xristian tatarlar) yaşam şərtlərini görən tatar-başqırd aydınları anladılar ki, inkişafdan geri qalmalarının səbəbi heç də din deyil. Onlar inkişaf etmək, mənsub olduqları xalqı da Avropanın inkişaf etmiş dövlətlərinin əhalisinin səviyyəsinə çatdırmaq üçün müxtəlif yollar axtarırdılar. Bunun ən münasib yolunu Rusiya vasitəsilə dünyaya çıxmaqda görürdülər.

Rusiyanın hakim dairələri də onların bu cəhdlərində öz xeyirlərinə məharətlə istifadə edir, aristokratların övladlarını dövlət

məktəblərində oxudur, orduya cəlb edirdilər. Beləcə ruslar ilə tatar-başqırdlar, çuvaşlar arasında bir intiqrasiya yaranırdı. Gələcəkdə işğal etdikləri ərazilərdə onların gücündən istifadə edirdilər.

1764-cü ildə II Yekaterinanın fərmanı ilə müsəlmanlara qarşı məhdudiyyətlər nisbətən yumşaldılmağa başladı. Rusiyada tatarların ticarətlə məşğul olmasına rəsmi şəkildə imkan verildi. Onlar Rusiyanın işğal etdiyi Sibirdə, Türküstanda ticarətlə məşğul olmaqla qalmadılar, Kaşqara, Hotəmə, Urumçiyə getdilər. Bir sözlə Avrasiya məkanının hər yerində tatar tacirləri görünməyə başladı. Beləcə onların arasında varlıların sayı artdı. Maddi imkanlar artdıqca təhsilə, mədəniyyətə də pul ayıranlar tapıldı. Tatar-başqırdların bacarıqlı övladları yalnız İstanbula, Şama, Misirə, Bağdada deyil, Avropa universitetlərinə də oxumağa göndərildi. Həm də yerlərdə mədrəsələr açıldı.

Rusiyaya xidmət edən əsarət altındakı xalqların hakimiyyətə qulluq edənləri həm öz güzaranlarını yaxşılaşdırmağa, həm də xalqını maarifləndirməyə çalışırdılar. Bunu tanınmış çuvaş aydını, Rusiyada məşhur missioner kimi

tanınan Aleksandr Nikolayeviç Alektorovun timsalında aydın görmək olar. Çuvaşlar bu gün də Aleksandr Alektorovu həm çuvaş xalqının savadlanmasına töhfə verən maarifçi, həm də Rusiya imperiyasının missioner siyasətinin daşıyıcılarından biri kimi dayərləndirirlər.

Rusiya Qafqazı işğal edəndən sonra tatarların gücündən daha çox istifadə etməyə başladı. Azərbaycanla tatar-başqırdlar arasında əlaqələrin yeri mərhələsinin əsası qoyuldu. Yaxın Şərq ölkələrinə oxumağa, ziyarətə gedənlər, səyahət edənlər geri döndükdə müəyyən müddət Bakıda qalmağa, buradakı aydınlarla, iş adamları ilə əlaqə qurmağa çalışdılar.

20-ci yüzilin başlarında Rusiya işğalı altında olan müsəlmanların yaxınlaşmasında tatarların rolu böyük oldu. Rusiya müsəlmanlarının qurultayları çağrıldı. Gələcəyə doğru inamlı addımlar atılmağa başlandı. Lakin çarın hakimiyyətdən salınması, idarəetmənin yenidən formalaşması Rusiya əsarətindəki türklərin əlaqələrini yeni formaya saldı. Bu dəfə mərkəzin ciddi nəzarəti altında sovetləri mədh edənlərin yaxınlaşması baş verdi. Milli dəyərli insanlar məhv edildi və təqiblərə məruz qaldı.

Kitaba daxil edilən məqalələr əsasən Rusiya əsarətinə müqavimət göstərən, sovetlərin yeritdiyi siyasətin bir çox cəhətləri ilə barışmayan insanlar və onların əməlləri haqqındadır. İmkan daxilində haqqında söz açdığımız insanların Azərbaycanla bağlılığına da diqqət yetirməyə çalışmışıq. "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası altında efirə getmiş verilişlərimdəki mətnlərin bəzilərini təkrar olmasın deyə kitaba daxil etmədik. Oxucuların rahatlığı üçün məqalələri adlara görə əlifba sırasında verdik. Məqalələrin efirdə səsləndirilməsi əlifba sırası ilə deyil.

ELMİ MƏQALƏLƏR

BOLŞEVİKLERİN HUNHARCA ÖLDÜRDÜĞÜ TATAR-BAŞKURT ŞAİRİ ŞEYHZADE BABİÇ

Özet

Başkurt ve Tatar edebiyat kitaplarında, ansiklopedi ve ders programlarında Şeyhzade Babiç'i milli şairleri olarak takdim ederler. Babiç'in yaşadığı ve eserlerini ortaya koyduğu zamanda Başkurt ve Tatar dili bu gün olduğu gibi birbirinden ayrılmamıştı. Alfabe de birleşdirici olduğundan onun yazdıklarını Başkurtlar da, Tatarlar da, Kazaklar da, Özbekler de, Kumuklar da, Azerbaycan Türkleri de ve başka Türk halkları da aynı sevgiyle okur ve anlardı.

Şeyhzade Muhammedzekir oğlu Babiçev 2 Ocak 1895 senesinde Ufa ilinin, Birsk kazasının Esyen köyünde doğar. Onun doğduğu köy bu gün Başkurdistan Cumhuriyeti'nin Dörtöyle ilçesindedir. Bu köyde ve bölgede yaşayanların çoğunun soyu ünlü Türk kavimlerinden olan Kanglılarla bağlıdır.

Babiç önce babasının da hocalığını yaptığı okulda okur. Sonra Kazak bozkırında göçebe hayat tarzı geçirenlerin çocuklarına ders verir.

Rusya çarı 2. Nikolay'ın 1905 yılında verdigi Ekim manifestosundan yararlanan aydınlar ve iş adamları 1906 yılının sonbaharında Ufa'da Galiye medresesini kururlar. Şeyhzade Babiçev 1911 yılında Galiye medresesinde okur. Altı seneden sonra medreseni bitirib Troitsk'de öğretmenlige başlar. "Akmulla" dergisi ile de işbirliği yapar.

Şiir yazdıktan sonra soyadındakı Rusçadan alınmış *ev* sonluğunu atar. Babiç'in politika yaptığı zaman Başkurdistan'da Çar ordusunun admirali Aleksandır Kolçak'ın (1874-1920), A. İ. Dutov (1879-1921) ve başka komutanların ordularıyla Bolşeviklerin Kırmızı Ordu olarak tanıttıkları askeri birliklere karşı savaşırdı.

Babiç 1917 yılının ilkbaharında Orenburg'a giderek oradaki gülgü dergisi "Karmak"ta çalışsa da, kısa bir süre sonra geri dönmek zorunda kalır. O, yeni kurulan Küçük Başkurdistan Cumhuriyeti'nde Başkurtlardan ibaret ordu oluşturulmasında aktif olmanın yanı sıra, Başkurt Merkezi Şurasında sekreter, "Başkurdistan" gazetesinin editörü olarak

çalışmış ve “Tulkun” adlı teşkilata da rehberlik etmiştir. 1918-1919 yıllarında Başkurt ordusunda askeri muhabir olarak çalışan Şeyhzade Babiç bütün varlığı ile Başkurdistan’ın özerkliği uğrunda savaşa girmiştir. Bolşevikler 24 Mart 1919 yılında Şeyhzade Babiç’i ve milliyetçe Başkurt olan asker ve komutanları Başkurdistan Cumhuriyeti’nin Zalair ilçesinde kurşuna dizirler.

Anahtar kelimeler: Şeyhzade Babiç, Küçük Başkurdistan Cumhuriyeti, Tatar-Başkurt şiiri, Bolşevik cellatlığı.

Giriş

Tarihte İvan Groznıy, yani Korkunç 4. İvan olarak tanınan Rus hükümdarı 1552 yılında 150 binden kişiden oluşan askeri birlik ve 150 topla Kazan Hanlığına hücum eder. Hanlığın yönetilmesinde Yadigâr Han’ın yanı sıra bölgede yaşayan dört ünlü soy – Şirin, Bargın, Argın ve Kıpçak kavimlerinin yöneticileri ile de aktiflerdi. İç çelişkiler ve komşu Türk Müslüman hanlıkları ile çatışmalar, bu çatışmaların sıkça mahalli savaşlara dönüşmesi

ülkenin ekonomik ve askeri gücünü her gün bir az daha zayıflatmaktaydı.

Ortaya çıkan imkânlardan yararlanan İvan Groznıy uzun zaman Tatarların - Moğolların esareti altında olan Rusya'yı kurtarıp bağımsız ülke yapmakla kalmadı, aynı zamanda sömürgeci bir devlete dönüştürdü. Onun yönettiği askeri birlikler 2 Ekim 1552 yılında ağır kayıplarla da olsa Kazan şehrini kuşattı. Kazan hanı Yadigâr "haç suyuna salmak", yani Hristiyanlaştırmak adı ile Volga'da yıkandı. Ona Simeon Kasayeviç ismi verildi. Bu hakaretin hemen ardından han hayatını kaybeder (Guliyev, 1981: 206-207, 5. cilt).

Arazisi işgal edilen, hanı öldürülen ülke bir daha toparlanarak bağımsızlığına ulaşamadı. Çünkü Ruslar Kazan hanlığı'nı işgal ettikten sonra yeniden toparlanmamaları için bir dizi program uyguladı. Bölgede yaşayan aynı medeniyetin taşıyıcısı olan, şimdi Tatar, Çuvaş, Mari, Udmurd, Mordva, Başkurt olarak tanınan halkların arasında derin bir uçurum oluşturdu. Bu uçurumun etkisi öylesine çok oldu ki, halen de devam etmektedir**.** Maalesef bilgisel ve siyasal anlamda dünyanın gelişmiş çağında bile aydınlar bu uçurumu kapatamamaktadır.

Kazan Hanlığı'nın işgali ile yetinmeyen Rusya sömürgecilik politikasını devam ettirerek dört sene sonra Astrahan'ı da yönetimi altına almak için Hazar denizine çıkıp Avrupa'dan Asya ülkelerine giden yolların büyük bir kısmını kontrol altına aldı. Böylelikle Rusya'nın Asya'ya yolu açıldı. Her geçen gün askeri gücü artan Rusya, Kazak bozkırlarını, Sibirya'yı geçerek Pasifik okyanusuna yaklaşmış ve bununla da yetinmeyerek Pasifik okyanusuna kadar ilerlemişti. Hatta Amerika kıtasına geçerek Alaska'yı ülkesinin mülkü ilan etmişti.

Rusya komşu halkları esaret altına aldıkça onların arasındaki küçük farklılıkları da sömürgecilik politikası için kullanır. Yani uyguladığı politikalarla yüzyıllar boyunca aynı yazı dilini kullanan Tatarları, Başkurtları, Çuvaşları, Kazak-Kırgızları, Sibirya Türklerini birbirinden ayırmağa başlar. Rusya'nın sömürgecilik politikasını eleştiren, ülkeyi "halklar hapishanesi" olarak betimleyen Vladimir Lenin (Ulyanov) kendisi de eline güç geçince bağımsızlığını isteyen halklara savaş ilan etdi.

İlginç olanı şu ki, esaret altındaki halklara eziyet edildiğinde, mahvetme ve takiplerde o

halkların evlatları da bu programda fiili olarak yer almaktaydı. Onların büyük kısmı mutlu ve müreffeh bir toplum ve gelecek nesillerin refahı için çağdaşlarına her türlü eziyeti reva görmekteydi. Bir anlamıyla Karl Marks ve Fredrich Engels'in "Komünist Manifesto"sunda söyledikleri gibi "Avrupa'da bir komünizm kâbusu dolaşmakta"ydı. Marks ve Engels komünizmin gelişmiş ülkelerde kurulacağını söylemelerine rağmen Lenin ve onun silah arkadaşları Marks ve Engels'in takipçileri olarak tanınsalar da, üstatlarının dediklerini yapmayıp komünizmi Avrupa'nın en geride kalmış ülkelerinden olan Rusya'da kuracaklarına taraftarlarına inandırmışlardı.

İnsanlara mutlu gelecek, eşitlik, sulh ve bağımsızlık sloganları ile politikaya atılan Bolşevikler iktidarlarının ilk günlerinden itibaren gaddarlığı, haksız kan dökmeleri, insanların hak ve hukuklarını çiğnemeleri ile ün kazandılar. Onların gaddarlıkla ve acımasızca şehit ettikleri binlerce insanlardan biri de talihsiz Tatar-Başkurt şairi Şeyhzade Babiç'di. O, millet ve vatan yolunda yirmi dört yaşında şehit edilmişti. Bu cesur insanın hatırasını kutsayanlar, onu her zaman saygıyla anmış,

ömür yolunu ve yaratıcılığını öğrenmiş ve ismini ebedîleştirmişler.

Genç şairin ölümüne hüküm verenler ve onu icra edenler ise yalnız kendi biyografisinde değil, hem de mensup oldukları partinin, o partiyi temsil eden hükûmetin tarihine silinmesi mümkün olmayan kara bir leke sürmüşlerdi. Aslında Bolşevikler Rusya hükûmetinin esaret altına aldıkları halkları eritme, ezme siyasetini açık ve kaba şekilde, hem de gaddarlıkla yerine getirmişlerdi.

Şeyhzade Babiç'in Soyu ve İlk Tahsil Yılları

Şeyhzade Muhammedzakir oğlu Babiçev (Başkurtlar onun adını ve soyadını böyle yazarlar - *Шәйехзада Мөхәммәтзәкир улы Бабич)* (ru.wikipedia.org/wiki/). 1895 senesi 2 Ocak'ta (yeni takvimle 14 Ocak'ta – A. Ş.) Çarlık Rusya'sının işgal ettiği Türk topraklarında yarattığı Ufa guberniyası, Birsk kazasının Esyen aulunda (köyünde) doğar. Rusçada ise bu köyün ismi Asyan şeklinde yazılır. Şeyhzade'nin doğduğu köy günümüzde Başkurtıstan Cumhuriyetinin Dürtöyle

ilçesindedir (Tatar ediplere, meğrifetçilere, 2005: 32). Köyde ve bölgede yaşayanların çoğu ünlü Türk kavimi olan Kanglılardandır (İstoriya Kentukki). Azerbaycan'da Kengerli olarak bilinen bu kavim Şumer-Sümer kaynaklarında hükümette olan Kanglı kavmi olarak kayıtlara geçmiştir. Kanglılar 6. ve 8. yüzyıllarda şimdi Rus ve Avrupa kaynaklarında Orta Asya olarak bilinen Türkistan'da kudretli devlet kurmuşlardı. Özbekler, Karakalpaklar, Kazaklar, Başkurtlar, Tatarlar arasında soylarının Kanglı ile bağlı olduğunu bilenler ve yazanlar vardır.

Şeyhzade Babiç'in annesi ve babası mümin insanlardı. Köy imamının kızı olan anne babasından, yani Şeyhzade'nin dedesinden yazıp okumayı, şeriatı öğrenmiştir. Babası Muhammedzakir ise köy camisinde imamlık yapmanın yanı sıra mektepte çocuklara yazma, okuma ve şeriat ögretmişdir. Velilerinin kontrolü, kendisinin de doğal yeteneği sayesinde Şeyhzade Babiç küçük yaşlarından derin ilim sahibi olur. O, dil öğrenmeğe, dini bilimler, edebiyat ve tarihe büyük ilgi göstermiştir. Arap, Fars, Rus dillerinin yanı sıra Türk dillerinin birçoğunda da akıcı bir şekilde konuşmayı ve yazmayı başarmıştır.

Babası doğduğu köydeki anaokulunda ders veren ve burada pedagoji tecrübe kazanan Şeyhzade Babiç'i 1908 yılında Kıygazıtmak köyüne, hem de 1909-1911 ile 1913 ve 1916 yılının yaz aylarında Caek (Troitsk) şehrine ve göçebe Kazakların çocuklarına ders vermeğe gönderir (Tatar ediplere, meğrifetçilere, 2005: 32). Doğal olarak göçebeler arasında ders veren genç sadece Şeyhzade Babiç olmamıştır. Tatar-Başkurt aydınları Rusya'nın Hristiyanlaştırma ve assimile politikasının önünde durabilecek tek gücün İslam dini olduğunu iyi bilirler ve bunun için ellerinden geldiğince ders vermeye çalışırlar. İslam dininin yaygın olmadığı bölgelerin nüfusunu Hristiyan misyonerleri haç suyunda yıkar, kiliselere götürerek formalite icabı Hristiyanlaştırırlar.

Şeyhzade Babiç'in gençlik yıllarında Başkurtların, Tatarların, Kazakların edebi dilleri arasında pek fark yoktu. O zamanın edebi dili Tatar lehçesi esasında şekillenmişti. Edebi bedii çalışmalarla meşgul olanlar da bu dilde yazmış ve yaratmışlar. Onun için Başkurtların da, Kazak-Kırgızların da, Karakalpakların da 19. yüzyılın sonlarına kadar yaşamış yazarların eserleri bugün de bazen Tatar edebiyatının

mahsulü şeklinde takdim edilir. Şeyhzade Babiç de buna örnek olarak gösterilebilir ve o hem Başkurt hem Tatar edebiyat tarihine dâhil edilmiştir.

Böyle bir ortamda büyümüş Şeyhzade Kazak çocukları ile iletişim kurmakta, onlara alfabeyi, İslam dinini öğretmekte zorlanmadı. Kazakların yaşam tarzı, sözlü edebiyatını iyi bilen şair Abay Kumanbayev'in yaratıcılığını dikkatli bir şekilde gözlemler, özellikle de Lermontov'dan yaptığı tercümeleri tekrar tekrar okuyarak Rusça'daki orijinali ile kıyaslar. Bu da onun söz ihtiyatının zenginleşmesinde, şive sözlerinin edebi dile getirmesine sebep olur (Hisamitdinova, 1997: 406).

1. Galiye Medresesinin Öğrencisi

Köylerde, hayvancılıkla meşgul olan, yazın yaylada, kışın köye geri dönen kişiler arasında yaşayarak tecrübe edinen, belirli pedagoji alışkanlıkları edinen Şeyhzade Babiç bölgenin kültürel merkezlerinden olan Ufa şehrine gider. O zaman Ufa'da Gusmaniye, Hakimiye, Hasaniye ve Galiye medreseleri vardı. Yeni organize edilen okulların adı resmi belgelerde

Medrese-i Aliye-i Diniye olsa da, Tatar-Başkurtlar söz önünde [a] seslisinin önünde [g] ünsüzünü de telaffuz ederler. Bunun için de medresenin adı çoğu zaman kısaca *Galiye* olarak yazılır.

1906. yılı 15 Kasım'da Galiye medresesi açılır. Medresenin ilk talebelerinden olan Şeyhzade Babiç'i tedris programındaki yenilik, bilgili ve uzman öğretmenler kendine çeker (Sinenko, 2010: 262).

Öğrencilerin bedava eğitim görmesini hedefleyen medreseye filozof Ziya Kamali müdür tayin edilir. Resmi belgelerde ismi ve soy ismi Parvazetdin Calaletdin ulu Kamaletdinov olarak yazılan geleceğin filozofu, pedagogu, aydını 1873 yılı 8 Aralık'ta Ufa ilinin Gara Yakup kazasının Klyaş köyünde fakir bir ailede doğmuştur. Gusmaniye medresesini bitirdikten sonra Ufa müftisi Muhammedyar Sultanov (1886-1915), tacir Sedreddin Nezirov ve Kırım Müslümanları camiasının yardımıyla okumağa gider. 1898-1900 yıllarında Osmanlı devletinin başkenti İstanbul'da tahsilini devam ettirir. Lakin geri dönmez 1900-1903. yıllarda Mısır'ın Kahire şehrindeki ünlü El-Ezher Üniversitesinin Felsefe bölümünde okuduktan sonra Medine'ye

gider. Bir sene de burada Arap edebiyatı ve Hadis ilmini öğrenir. Öğrencilik yıllarında Ziya Kamali imzası ile yazmağa başlar (Farhşatov, 2010: 293).

Vatana dönen Ziya Kamali yolüstü Azerbaycan'a gelir ve bir ara Bakü şehrinde yaşar, "Hayat" gazetesi için makale yazar. Makalesinin içeriği hayırsever Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in ilgisini çeker. Tağıyev onu yanına davet eder. Ziya Kamali'nin davranışını, sohbetini, gelecek planlarını Azerbaycanlı hayırsever pek beğenir. O, genç filozofa zamanının büyük parası sayılan 50 ruble miktarında para verir.

1905 yılında Ufa'ya gelen Ziya Kamali bir zamanlar eğitim aldığı Gosmaniye medresesinde Kuran-ı Kerim'in öğretiminden, İslam felsefesinden ders vermenin yanı sıra, "Müslüman Dünyası" dergisine makaleler yazar (Şamil, 2012). O, Galiye medresesinde hem müdürlük yapmış, hem de Hadis, Siyer, Psikoloji derslerini vermiştir.

Rusya Japonlarla yaptığı savaşı kaybettikten sonra hızla ülkeyi kargaşa, boykotlar, mitingler, dernek ve partilerin artmasıyla yeni bir kriz etkisini gösterir. 300 senelik Romanovlar

sülalesinin çöküşü başlar. Hükümeti korumak ve yaşatmak için 17 Ekim 1905 yılında Çar 2. Nikolay mutakabat imzalamak zorunda kalır. Tarihe "17 Ekim Manifestosu" adı ile geçen bu belge esasen hükümetin yeni şekli yani anayasalı monarşiye doğru adım atılır. Devlet Duması adıyla yeni yapıya gidilir ve gazete-dergiler üzerindeki nezaret yumuşar, medreselerin, kiliselerin vb. dini merkezlerin tamir ve imarına, dini şuraların yapılmasına, miting ve toplantılara izin verilir.

Bundan yararlanan Tatar-Başkurtlar Ufa şehrinde 1906 yılı Ekim'in 7'de yüksekokul kabul edilen ilk medreseyi açmaya çaba gösterirler. Galiye adlandırılan medresede eğitim üç kademeli olur ve burada okuyanlardan öğretim parasının alınmaması kararlaştırılır.

Hayırseverlerden Sufiye Hanım Canturina 1000 ruble, Sedreddin Efendi Nezirov 300 ruble, Bedreddin Efendi Nezirov, Gabdulletif Efendi Hakimov, Hasan Efendi Kerimov her biri yüzer ruble ve diğerleri de ellerinden gelen yardımı gösterirler. Böylelikle 1930 ruble toparlanarak medresenin fonuna verilir. Birinci yıl medreseye sınavla 60-70 öğrencinin kabul edilmesi

planlanır. Henüz bina yapılmadığından dersler mescitte verilir.

1907 yılı 6 Şubat'ta Selim-Girey Efendi Canturi'nin evinde medrese kurucularının ikinci toplantısı yapılır. Bu toplantıda medrese için oda yapılıp yapılmaması tartışılır. Ulema, zengin ve müftilerin toplantısında Sufiye Hanım Canturina 10.000 ruble, Sedreddin Efendi Nezirov 10.000 ruble, Mahpervaz Hanım Şeyxaliyeva 3.000 ruble, Kutlu Muxammed Efendi Alkin 2.000 ruble, Sabircan Efendi Şamgulov 500 ruble, Bedretdin Efendi Nezirov 100 ruble, Hayrulla Ubaydullin 100 ruble, Fathulla Yahudin 50.000 tuğla verirler (Tatar oglı, 2010: 22-23). Bir süre sonra Galiye medresesinin masraflarını karşılamak için düzenlenen toplantılar bölgenin sosyal merkezi haline getirildi.

Medresenin öğretim programına Arapça Grameri, Belagat, Kısa İslam Tarihi, İslam Hukuku, Matematik, Coğrafya vb. fen bilimleri de dâhil edilmenin yanı sıra, bazı fen bilimlerinde de özel kurslar düzenlenir (Sinenko, 2010: 262).

Ziya Kamali de Şeyhzade Babiç'in babası Muhammetzakir gibi yenilikçilik, ceditçilik hareketinin öncüllerindendi. Onlar halen

ceditçiler, açtıkları mektepleri de cedit mektepleri adlandırılmaktadır. 1906 yılında açılan Galiye medresesi kısa bir zamanda bölgenin en nüfuzlu eğitim yuvasına çevrildi. İmtihanlardan başarıyla geçen 15-45 yaş arasındaki her kişi burada okuyabilirdi. İlk ve ortaokulu bitiren öğrenciler sınavlara katılma hakkına sahipdi. Eğitim iki aşamadan oluşmakta birinci hazırlık aşamasını geçip başarılı olanlar ikinci aşamada okuma hakkı elde ederlerdi. Okulda eğitim süresi üç sene idi (Lyubimov, 2010: 38).

Galiye'de Doğu'nun ünlü medreselerinin mezunlarının yanı sıra Moskova, Kazan, Beyrut Üniversitelerinin mezunları da ders vermekteydi. Bu medresede okuyan Başkurt öğrenciler "Parlak", Tatar öğrenciler "Ay", Çerkes öğrenciler "Aykap-Legu" (Derya), Kazak gençleri de "Sadak" dergilerini elyazması olarak yayınlamışlardır (Özdemir, 2007: 175). 1913. yılında 15 günde bir yayınlanan "Parlak" dergisinin başyazarı önce Şeyhzade Babiç, sonra ise Galimcan Nigmatin ve Sayfi Kudaş olmuştur. 1915 yılı 9 Kasım'dan 1918 yılına kadar yayımlanan "Şımıtır" dergisinin de başyazarı önce B. Serkebayev, sonra şair

Şeyhzade Babiç olmuştur (Tuzbekova, 2010: 356).

Medresede edebiyat ve müzik kulüpleri vardı. Şeyhzade Babiç "Parlak", "Ay" dergilerinde şiirlerini yayınlatmanın yanı sıra, mütemadiyen müzik geceleri düzenler. Medresenin koro ve orkestrasına Varşava Konservatorisinin önceki Profesörü Vilgelim Klebens rehberlik eder. Güçlü müzik hafızası olan Şeyhzade Babiç'te ister müzik, ister edebiyat derneğinin toplantılarında aktifti. İlk şiirlerini de burada öğrenim yıllarında yazmıştır.

Galiye medresesinde dini ilimlerin yanı sıra, Doğu dilleri ve aynı zamanda Matematik, Geometri, Trigonometri, Coğrafya vb. fen bilimleri de öğretilir, öğrencilerin Rus ve Avrupa halklarının dillerini öğrenmelerine ortam yaratılır. Burada yalnız Başkurtlar, Tatarlar, Kazaklar değil, Özbekler, Karakalpaklar, Türkmenler de okur idi. Bölge aydınları Lütfülla Bayçur, Hatmulla Fazılov, Zarif Hazret Alkayev gibi zamanın ünlü eğitimcileri ile yanı sıra yabancı öğretmenler de Galiye medresesinde çalışmışlar. Burada tarih ve coğrafyada Fatih Sayfi-Kazanlı, fizik ve matematikte Zakuan Bogdanov, mantıkta Mahmt Satayev, müzikte

Varşova Üniversitesinden Profesör Vilgelim Klements, Fransız dilinde Saet Şarif Ciganşa, Arap dilinde Zakir Kadri, Taki Badigi, Hatmulla Fazılov gibi âlim pedagoglar, Rus dilinde Ciganş Abdyuşev, Gabubulla Yanborisov, Hayrel-Vara (Hayrıvara) Gismatullin vb. öğretmenlerin adı uzun zaman hafızalardan silinmemiştir. Bazen bir öretmen bir kaç bilim dalında ders vermiştir. İlk Tatar kadın eğitimcisi sayılan Fatima Dövletgeldiyeva tarih ve eğitim teorisinden, Gabubulla Şinasi fizik, kimya, metot, eğitim tarihinden, Fransız dilinden, Giniatulla Terekulov matematik, geometri, trigonometri gibi fen bilimlerinde hocalık yapmıştır (Tuzbekova, 2010: 343). Medrese Özbek Mirmöhsün Şermuhammedov, Bikbulat Saliyev (1882-1942), Kazak Beimbet Maylin (1894-1939), Magjan Jumabayev (1893-1938), Jengali Tilenbergenov (1895-1933), Nuquman Manayev (1895-1937), Abdurraxman Mustafin, Adıgey T. Keraşev, Ahmet Hatkov (Aminov, 2010: 404) vb. âlimler, yazarlar ve kültür adamları ile sıkı ilişki de kurar. Azerbaycan'dan, İstanbul'dan, Kahire'den, Rusya ve Avrupa'nın çeşitli şehirlerinden kitap, gazete ve dergiler getirtilir. Bölgede Anasi adlı pedagoji yönlü

medresenin açılmasında da Galiye medresesinin kurucusu Ziya Kamal'in büyük rolü olmuştur (Sinenko, 2010: 263).

İdil-Ural bölgesindeki medreselerin ve bu medreselerde okuyanların, özellikler kazakların aydınlanmasında etkisi o kadar büyük olmuştur ki bundan rahatsız olan Rusya İçişleri Bakanlığı valiliklere şöyle içerikle talimat mektubu göndermiştir: "Ünlü bir Tatar mollanın Panislamist propaganda yaptığı görülmektedir. Kazak öğrencilerin eğitim aldıkları dini merkezlerin takip edilmesi gerekmektedir. Özellikle Rusya Müslümanlarından olmayan ve dış ülkelerde eğitim almış olanların dini hizmetler yapmalarına müsade edilmemelidir. Bunun yanı sıra Rusya'daki bazı Müslüman din merkezleri, mesela, yeni usulle eğitim veren Orenuburg'da Hüseyniye Medresesi ve Ufa şehrindeki Aliye Medresesi'nin (Galiye medresesi − A. Ş.) çok fazla güvenilir mollalar yetiştirmeği tecrübeyle sabittir."

Hükümete göre yeni metotla eğitim veren medreseler halk arasında Pantürkizm ve Panislamizm propagandası yaptıkları için bu okulların faaliyetleri engellenmeliydi. Rusya İçişleri Bakanlığı'nın dikkatini çeken bu

medreseler arasında Medrese-i Resuliye, Medrese-i Hüseyniye ve Medrese-i Aliye gibi Kazak öğrencilerin rağbet ettikleri medreseler bulunmaktadır" (Özdemir, 2007: 50).

2. Skolastik Doğu Şiirinden Sosyal Politik İçerikli Şiire

İlk şiirlerini skolastik Doğu şiirinin etkisi ile yazan Şeyhzade Babiç'in yaratıcılığında dönüş Galiye medresesinde okurken başlar. Medresede tatil günlerinde öğrencilere geleneği öğrenmek, türküleri, efsaneleri, destanları, masalları vs. derlemek görevi verilir. Öğretim yılı boyunca öğrencilerin derledikleri malzemeler analiz edilir, gençler bilimsel araştırmalarını devam etdirmeğe teşvik edilirdi. Doğu edebiyatını iyi bilen öğretmenlerden aruzun behrlerini, belagati vs. öğrenen Şeyhzade Babiç sesenlerden (destan, şiir, nağme söyleyenlerden) halk edebiyatının, hece vezninin inceliklerini, aliterasiyasını öğreniyordu.

Böyle bir ortamda egitim alan gençlerin ekseri bağımsızlık isteyen, savaşçı ruhta büyüyor, fikirlerini medresede yapılan tartışmalarda açıkça söylüyorlardı. Jandarma da

bu öğretim ocağını daim gözetiminde tutmağa çalışır, orada öğretilen kitapları tekrardan sansürden geçirirdi.

Şeyhzade Babiç'in "Korkak", "Hatif", "Tatar", "Ben Mutlu Değilim", "Bizim Bağ", "Yağış, Yağ!", "Şikâyet" vb. şiirleri ilk kalem tecrübesi olduğu için ister şiir tekniği bakımından isterse de vezin itibariyle olsun yetersizdir. Bu şiirlerde genç ve yetenekli bir şairin arayışta olduğu açıkça sezilmektedir.

Altın sanayicisi Rameyev'in maddi yardımıyla Orenburg'da yayımlanan "Şura" dergisine meşhur din âlimi ve yazar Rızaddin Fahreddin editörlük eder. O, Şeyhzade Babiç'in şiirlerindeki yeniliğe can attığını görerek 1913 senesinde genç şairin ilk şiirini "Şura" dergisinde yayımlatır.

Şiirinin ilgiyle karşılandığını görerek biraz daha teşvik olan şair şahidi olduğu haksızlıkları eleştiren taşlama şiirler yazmağa başlar. Bölgede Akmolla lakabıyla meşhur olan Miftaheddin Kamaletdin oğlu Kamaletdinov'un (14.12.1831-8.10.1895) şiirlerinden etkilenir (Sinenko, 2010: 110). Akmolla'nın eserleri sadece Şeyhzade Babiç'i değil Majit Gafuri (1880-1934), Sayfi Kudaş (1894-1993), D. Yultıy, Şafik Aminyev-

Tamyani (1858-1931) vb. da kendine çeker. Böylece yeni bir edebi ekol ortaya çıkar.

Çılğınep (çılgınca – A. Ş.) arayış içinde olan Şeyhzade Babiç Abdulla Tukay'ın yaratıcılığına da büyük ilgi gösterir. O, yalnız Abdulla Tukay'dan şiir şekillerini değil, şiire sosyal anlam vermeyi öğrenir. Kendine manevi üstat olarak gördüğü şair – yazarın gençken hayatını kaybetmesinden etkilenerek "Efendi Gabdulla Tukayev" (1911) ve "Tukay Öldüğünde" (1913) şiirlerini yazar:

Äy hörmätle Gabdulla, yarlıkasın seni Alla…
Täsbih vä tählil kebek cırlarga kaldı cırlarıñ.
(Ey hürmetli Abdullah, afetsin seni Allah…
Tespih ve vird gibi söylenecek nağmelerin.)
(Zaripova Çetin, 2003).

Şairin medrese yıllarında yazdığı şiirlerinin dilindeki Arapça, Farsça kelimeler yerini giderek ana dilinden alınmış ve Başkurtların da, Tatarların da, Kazakların da anlayacağı sözlere vermiş. Onun 1914 yılında yazdığı "Halkım İçin" şiiri dilinin sadeliyi, akıcılığı ile seçilir ve kısa bir zamanda milli marşa dönüşür.

Şair yazar:

Bembeyaz altın şiirlerimi,
Söylemirem ad için.
Söyleyirem altun vetenim üçün,
Öz gardaş milletim üçün.

Saf gümüş kimi şiirlerimi,
Söylemirem altın üçün.
Söyleyirem saf gümüş kimi,
Temiz gelbli milletim üçün.

Ağlamıram ben günlerim,
Acı, soyug, sert olduğu üçün.
Ağlayıram tek kasıb, miskin,
Derdli kölüs-halgım üçün.

Genclik çağım, altın çağım,
Ateşli çağım olsun feda.
Halkımın önünde benim,
Verdiyim andım üçün (Köseoğlu, Ercilasun, 2004: 422).

Şiirlerinde sosyal hayata, taşlamaya ağırlık veren şair gençliğin çılgınlığıyla "Benim Meleyim", "Güzel", "Yaz nağmesi", "Kuray",

“Mandalina”, “Skripka” vb. lirik şiirler de yazar. Müzik kulağının iyi olması, kendinin mandolinde çalarken improvizeler yapması, Eski Türk şiir geleneğinden başarıyla faydalanması onun şiirlerinin şarkı şeklinde okunmasını kolaylaştırır. Başkurdistan’ın meşhur bestecileri Z. İsmagilov ve H. Ahmetov şairin şiirlerine şarkılar, romanslar yazmışlar.

Şeyhzade Babiç şiiri yenileştirmek, Başkurt şiirini halk edebiyatından gelen şekillerle zenginleştirmenin yanı sıra, klasik Doğu edebiyatından gelen epitetlerden de vaz geçmez. Onu yeni şekilde okuyucusuna takdim eder. Genç şair medresede tanıştığı sufi görüşlü İslam âlimlerinden de faydalanmıştır. Bunu onun romantik şiirlerinde açıkça görmemiz mümkündür. Güzelliğin Allah tarafından verildiğini, güzelin Allah’ın yerdeki tecellisi olarak nitelendiren şair yazar:

İke täñre: äwäle alla, ikençe – kız!
Dimäsägez, billähi, kaferseñnär!..
(İki Tanrı; önce Allah, sonra kız!
Demeseniz, billahi, kâfirsiniz!)

Şairin *İsimler Bahçası* şiiri de Doğu epitetler ile zengindir. Kızların isimlerini kutsal yerlerle bağdaştırır:

İke närsä: äwäle alla, ikençe kız
Bändälärne kodrätenä tabındırgan.
(İki şey – önce Allah, sonra da kız
Adamları kudretine inandırmışlar.)

Sacide
"Käğbä itep äylänäseñ äylänäseñ,
Barıber ul alla kuşkan hac şikelle.
(Kâbe edip dönersen başına,
Zaten o Allah'ın emriyle Hac gibidir.)

Hacer
Hecer tutaş cirge küktän hicret itken.
(Hacer hanım göyden yere hicret etmiş.)

Asiya
Tuksan tugız märtäbä alla digäç,
Asiya dip koçkorop kuy yez digändä.
(Doksan dokuz kere Allah deyince de
Asiya deyip seslen yüz dediğinde.)

Şair sınavdan başarıyla geçmiş güzel hakkında bunları yazar:

Kıl küperlärne ütep, ocmahka kergän tösleseñ.
(Kıl köprüleri geçerek cennete giren kimisen).

Şeyhzade Babiç de Abdulla Tukay, Seğıyt Remiyev ve Derdibend gibi şiirlerinde Kuran-i Kerime sıkça müracaat etmiş, dini motifleri sözünün etki gücünü artırmak için kullanmıştır. "Sakin Gece (Köyde)" şiirinden genç şairin Kurban Bayramı gecesi Allah'a ona ilham vermesi için dua ettiği ve o gece üç şiir yazdığı anlaşılmakta. Maalesef uzun seneler şairin şiirindeki dini içerikli ifadeleri onun ateistliğinin göstergesi olarak taktim etmişler (Zaripova Çetin, 2003).

Şeyhzade Babiç'i Galiye medresesinden tanıyan ünlü Tatar darbecisi ve âlimi Galimcan İbrahimov'un temelini koyduğu bu bakış açısı daha sonra da devam ettirilmiştir. Aslında Galimcan İbrahimov'un 1930 yılında Sovyetlerin yürüttüğü İslam karşıtı politikasını iyi bildiğinden Şeyhzade Babiç'e ateist damgası

vurmakla onun eserlerini yaşatmak, tanıtmak amacı gütmüştür.

1916 yılında Şeyhzade Babiç Galiye medresesini bitirir. Bu medresenin 10 senelik faaliyeti döneminde mezunlarının sayı bine ulaşır. Sadece 37'si imamlık yapan mezunların çoğunluğu sosyal aktiviteyle, devlet idareciliğinde memurlukla, bilimsel ve edebi faaliyetle meşgul olur (Sinenko, 2010: 259). Galiye medresesinde eğitim görenler arasında ünlü Tatar-Başkurd şairi, drama yazarı, yazarı Hasan Turfan'ın (1900-1981), Fudai Şam'un (1902-1920), Ziya Yarmiyak'ın (1887-1965), İbragim Başmakov'un (1893-1913), Gıgzzetdin İsanberd'in (1888-1968), Majid Gafuri'nin (1880-1934), Sayfi Kudaş'ın (1894-1993), Habibulla Gabitov'un (1886-1939), Karim Husin'in (1887-1965), Ziya Nasri'nin (1886-1933), Bulat İşemkul'un (1900-1938), Ahkamalettin İsanberdin'in (1883-1930), Gali Rafik'in (1890-1944), Galimcan İbragimov'un (1887-1938); bilim adamlarından vali Hangild'in (1891-1971), Sabir Kunakbayev'in (1901-996), Geniatulla Terekulov'un (1891-1984), Galimcan Nigmati'in (1897-1941), Gibad Alparov'un (1888-1936), Biktulla Saliyev'in

(1882-1942), Gafur Alparov'un (1894-1964), Nigman Hakim'in (1889-1937), Ahtiyam Mansurov'un (1895-1965), Nuriagzam Tagirov'un (1888-1937); siyasilerden, devlet adamlarından Galyauddin Kudoyarov'un (1891-1966), Karim İdelgujin'un (1895-1937), İsmagil Sultanov'un (1890-1927), Mansur Halikov'un (1886-1934), Karim Hakimov'un (1892-1937); gazetecilerden Farhi Ahmetov'un (1889-1938), Lutfi Gadilov'un (1893-?); sanatçı-aktör Abdulla-Amin Zurabov'un (1891-1963); besteci Sultan Gabyaşin'in (1891-1942), Kazak şairi ve yazarlarından Magjan Jumabayev'un (1893-1938), Baimbet Maylin'in (1894-1939), Jengali Telepbergenov'un (1895-1933); Kayum Miftaxov'un (1892-1948); sosyal ve din adamı İşenali Arabayev'in (1882-1938), Sadık Tukubayev'in (1898-1971), Mir Yakup Dulatov'un (1885-1935), Nuğman Manayev'in (1895-1937), Kırım Tatarlarından yazar Umer İpçi'nin (1897-1955), yazar ve eğitimci Abdulla Lyatifzade'nin (1890-1938) vb. adını yazacak olursak uzun bir liste olur (Tuzbekova, 2010: 346, Tatar ediplere, meğrifetçilere, 2005: 32). Ne yazık ki, bu kişilerin büyük bir kısmı Sovyet

baskılarının kurbanı oldu. Bu da milletin gelişmesine ağır darbe vurdu.

Şeyhzade Babiç medresede okuduğu dönemde "Kazak" gazetesindeki ve "Aykap" dergisindeki makaleleri, şiirleri yayımlanan Tahir Comartbayev, Magjan Jumabayev, İsangali Arabayev, Mustakım Maldıbayev, Mustafa Orazayev, Bekmuhammet Serkebayev, Beimbet Maylin vb. Kazak gençleri ile de yakından tanışma fırsatı bulmuştur (Emin, 2007: 54).

3. Pedogoji Faaliyeti ve Basınla Sıkı İlişkisi

Galiye Medresesini bitiren Şeyhzade Babiç Caek (Troitski) şehrine gider. O zaman Troitski'de Resuliye ve Muhammediye gibi meşhur medreseler faaliyet gösterir, gazete ve dergi yayımlanırdı. Meşhur pedagog-âlim Zaynullo Nişan Rasulov'un 1884 yılında açtığı Resuliyye medresesinde dersler geleneksel Doğu medreselerinden farklı şekilde yani ses sistemiyle öğretiliyordu. Şeyhzade Babiç burada ders vermenin yanı sıra, "Akmolla" dergisi ile

de işbirliği yapar, taşlama şiirlerinin çoğunu da bu dergide yayımlatır.

Genç şair romantizm edebi mektebine de eğilim göstermiş, bazen de "Karanlıkta", "Ayda", "Ruhum Benim", "Benim Son Kederli Sesim" vb. karamsar ruhta şiirler yazmıştır. 1912 yılında yazdığı "Vicdan Hem Nefis", 1914 yılında yazdığı "Gite", 1916 yılında bitirdiği "Gazazil" vs. eserlerinde Allah, İblis konusunu işlemiş, sanki çıkardığı sonuçta *İblisten de beter güç insandır!* − düşüncesine varmıştır.

Şairin şiirleri arasında "Gaşıyk Dostuma" (1910), "Benim Feriştem" (Benim Meleyim) (1915), "Gız", "Sacideye", "Mehebbet Cırları" (1917), "Mehebbet Tutgunu" (1917), "Zöhreye", "Şemsigemere" (1917), "Aşik" ve başka şiirlerinde Sara, Server, Mahire, Nefise, Meryem vb. kırka yakın güzelin ismini zikreder (Tatar ediplere, meğrifetçilere, 2005: 33).

Halkının kahramanlık tarihi ile övünen, yetişmekte olan nesli onlar gibi olmağa sesleyen şair "Başkurdistan", "Salavat Batır", "Gasker Marşı", "Bayram", "Bağla Gözlerini!", "Aferin", "Gözlenilmez" gibi şiirler yazarak halkını savaşa davet eder.

"An", "Şura", "Garmag", "Akmulla", "Hör Millet", "Söz", "Tormuş", "İpek" gibi gazete ve dergilerde *Bebeyçün, Çıtırman, Şöpşe* vb. imzalarla yayımlattığı şiir ve makaleleri olduğu gibi karşılanmaz (Tatar ediplere, meğrifetçilere, 2005: 32).

Sosyal adaletin var olacağına samimiyetiyle inanan, haksızlığa, zulme karşı duran Şeyhzade Babiç şiirlerinin çoğunda fakirlerin, ezilenlerin tarafını tutar, onları bağımsız ve mutlu görmek için yollar arar.

1917 yılının Şubat ayında 300 senelik Romanovlar sülalesinin saltanatına son verilmesi genç şairi daha da çılgınlaştırır, geleceğe ümidini arttırır ve şiirler yazar. Şair *Köreşer ütker kıska gümerende* (Savaşarak geçmekte kısa ömrüm) şiirinde yazar:

İrelideki azad gün için,

Savaşarak geçer kısa ömrünü! (Köseoğlu, Ercilasun, 2004: 423).

4. Vatanın Bağımsızlığı ve Yeni Hükümet Kurulması İçin Çabalar

1917 yılının Şubat ayında 300 senelik Romanovlar sülalesi tahttan indirilerek Geçici

Hükümet kurulur. Ülke Birinci Dünya Savaşında büyük kayıplar verdiğinden ekonomisi berbat duruma gelmiş, yönetim mekanizması dağılmıştı. Tüm bu zorluklara rağmen insanlarda sevinç hissi, yaratma isteği vardı. Her yerde bir canlanma seziliyordu. Siyasi partiler oluşuyor, sosyal organizasyonlar işini yeniden yapılandırıyor, milli güçler sıkça çeşitli bölgelerde toplantılar düzenliyorlardı. Bu toplantıların da esas amacı farklı düşünen insanların gücünü milli bağımsızlık savaşına yöneltmekti. Sosyalistler ise dünyayı kurtarmanın, eşitliğe, rifaha, sülhe, demokrasiye ulaşmanın yollarını arar, *Bütün ülkelerin proletaryasını (emekçilerini) birleştirmeye* çalışır.

Böyle gergin ve karışık günlerde milli ruhlu, devrimci kafada olan Şeyhzade Babiç bölgenin kültürel merkezlerinden olan Orenburg'a gelir. O, 1917 yılının ilkbaharında buradaki taşlama "Garmak" dergisinde çalışmağa başlar. Şair "Kitabannes" serisinden onlarca epigram, parodiya, dostluk şarjı vs. yazar.

Şeyhzade Babiç basında yayımlattığı şiir ve makalelerle halkını milli bağımsızlık savaşına davet etmekle yetinmeyerek, milletinin dar ve ağır günlerinde "müselleh asker"e dönüşür.

Başkurdistan'ın özerkliği yolunda savaşan güçlerin öncüllerinden olur. Şair Başkurtlardan ibaret ordu kurulmasında aktif olmanın yanı sıra, Başkurt Merkezi Şurasında sekreter, "Başkurdistan" gazetesinin editörlük ve Başkurt gençlerinin "Tulkun" (Dalğa) adlı teşkilatının başkanı seçilir.

Monarşi devrilse de ülkede bir karışıklık vardı. 1917 yılı Ekim'in 26'da Bolşevikler Ufa'da Sovyet hükümeti ve Vilayet (İl) Devrim Komitesi'nin kurulduğunu ilan ederler. Lakin onların kurduğu hükumetin ömrü uzun sürmez (Guliyev, 1978: 49, 2. cilt). Orenburg'daki kazak askeri birliklerinin komutanı A. İ. Dutov (1879-1921) Bolşevikleri Ufa'dan kovarak hükümeti fesheder. Onun 1917 yılı Kasım'dan itibaren başlattığı çatışma (Sovyet tarihçileri bunu Dutov isyanı olarak tanımlar – A. Ş.) 1918 yılının Nisan ayına kadar devam eder (Guliyev, 1979: 552, 3. cilt).

Başkurtlar ve Kazak-Kırgızlar da kendi özerkliklerini ilan etmek için can atarlar. 1917 yılı Aralık ayının 5-13'de Orenburg şehrinde yapılan 2. Genel Kırgız (1920'li yıllara kadar Kazaklar da Kırgız adlandırılırdı − A. Ş.) Kurultayında Kazakların nasıl yaşayacakları,

hangi yönetim şeklini kullanacakları, kimlerle ittifaka girecekleri geniş boyutlarıyla tartışılır. Başkurtların demokratik görüşlü vatanseverleri de özerklik elde etmek için 1917 yılı Aralık ayında Orenburg'da Küçük Başkurdistan Hükumeti kurduklarını belirtirler. Yeni kurulan hükumetin yaşaması, bölgeyi kontrol etmesi, disiplin sağlaması çok da kolay değildi.

Orenburg'u hem Kazak-Kırgızlar, hem de Başkurtlar başkentleri yapmak için savaşırlar.

Romanovlar sülalesi devrildikten sonra ülkeyi demokratik yolla yönetmek için kanunlar hazırlayacak ve hükumetin yönergelerini onaylayacak Müessiseler Meclisi isminde organizasyon kurulması planlandı. 1917 yılı Aralık ayında Müessiseler Meclislerine temsilciler (ücralarda bu tarih 1918 yılının Ocak ayında sona erdi) seçildi. 1918 yılı Ocak'ın 5'de Müessiseler Meclisi'nin ilk toplantısı yapıldı. Burada Bolşevikler hükumetinin *Zahmetkeş ve sömürülen halkın hukuk deklarasyonu*nda insan hakları, mülkiyet hukukları bozulduğu için tartışılmadı ve Sovyet hükumetinin yönergelerini antidemokratik sayarak onaylamayı reddetti. Buna sinirlenen Bolşevik hükumeti 7 Ocak'ta Genel Rusya Merkezi İcra Komitesi'ni

acil toplantıya çağırdı. Toplantıda Halk Komissarlar Sovet'inin Bakanı Vladimir Lenin (Ulyanov) Müessiseler Meclisi'ni itham eden bir konuşma yaptı ve Muessiseler Meclisinin işinin sona ermesini talep etti. ÜRMİK de Müessiseler Meclisi'nin işinin sona ermesi hakkında direktif verdi. Böylece devrimci güçler arasındaki barışmaz savaş başladı. Bolşevikler "proletar diktatörlüğü" kurulduğunu ilan ettiler (Guliyev, 1983: 121).

Ülkede siyasi partiler, askeri vs. arasında çatışma savaşı biraz da bu sebeplerden hızlandırdı.

Birinci Dünya Savaşında Avusturya-Macaristan ordusunda Rusya'ya karşı savaşan Çekoslovaklardan ve Rusya'da yaşayan Çeklerden oluşturulmuş 45 binlik Çekoslovakya Ordu Birliği Bolşevikler hükumete geçtikten sonra onların yaptıkları siyasetten rahatsız olmağa baladılar. Onlar hükumetten vatanlarına dönmek için izin istediler. Bolşevikler ise onları silahı bırakmaya zorladılar. Penza'dan Vladivastoka'dek uzanan 7000 kilometrelik demiryolu boyundaki Çekoslovakya Ordu Birliği isyan kaldırır. Onların ilk grubu 1918 yılı Mayıs'ın 25'de Marinski'yi, 26'da Çelya-

binski'yi işgal ederler. Bolşeviklerden memnun kalmayan, Müessiseler Meclisi'ne seçimlerde oy çokluğu elde eden SR (İnkılapçı-sosyalistler) de Çekoslavakiya Korpusu'nun isyanından yararlanmağa çalışırlar.

Çekoslovakya Ordu Birliği kısa bir sürede Novonikolayevski, Penza, Sızran, Tomsk, Omsk, Samara, Krosnayarsk, Ufa, Simbirsk, Yekaterinburg, Kazan gibi şehirleri istila ederler ve Kazan'daki Çar hükumetinin hazinesindeki 30560 külçe altını ele geçirirler (Guliyev, 1987: 325).

Müessiseler Meclisi'nin üyelerinden 29'u 1918 yılı Haziran'ın 8'de Samara'da toplantılarını yaparlar ve kısaca ismi Komuç olan Müessiseler Meclisi Üyeleri Komitesi'ni kurarlar ve Halk Ordusu teşkil ederek Bolşeviklere karşı savaşa hazırlanırlar. Komuç Geçici Faaliyet Gösteren Ali Hükumet ilan edilir ve onlara tabi olan bölgelerde Sovyet hükumetinin yönergelerinin iptal edildiği, demokratik bağımsızlıkların restore edildiği ilan edilir. 1918 yılının Haziran ve Ağustosu'nda Samara, Simbirski, Kazan, Ufa illeri ve Saratov ilinin bir kısmı onların hükümranlığı altında idi. Eylül'ün 23'de ise Komuç hükumeti yeni kurulan Ufa

Direktorisine vermek zorunda kaldı, kendisi ise Müessiseler Meclis'i üyelerinin Kurultayına çağırılır. 1918 yılının Kasım ayında bu teşkilat iptal edilir (Guliyev, 1983: 471: 121).

1918 yılı Ekim ayında hükumetin merkezi Omsk'a yerleştirilir. Aslında hükumet ataman Krasilnikov'un elinde idi (Guliyev, 1986: 471). 1918 yılı Ekim'de İngiliz generali A. Noksom Ufa Derksiyası'nın yöneticileri ile görüşür. Geçici Hükumetin Büyük Britanya ve ABD'de görevlendirdiği, Rus-Japon savaşının katılımcısı, 1916-1917 yıllarında Karadeniz Askeri Donanmasının komutanı Aleksandr Kolçak Ufa Direktorisine davet edilir ve 4 Kasım'da Askeri ve Deniz Bakanı tayin edilir. Aleksandr Kolçak hükumet dâhilindeki çelişkilere son vermek, sert askeri rejim yaratmak için 1918 yılı Kasım'ın 18'de gece Ufa Drektorisi'nin yöneticileri SR partisinden olan N. D. Avksentev ve B. M. Zenzinov'u hatta A. A. Argunov'u tutuklayarak kendini Rusya Devleti'nin Ali Hâkimi ilan eder (Guliyev, 1981: 454, Şamil, 2013: 41).

Bölge böylesine gergin bir durumdayken Küçük Başkurdistan Hükumeti çatışmaya girmemeye gayret eder, aslında çok sayıda silahı, askeri gücü olanlarla konuşmalar yaparak

olayları yatıştırmak ister. Ağır ve gergin günlerde oldukça verimli çalışan Şeyhzade Babiç 1918 yılında Orenburg'da ilk şiirler kitabını – "Mavi Nağmeler. Genç Başkurdistan" kitabını yayımlatır. Bu, şairin sağlığında yayımlanan ilk ve son kitabıdır. Halkının bağımsızlığa çıkacağına, mutlu günlere kavuşacağına büyük ümitler besleyen genç şair yazar:

Yük ağır, yol dolambaçlı olsa da millet haydı:
Allah'ın rahat kaderini bilmeye mihnet faydalı.
Parlak, nurlu günler yakındır bu hakkın vadi.
Ona görünür, kıblenin parlayan çok güzel ışığı (Köseoğlu, Ercilasun, 2004: 423).

1918-1919 yılında Başkurt ordusunda askeri muhabir olarak çalışan Şeyhzade Babiç varlığı ile Başkurdistan'ın özerkliği yolunda savaşa girer. Başkurt milliyetçilerinin büyük ekseri Bolşeviklerin halklara verdiği bağımsızlık sözüne inanarak onlarla bir cephede yer alırlar. Şeyhzade Babiç de devrimci ruhlu "Hürriyet

Töhfesi", "Yaşasın İşçiler", "Mürted Sosyalist", "Burjuy", "Takdir Etmek", "Neden Biz Kırmızılar Tarafa Geçdik?" eserlerini yazar (Tatar ediplere, meğrifetçilere, 2005: 32).

Şeyhzade Babiç sonraları hicret eder ve ilim dünyasında giderek tanınan Abdülkadir İnan ile (Fethilkadir Söleymanov) "Başkurt" gazetesinde çalışır. Şiirlerinin yanı sıra yazar makaleleri ile de Tatar-Başkurtları beraberliğe, kendi öz hakları uğrunda savaşa, bağımsızlığa davet eder.

1918 yılı sonlarında A. V. Kolçak ve A. İ. Dutovla Başkurt hükumeti arasında çatışmalar derinleşir. 1919. yıl Şubatın 18'de Başkurt Hükumeti Mistislav Kulayev, Mullayna Halikov ve Abduraşit Bibkov'dan ibaret Moskova'ya temsilci yollanır. Temsilciler heyetinin yaptığı konuşmalar sonucu Martın 20'de Moskova'da Sovyet hükumeti ile Başkurdistan arasında anlaşma imzalanır. Rusya Halk Komissarlar Sovyeti'nin Bakanı Vladimir Lenin'in (Ulyanov) de imzaladığı bu anlaşmada Başkurdistan Özerk Cumhuriyet gibi Sovyetlere katılır. Bu Sovyetlerin tarihinde özerk ve müttefik kurumlarla bağlanan ilk anlaşmadır (Hisamitdinova, 1997: 22). Başkenti Strelimak olan Başkurt Muhtar Cumhuriyeti ÜRMİK'nin

1922. yıl Haziranın 14'de bildirgesinde Büyük Başkurdistan kurularak başkent Ufa'ya göçürüldüğünde Orenburg ve başka stratejik amaçlı konut mıntıkaları özerk cumhuriyetin arazisinden dışarıda bırakılır (Guliyev, 1978: 49).

Lakin Bolşevikler anlaşma şartlarına uymazlar. Köy ve kasabalarda talanlar, istilalar yaparlar. Özellikle Başkurt ordusunun asker ve subaylarına karşı sert davranır, onlarla alay eder, aşağılar, karşı koyanları ise kurşuna dizerler. Ünlü Başkurt sosyal-politik militanları baba ve oğul Atnagulovlar mahkemesiz ve soruşturmasız kurşuna dizilir. Başkurtlara karşı daha çok Bolşeviklerin Smolenski alayı acımasızlık eder. Bu alayın esasen Merkezi Rusya'dan 17. ve 18. yüzyıllarda Başkurdistan'a göçürülen ve sürülen Ruslardan teşkil edilmiştir (Zaripov, 2001: 96).

Araştırıcı A. B. Zaripov "Güney-Doğu Başkurdistan 1917-22 yıllarda" kitabında Sovyet kaynaklarına istinaden Bolşeviklerin yaptıkları vahşiliklerden geniş söz eder. O, anlaşma şartlarına uymayarak on binlerle Başkurt Türkünü öldüren, her köyden askeri birliklere para ve erzak vermelerini talep eden Bolşevik askeri birlikleri istediklerini alamadıkda köyleri

yaktıklarını sade ve fakir köylüleri, hatta devrim rehberlerini, şairleri, ressamları öldürüp, kadınlara tecavüz ettiklerini açıkça yazmıştır. Onlar Başkurt ordusunu ve milisini (polisini) mahvetmekle Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti hükümetini merkezi hükumetten asılı duruma getirdiler (Zaripov, 2001: 96).

1919. yıl Şubatın 25'de Bolşevikler Şeyhzade Babiç'e Başkurdistan Devrim Komitesi'ne bağlı Sovyet basını şubesinde iş verirler. Az sonra ise geleneklerine sadık kalarak müttefiklerine yine de beyanat verirler. "Yarkınmaka kükrek" (Coşmasa yürek), "Köreşer ütker kıska gümerende" (Savaşarak geçer kısa ömrüm), "Ütken günlüe" (Geçen günler), "Aptıragan minuttarza" (Şaşırtan dakikalarda), "Gonah, yaza" (Günah, ceza), "Yok!", "Avırıvım-havlıgım" (Hastalığım, sağlığım), "Kötem" (Gözlerem), "Dileyirem", "Min-dahi" (Ben dâhiyim) vb. şiirlerin yazarını 1919. yıl Mart'ın 24'de bir grup vatansever asker ve subayla birlikte Tines'ten Altın Mescid şehrine götürürler.

Sanki şair ölümünü önceden görmüşcesine "Hitab*"* şiirinde halkına seslenir. Mart'ın 28'de Smolensk alayının asker ve subayları 25 yaşı

tamamlanmamış Şeyhzade Babiç'i, onun düşünce arkadaşı A. İrkabayev'i ve Başkurt ordusunun 30 asker ve subayını günümüz Başkurdistan Cumhuriyeti'nin Zalair ilinde işkencelerle öldürürler (Tatar ediplere, meğrifetçilere, 2005: 37).

Şeyhzade Babiç halkına vadettiği bağımsızlığı ve mutluluğu veremedi. Lakin onun ömür yolu gelecek nesillere bir örnek teşkil etti.

Sonuç

Şeyhzade Babiç'i Bolşevikler acımasızcasına öldürseler de adı ve şiirlerini yasaklamazlar. Onun gibilerin ne için, nasıl ve nerede öldürülmesi konusu pek fazla dillendirilmez. Eserlerinin bir kısmı Sovyetler zamanında yayımlanır, şiirlerine şarkılar bestelenir resmi toplantılarda okunur.

Lakin Şeyhzade Babiç asıl beraetini Sovyetler çöktükten ve gizli arşivler açıldıktan sonra alır. Vatansever ve milletçi Tatar-Başkurt araştırımacılar eski gazete ve dergilerin sayfalarından, resmi ve özel arşivlerden şairin eserlerini, elyazmalarını derleyip, onun sosyal-siyasi faaliyetini araştırırlar. Elde edilmiş ve

yayımlanmış belgeler halen daha canlarında KGB korkusu çıkmamış bazı bürokratların dikkatini çeker. Onlar halk arasında nüfuz kazanmak için baskı (repressiya) kurbanlarının, Bolşeviklerin muhakemesiz öldürdüğü aydınların isimlerini ebedileştirmek için köy, kasaba ve şehir meydanlarında heykeller, büstler yapılmasını, yaşadıkları evlerin ve öğretim gördükleri okulların duvarlarına hatıra levhalarının stantlarının yapılmasını emrederler.

Böylelikle, Seyhzade Babiç hakkında da radyo ve televizyon programı hazırlanır, belgesel filmleri çekilir.

2006 yılı Aralık ayının 27'de Başkurt Hükumeti yetenekli şair, yazar, gazeteci Şeyhzade Babiç'in hakkında özel karar verir. Bu karar esasında Zilair ilinde şairin cesedinin kalıkları olan yer belirlenir. Oradaki kelle kemiği Rusya Bilimler Akademisi N. N. Mikluho-Maklay Etnoloji ve Antropoloji Enstitülerinde dünyaca ünlü M. M. Gerasimov adına Antropoloji Berpa Labaratorisine yollanır. Labarotoriye Başkurdistan'dan yollanan kelle kemiğinin Şeyhzade Babiç'e ait olduğu onaylanır. Bundan sonra resmi hükumet temsilcilerinden ve din adamlarından teşkil edilmiş

komisyon şairin kemiklerini bir araya getirerek İslami üsullerle ve büyük saygıyla defnedilir. Şaire ve onunla birlikte Bolşeviklerin vahşice öldürdükleri Başkurtların hatırasına anıt yaparlar (http://www.zilair.ru/forum/lofiversion/indeh.php/t543.html).

Başkurdistan Hükûmetinin resmi haber ajansı Başinform 2007 yılında şairin cesedinin kalıtlarının İslami kurallarla yeniden, büyük bir törenle hunharcasına öldürenlerin bir nevi varislerinin Moskova'da yayımlattığı "Komsomolskaya Pravda" gazetesi de bu olay hakkında geniş bilgi verir (Poet Şeyxzada...).

Onun genç yaşında öldürülmesi ve şiirlerindeki milli hisler halkın kalbinde bir sızı bırakırr. Başkurtlar da, Tatarlar da, Kazaklar da bahtsız şairi her zaman saygıyla anar ve eserlerini yaşatırlar. Ufa'da Ravil Bikbayev'in "Şeyhzade Babiç (Hayatı ve yaradtcılığı)" kitabı şair hakkında yazılmış en güzel abidelerdendir.

Kaynakça

1. Aminov, T. M. (2010). Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: istoriya i sovrebennost. Hrestomatiya, Ufa: BGPU.

2. Babiç, Şayhzada Muhametzakiroviç (başk. Шәйехзада Мөхәммәтзәкир улы Бабич). Material iz Vikipedii – svobadnoy ensiklopedii. ru.wikipedia.org/wiki/

3. Farhşatov M. N. (2010). Kamali Ziya (Parvaz ad-din b. Djamal ad-din b. Kamal ad-din, 1873-1942), Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: istoriya i sovrebennost. Hrestomatiya, (sost. T. M. Aminov), İzdatelstvo BGPU, Ufa.

4. Guliyev, Cemil. (1978). ASE. (Azerbaycan Sovyet Ensklopediyası). 2. cilt, Bakı: Azerbaycan Sovyet Ensklopediyasının Baş Redaksiyası.

5. Guliyev, Cemil. (1979). ASE. (Azerbaycan Sovyet Ensklopediyası). 3. cilt, Bakı: Azerbaycan Sovyet Ensklopediyasının Baş Redaksiyası.

6. Guliyev, Cemil. (1986). ASE. (Azerbaycan Sovyet Ensklopediyası). 4 cilt, Bakı: Azerbaycan Sovyet Ensklopediyasının Baş Redaksiyası.

7. Guliyev, Cemil. (1987). ASE. (Azerbaycan Sovyet Ensklopediyası). 5 cilt, Bakı: Azerbaycan Sovyet Ensklopediyasının Baş Redaksiyası.

8. Hisamitdinov, F.G. (Ed). (1997). İstoriya i kultura Başkordostana. Hrestomatiya. Moskva: AO "MDS".

9. Köseoğlu, Nevzat, Ercilasun Bican. (2004). Başlangıcdan günümüze kadar Türkiye dışında türk edebiyatı antolojisi (nesir-nazım). Cilt 29, (Başkurt edebiyatı-1), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı.

10. Lyubimov, A. (2010). Maktabı i medrese g. Ufı i 1-go rayona Ufimskogo uezda, Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: istoriya i sovrebennost: Hrestomatiya / sost. T.M.Aminov. – Ufa: İzd-vo BGPU.

11. Özdemir, Emin. (2007). 20. Yüzyılın baslarında Kazakistan'da fikir hareketleri, (Doktora tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal İlimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dali Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dali, Ankara.

12. Pastuhov, Anatoliy. (2007). Pohoronı Babiça, (V sele Zalair proşla tserimoniya perezahoreneniya ostatkv Şayhzada Babiça, 10 fevralya.
http://www.zilair.ru/forum/lofiversion/indeh.php/t543.html

13. Sinenko, S. G. (2010). "Gali" znaçit "blagorodnıy", Medrese Yujnogo Urala i

Priuralya: istoriya i sovrebennost. Hrestomatiya, (sost. T. M. Aminov), İzdatelstvo BGPU, Ufa.

14. Şamil, Ali. (2013). Türkçülüyün kurbanları. (Kazakıstan). Bakı: Elm ve tahsil.

15. Tatar ediplere, meğrifetçelere. (2005). 20. yöz başı, Kazan: Biobibliografik süzlek.

16. Tatar-oglu. (2010). Şkolnıy vopros v russkommusulmanstvo (Medrese Ufimskoy i orenburqskoy gubernii, Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: istoriya i sovrebennost. Hrestomatiya (sost. T. M. Aminov). Ufa: BGPU.

17. Tuzbekova L. S. (2010). Medrese "Galiye" - vısşee musulmanskoe uçebnoe zavedenie Başkortostana (1906-1919 g.). Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: istoriya i sovrebennost. Hrestomatiya / sost. T. M. Aminov, İzdatelstvo BGPU, Ufa.

18. Zaripov, A. B. (2001). Yugo-Vostocnıy Başkortostan 1917-1922 gg. Ufa.

19. Zaripova, Çulpan Çetin. (2003). Şeyhzade Babiç eserlerinde dini motifler, Jurnal "Türkologiya" sayı mamır-mayıs, Kazahıstan.

20. Poet Şeyxzada Babich upokoilsa po musulmanskim kanonam. (20.01.2007). kp.ru/daily/23841/204337

21. İstoriya Kentukki. (04.01.2024). ru.wikipedia.org/wiki/

Çap olunub: Tataro-başkirskiy poet Şeyxzade Babiç, zverski ubitıy bolşevikami. Вестник тюркского мира **(**Türk dünyasi belleteni, Herald of turkic world) Министерство образования и науки Российской Федерации Дагестанский Государственный Педагогический Университет, Международный научно-практический журнал, Материалы. Международной тюркологической научно-практический конференции “Международный на Евразийском пространство”. (Махачкала), 2013, sayı 2(5), s. 75-79.

Bolşeviklerin Hunharca Öldürdüğü Tatar-Başkurt Şairi Şeyhzade Babiç, Türklük Bilimine Adanmış Bir Ömür, Prof. Dr. İsmet Çetin Armağanı / Ed. S. Yıldırım, R. Can, Y. Uzun, A. D. Eskimen Yılmaz, 1. Cilt, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2024, s. 479-494.

ABDÜLKADİR İNAN VE MUHACİR AZERBAYCAN GAZETESİ "BİLDİRİŞ" (1930-1931)

Özet

Azerbaycan muhacirlerinin 1930-1931 yıllarda İstanbul'da yayınlattıkları "Bildiriş" gazetesinin 1931 yılındakı 11 Haziran-13 Ağustos saylarının mesul müdürü B. Süleyman olmuştur. Araştırıcılar B. Süleyman'ın Abdülkadir İnan olduğundan uzun yıllar habersiz olmuşlar. Gazetenin yayınlanmasında Azerbaycanlılarla birlikte Başkurt Abdülkadir İnan, Kırım Tatarı Cafer Seyit Ahmet Kırımlı da yakından iştirak etmişler.

Gazetede Abdülkadir İnan'ın imzasıyla Başkurtıstanlı Abdülkadir "Başkurtıstan Meselesi ve Başkurt Herekatı (Şamson Tipeyefin Eseri Münasebetiyle)" makaleleri yayımlanmıştır. Onun "Bildiriş"de "Edil Ural Elinde", "Muhtelif Haberler" rubrikası altında yayımlanmış ilgili makale ve haberleri de oldukça dikkati çekendir.

Abdülkadir İnan'ın faaliyeti öğrenilse de siyasi faaliyeti ve publisistikası yeteri kadar

öğrenilmemiştir. Bu konunun araştırılması Azerbaycan Başkurdıstan alakalarının öğrenilmesine ve Abdülkadir İnan'ın ilmi faaliyetinin daha ince anlaşılmasına yardımcı olar.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan muhacir medyası, "Bildiriş" gazetesi, Başkurt-Tatar elleri, Abdülkadir İnan, Sovyet irticası.

Giriş

20-ci yüzyılın başlarındaki Rus-Japon ve Birinci Dünya Savaşları Rusya İmparatorluğunun çöküşünü hızlandırdı. Dünyanın altıda birini tutarak 130 halkı esaret altında saklayan Rusya Azerbaycan'ı da 100 yıldan çok esarette saklamıştı. Yıllarla esaret altında olan halklar kendi devletlerini kurmak uğrunda savaşa atıldılar. 1918 yıl Mayısın 28'de Azerbaycan kendi özgürlüğünü ilan etti. Maalesef ne mağlup Rusya, ne de dünyanın başka güçlü devletleri yeni yaranan Cumhuriyetleri tanımak istemediler. 23 ay ömrü olan Doğunun ilk Cumhuriyeti-Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Rus akserlerinin ayakları altında kaldı. Bolşevikler azaldık, sulh, beraberlik, sekiz saatlik iş sloganlarıyla sade insanların bir kısmını

maharetle aldata bilmiştiler. Dünyanın gelişmiş devletlerinden yardım alan Rusya Sovyetler Birliyi adıyla eski sınırlarına döndü. Genç özgür devletler ise yeniden esaret altına düştüler. Halklar yeniden azaldıklarını elde etmek için mübarezeye kalkmıştılar. Yalan ve zülüm üzerinde kurulmuş şu hâkimiyete karşı binlerle insan ayaklanmıştı. Sovyetlerin ceza makinesi acımasızcasına insanları kurşuna dizip, ceza evlerine ve sürgünlere gönderirdi.

Onların siyasilerinin, aydınlarının çoğu sömürgeye karşı kavganı davam ettirmek için dış ülkelere kaçmak zorunda kaldılar. Katliamlar, hapsılar, ara vermiyordu. Azerbaycan'ın siyasileri ve aydınları azatlık savaşını devam ettirmek için dış ülkelere muhaceret etmek zorunda kaldılar. Muhacerette olan Azerbaycan siyasileri ve aydınları Türkiye'de birkaç dergi ve gazete yayınlattılar. Onlar yalnız Azerbaycan meselesinden değil, Sovyetler Birliğinde esarette kalan halkların da durumundan yazırdılar.

İki yıldan çok perakende faaliyet gösteren Azerbaycan siyasi liderleri, aydınlar eski cumhurreisi M. E. Resulzade'nin gelişile toparlanmağa başladılar. M. E. Resulzade 1922

yılında Türkiye'ye "Müsavat" partisinin "Harici Ülkeler Bürosu"nu, 1924 yılında Azerbaycan Milli Merkezini açtı. Türkiye'nin İstanbul, Ankara, İzmir, Trabzon, Kars, İranın Tahran, Tebriz, Reşt, Erdebil ve b. şehirlerinde partinin özeklerini yarattı (Şimşir, 2002: 29).

1922 yılda İstanbul'da "Yeni Kafkasya" adlı dergi yayına hazırlandı. M. E. Resulzade'nin izni olmadığından dergi eski Buhara Cumhur reisi Osman Hocanın adıyla yayına başladı. Ayda iki sayı basılan dergi 1927 yılına kadar, yani 100 saya kadar devam etti. Muhacerette basılan gazete, dergi ve kitapların çoğuna redaktörlük etmiş Mirze Bala Memmedzade "Yeni Kafkasya"nı "yalnız Azerbaycanlıların değil, Rus esareti altındaki bütün Türklerin" ilk dergisi adlandırırdı (İbrahimli, 1996: 119).

Sovyetler Birliğinin tazyikleri ile "Yeni Kafkasya" kapatıldı. Bu kapatılmayla hesaplaşmayan muhacirler "Azeri Türk", "Yaşıl Yaprak", "Odlu Yurt" dergilerini yayınlattılar. Bu dergilerin programı da "Yeni Kafkasya"nınki ile aynıydı. Sovyetler Birliğinin tazyikleri arttıkça muhacirlerin durumu da çetinleşirdi. Dergiler kapatılırdı.

1. “Bildiriş” Gazetesinin Tarihinden

Azerbaycan siyasi liderleri ve aydınlarının Türkiye’de yayımladıkları gazete ve dergiler hakkında son yıllarda hayli araştırma yayınlanmamış. Maalesef çok karanlıklar da kalır. Muhacir Azerbaycan matbuatından ve edebiyatından yazan araştırıcılarımız ara-sıra “Bildiriş” Gazetesinden de söz açmışlar. Amma onun hakkında özel araştırmalar yoktur. Azerbaycancılık davasının önderlerinden M. E. Resulzade’nin fikrinin mahsulü gibi meydana çıkan “Bildiriş” gazetesi milli mücadele tarihimizde şerefli bir yer tutar. Onun 70 yıl önce söyledikleri geç de olsa reallaştı. Azerbaycan 1991 yılın Ekiminde özgürlüğünü ilan etmekle 1918 yıl 28 Mayısta kurulmuş olan Halk Cumhuriyetine yeniden dönmüş oldu.

1.1. “Bildiriş” Gazetesinin Araştırılmasına Bir Bakış

“Bildiriş” gazetesi hakkında yazılanları iki kısma ayırtmak olar:

1. Muhaceret matbuatımızı öğrenmeyi karşısına amac koymuş araştırıcıların yayınları;

2. Muhacir edebiyatımızı, tarihimizi araştıran yazarların konuları ile bağlı "Bildiriş"den bahsetmeleri.

Birinci kısma Abid Tahirli ve Alhan Bayramoğlu gibi matbuat tarihimizden kitaplar yazan araştırıcılar dâhildir.

İkinci kısma ise siyasi tarihimizi, partilerin tarihini, kültür tarihimizi araştıran Mövsüm Aliyev, Halettin İbrahimli, Nesiman Yakuplu, Sabahattin Şimşir, Ali Şamil ve b. dâhildir. Onlar "Bildiriş" gazetesi hakkında yazmağı karşılarına maksat koymasalar da bu konuda okuyucuya oldukça ilginç bilgiler vermişler.

Döneminin içtimai-siyasi manzarasını göz önüne getirmekte, muhacir matbuatımızı tarihinde "Bildiriş" gazetesinin yerini uygulamakta yukarıda adını çektiğimiz ve çekmediğimiz yazarların eserlerinin hususi yeri var.

Birinci kısma dâhil ettiğimiz araştırıcılardan Abid Tahirli "Azerbaycan muhacir matbuatı" kitabında "Bildiriş"in (Tahirli, 2002**)** de adını çekmiştir. Azerbaycan muhacir matbuatını monografiye yazmağı karşısına maksat koymuş araştırıcı maalesef ki bu gazetenin muhaceret

matbuatı tarihinde hizmeti hakkında bir-iki cümle yazır. Hâlbuki ondan önce yazılmış kitaplarda, Halettin İbrahimli, Nesiman Yakuplunun kitaplarında "Bildiriş" gazetesi hakkında hayli bilgi vardır.

Filologiya elimleri doktoru Alhan Bayram oğlu "Azerbaycan muhaceret matbuatına dair mülahazalar (1920-1990 yıllar)" kitabında (Bayram oğlu, 2004) Abid Tahirli'nin yol verdiyi dikkatsizliyi aradan kaldırarak "Bildiriş" gazetesi hakkında 7 sayfa bilgi vermiş. Kitabın hacmine nispeten büyük görünen bu bilgi önceler yazılanların tekrarıdır.

Biz "Bildiriş" gazetesi hakkında yazılanları geniş tahliline girişmeyerek yalnız yanlışlıklar yazacağız ki, gelecekte tekrarlanmasın.

İkinci kısma dâhil ettiğimiz araştırıcılardan Mövsüm Aliyev yazır: "Hemen yıllarda onun (M. E. Resulzade'nin - A. Ş.) redaktörlüğü ile "Azeri Türkü" (1928-1931), sonra ise "Odlu yurt" (1929-1930) jurnalleri ve haftalık "Bildiriş" (1929-1931) gazetesi de neşir edil-mekte idi" (Aliyev, 1991: 13). M. Aliyev gazete ve dergilerin basılma tarihlerinde dolaşıklığa yol verip. "Odlu yurt" dergisinin son sayı 1930 yıllarda değil 1931 yılın Temmuz-Ağustos tarihi

ile “Bildiriş” gazetesinin ilk sayı ise 1929 yıldan değil 1930 yılın 7 Ağustosunda yayımlanmıştır. “Bildiriş” gazetesinin M. E. Resulzade’nin redaktörlüğü ile basılmasını ispatlayan hiç bir belge yoktur.

Azerbaycan siyasi muhacirlerinden yazan Halettin İbrahimli “Bildiriş” gazetesinden söz açarken yazır: “7 Ağustos 1930 yıldan itibaren Azerbaycan muhacirleri ilk siyasi haftalık gazete olan “Bildiriş”in neşrine başladı. Bu gazetenin imtiyaz sahibi de A. Kazımzade, mesul müdir Kemal idi. (1931 yıldan mesul müdür M. B. Memmedzade oldu)” (İbrahimli, 1996: 120). Gazetesinin imtiyaz sahibinin A. Kazımzade, mesul müdirenin Kemal olmasını yazmakta haklı olan araştırıcı nedense 1931 yılın 31 Haziran’da yayımlanan 45. sayısından hemen yılın 27 Ağustos’da yayımlanan 56. sayısına kadar mesul müdür B. Süleyman olduğuna dikkate yetirmemiştir (Şamil, 2004: 12). Onu da hatırlasak ki gazetenin son üç sayındaki “umumi neşriyat ve yazı işleri müdürü Mirze Bala” da, Kemal da M. B. Memmedzade’nin imzalarıdır.

Nesiman Yakuplu “Müsavat partisinin tarihi” (Yakuplu, 1996). kitabında “Bildiriş” gazetesinin neşir tarihi, rubrikaları, konuları

hakkında konuşsa da B. Süleyman'ın adının gazetenin rehberi gibi gitmesine ve B. Süleyman'ın şahsiyetine dikkat yetirmemiştir.

Türkiye'de ise Sabahattin Şimşir "Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi Ve Kültürel Faaliyetleri" ve "Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi" kitaplarında "Bildiriş" gazetesinden geniş söz acır (Şimşir, 2000: 57-61). Birinci kitap 1999 yılda müellifin tarih elimleri doktoru adı alması için hazırladığı tez esasında yazılmıştır. İkinci kitapsa 2002 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Türkiye'de muhaceret tarihimizi, hem de "Bildiriş" gazetesini öğrenen bundan değerli bir araştırma görmedik. S. Şimşir yazmakta: "Gazetenin ilk sayfası başyazı dışında Azerbaycan haberleri manşetten olmak üzere, Rusya'daki diğer olaylara önemine göre yer verirken, ikinci sayfa üst kısım itibari ile benzer haberlere devam etmiş, alt kısım da ise bir yazı dizisi yer almıştır. Üçüncü sayfanın bir kısmı Türkiye'ye ayrılırken, bir de hatıra yayınlamaya çalışılmıştır. Dördüncü sayfada ise Türk Dünyası haberleri ile birinci sayfanın devamı olan haberler yer almıştır" (Şimşir, 2002: 66).

S. Şimşir gazetenin amacından konuşurken "Bildiriş" gazetesinin "İkinci yıl" baş makalesinden aşağıdaki parçanı verir: "Vereceğimiz malumat, Türk milletinin ana beşiği olan kardeş Türkistan'a, Türkistan'la Anadolu arasında uzanan zengin ve güzel Azerbaycan'a, Hazar imparatorluğunun, Altın ordu saltanatının yerinde duran ve Kazan'la Başkurtıstan'dan ibaret Edil-Ural Türklüğüne, Karadeniz'in şimalinde Anadolu ile karşı- karşıya duran sevimli ve güzel Türk Kırım'a ve şimalî Kafkasya'ya ait olacak, 40 milyon Türk'ün yaşadığı bu arazide cereyan eden hadiseleri, millî istiklâl mücadelelerini tenvir edecektir." (Şimşir, 2002: 67).

Ali Şamil E. Ağaoğlu'nun "Solovkide gördüklerim" hatıralarını yayına hazırlamağı karşısına maksat koysa da "Bildiriş" gazetesi hakkında değerli fakları okuyucuya çattırmakla konuya merak uyandıra bilmiştir.

Latin alfabesiyle, A-2 formatla çıkan gazetenin baş makalesinde denir: "Bu günden itibaren her hafta muntazam intişar edecek olan "Bildiriş" gazetesi yakın, uzak ve orta Şarkda, bilhassa Türk dünyasında cereyan eden siyasi, milli harsı ve içtimai harekatlar hakkında

mevsuk malumat vermekle Türk efkarı umumiyesini tenvire çalışacaktır.

Türk dünyasının yegâne müstakil devleti ve Şarkin yegâne cumhuriyeti olan Türkiye'deki âlemşümul ıslahat hareketini terviçle "Bildiriş" bu hususta ve Türkiye'nin alelumun iktisadi harsı, edebi ve içtimai yenilikleri hakkında okurcularına malumat verecektir.

"Bildiriş" Azerbaycan, Türkistan, Edil-Ural, Şimali Kafkasya, Kırım, Gürcistan ve Ukrayna'da cereyan eden hadiseleri bildirmekle beraber Sovyet Rusya'ya ait siyasi, iktisadi, içtimai hayat sayfalarını gösteren vakalar hakkında dahi karilerini tenvir edecektir.

"Bildiriş" İran, Afgan, Hint gibi şark memleketleri hakkında malumat vereceği gibi, Mısır, Suriye, Filistin, Hicaz gibi Arap dünyasındaki vakaya ait dahi kendi sütunlarında yer verecek ve Avrupa'da cereyan eden muyum havadisi kaydetmeye çalışacaktır".

Bu başyazı gazetenin programını kendinde aks ettirir.

Gazete ele ilk sayından verdiyi vade sadık kalır. Birinci sayfası'nda "Sovyet Rusya'sında", "Amerika'da GPU", "Kafkasya'da siyasi vaziyet", "Son haberler", "Yeni Rus-Çin

ihtilafımı?", "İki ayda 18000 mevkuf" yazıları ve bir ilan verilmiştir. İlanda yazır: "Solovkide gördüklerim… Solovki menfasında bulunmuş Azerbaycan istiklalçıları'ndan bir gencin meraklı hatıralarını gelecek nüshamızda okuyunuz!"

Gazetenin verdiyi ilanlar da meraklıdır. İlk sayından sonatek 4. sayfası'nda "Odlu yurt" dergisi için abone kampanyası aparlanmıştır. Lakin "Azerbaycan, Gürcistan, Şimali Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna istiklalçıları tarafından ayda bir defa Fransızca neşir edilen "Prometey", "Ayaz İshaki beyin baş muharrirliyi ile cikan, Edil Ural ve Kırımın istiklaline yardım eden "Milli yol" ve "Kırım Türklüğü" istiklal fikrini terviç eden "Emel" mecmuasına ilk sayıdan başlayan abone kampanyası 1930 yıl Eylülün 18 sayından sonra durdurulmuştur (Şamil, 2004: 11).

2. "Bildiriş" Gazetesinin Yazarları

Her bir neşrin siyasi hattını onun etrafına toplaşan müellifler tayin edip. Onların dünya görüşü, toplumdaki durumu, şahsiyetleri, yazdıkları makalelerde kendi yankısını bulur. Bu

bakımdan "Bildiriş" gazetesinin etrafında toplanan kişilerin iradesine hayran kalmak olur. Yazarların hepsi zengin bir ömür yaşamış, siyasi mübarezede metinleşmiş, hayat ve yaratıcılık tecrübesi toplamış efendilerdir. Milli düşünceli, Rusya'nın imparatorluk siyasetine karşı kavgada berkimiş bu kişilerin öncülü Azerbaycancılık davasının yorulmaz kahramanı Mehemmed Emin Resulzade idi.

2.1. Mehemmed Emin Resulzade

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin yaratıcılarından biri, görkemli içtimai-siyasi ve devlet resmisi, istedadlı âlim, jurnalist ve publi-sist Mehemmed Emin Hacı Molla Elekber oğlu Resulzade 1884 yıl Yanvar (Ocak) ayının 31'de Bakı yakınlığındaki Novhanı köyünde doğmuştur. O, siyasi ve edebi faaliyete genç yaşlarında. 1902 yılında başlamıştır. Hemen yıl "Müslüman Gençlik teşkilatı"nı yaratmış, sonradan bu teşkilat "Demokratik Müsavat Cemiyeti" adıyla tanınmıştır. Onu imzasına ilk defa Tiflis'de Mehemmed ağa Şahtahtlının redaktörlüğü ile yayınlanan "Şarki Rus"

gazetesinin 1903. yılı 20 sayında rast gelinir (Aliyev, 1991: 5).

"Müslüman Gençlik teşkilatı" sonradan RSDFP Bakı Komitesinin "Hümmet" grubu ile birleşmiş ve hakkında çok konuşulmuş ve yazılmış "Hümmet" gazetesini Bakıda 1904 yılının Oktyabrında (Ekim) yayınlamışlar. Hektogramda gizli yayınlanan ve sayısı bir kaç yüzü bulan bu gazete Azerbaycan'da siyasi kurumların anadilli ilk gazetesi sayılır. (Hüseyinov, 1988: 58).

M. E. Resulzade, sosyal-demokratların "Tekamül", "Yoldaş", "Davet-Koç" ve b. yayınlarında (1905-1907) iştirak etmiştir. İ. V. Stalninle de bu dövürde tanışmış ve onun ölümden kurtulmasında, Bayıl ceza evinden kaçırılmasında faal iştirak etmiştir (Resulzade, 1997: 15). Bakıda yayınlanan "Hayat", "Füyuzat", "İrşad", "Tarakkı", "Tekamül", "Yoldaş" ve b. gazetelerde, dergilerde çıkış ederek (ASE, 1984: 137) publisist kimi tanınmış, bir süre "İrşad" gazetesinin geçici redaktörü olmuştur.

M. E. Resulzade'nin ilk muhacereti 1909 yılının başlarına tesadüf eder. O, çar polisinin onu izlediğinden haber tuttukta Bakü'den İran'a

geçir. Orada şahlık usul-idaresine karşı başlanmış meşruta herekatında faal iştirak etmiştir. Az bir zamanda kazandığı nüfuza göre onun redaktörlüğü ile "İranı-nov" gazetesi neşre başlar. Gazetede bilimsel, edebi ve publisistik yazıları ile çıkış eden M. E. Resulzade'nin faaliyetini tanınmış içtimai-siyasi öncül Seyid Hasan Tağızade (1878-1969) "Sühen" dergisine (1955 yıl, sayı 4) yazdığı makalede bu şekilde karakterize edip: "Modern Avrupa gazetesi formasını ilk defe İrana getiren M. E. Resulzade olmuştur" (Aliyev, 1989: 3).

Rusya'nın İrandaki sefirinin tekidi ve şah memurlarının tazyiki ile M. E. Resulzade 1911 yılının Mayısında ülkeyi terk etmek zorunda kalır. İstanbul'a giden M. E. Resulzade "İttihat ve terakki" teşkilatının faal kişileriyle alaka kurmuş, "Türk ocağı" cemiyetinde çalışmış, bu cemiyetin matbu organı olan "Türk yurdu" dergisinde yazarlık etmiştir.

Romanovlar sülalesinin hakimiyete gelmesinin 300 yıllığına ilan edilmiş afi-umum-aminisyadan sonra 1913 yılında Vatana dönen M. E. Resulzade yeni kurulmuş "Müsavat" partisinde faaliyetini davam ettirmiş, matbuatta muntazam olarak bedii, publisistik ve edebi-

tankiti yazıları, haberler, tercümeleri ile çıkışlar etmiştir. Hususiyle 1915-1918 yıllarında neşir olunan "İkbal" ve "Açık söz" gazeteleri M. E. Resulzadenin ideya bakışlarının yayılmasında öncül rol oynamıştır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin kurucularından olan M. E. Resulzade 1918-1920 yıllarında bu devletin cumhur reisi-prezidenti olmuştur.

Mehemmed Emin Bey milli devlet ideologu kimi faaliyet göstermiş, ülkenin sosyal-siyasi, iktisadi ve medeni bakımdan güçlenmesi, dünyanın inkişaf etmiş ülkeler tarafından tanınması için elinden geleni esirgememiştir.

AHC'nın sükûtundan sonra bir müddet Lahıc'ta saklann, sonra tutularak Bayıl ceza evinde saklanan M. E. Resulzade İ. Stalin'in emri ile serbest bırakılarak Moskova'ya götürülür. "Müsavat" partisinin gizli faaliyette olan Merkezi Komitesinin kararı ve yardımıyla 1922. yılda Finlandiya'ya kaçmayı başaran siyasi lider, çok çekmeden Türkiye'ye gelmiş, faaliyetini orada davam ettirmiştir. O, İstanbul'da "Yeni Kafkasya", "Azeri Türk", "Odlu Yurt" dergilerinin ve haftalık "Bildiriş" gazetesini esasını koymuştur.

“Bildiriş” gazetesi yayınlandığının ikinci yılı, 1931 yılın başlarında M. E. Resulzade Türkiye’yi terk etmek zorunda kalmıştır. Polonya’ya gelen M. E. Resulzade Avrupa muhacereti döneminde “İstiklal” gazetesi ve “Kurtuluş” jurnalinin esasını koymuş, “Panturanizm hakkında”, “Çağdaş Azerbaycan edebiyatı”, “Azerbaycan hürriyet savaşı” ve b. eserlerini yazmıştır.

1947 yılın Sentyabrında (Eylül) Türkiye’ye dönen M. E. Resulzade ömrünün sonlarına kadar Ankara’da yaşamıştır. 1952 yılında ise “Azerbaycan” dergisinin esasını koymuştur.

M. E. Resulzade 1955 yılının Mart ayının 6-da vefat etmiş, Ankara’nın Esri kabristanlığında defin olunmuştur.

Onun içtimai-siyasi faaliyetini, şahsiyetini Seyit Hasan Tağızade “Sühen” dergisine yazdığı makalesinde böyle kıymetlendirir: “Resulzade, bütün ömrü boyunca, Şark dünyasında eşine rastlaşmadığım, mübaliğesiz söyleye bideceyim fevkalade nadir insanlardan biri idi. Memmed Emin bey terbiyeli, kuvvetli ve sağlam mantık sahibi, temiz kalpli, doğru sözlü, mantıklı, tam manası ile dürüst, fikir ve yoluna derin inam besleyen fedakar, mücahit ve örnek bir insandı.

Böylelerine zamanemizde ve hele hele bizim taraflarda rast gelmek mümkün değildir" (Aliyev, 1991: 15).

2.2. Mirze Bala Memmedzade

M. E. Resulzade'nin yakın silah arkadaşı, muhacir matbuatımızın ağırlığını omzunda taşımış, ömrünün sonlarında muhaceret tarihine dair değerli eserler yazmakla araştırıcıları çetin vaziyetlerden kurlarmış, ideolog ve teşkilatçı M. B. Memmedzade'siz "Bildiriş" gazeteni tasavvura getirmek mümkünsüzdür.

Mirze Bala Memmedzade, 1898 yılında Bakü'nün Zire köyünde doğmuş, 1912 yılda "Nefi-elm, yahut elimin sonu" kitabı yayınlanmıştır. Onun publisistikikasının formalaşmasında M. E. Resulzade'nin rehberlik ettiği "Açık söz" gazetesi büyük rol oynamıştır. Gazetenin sayfalarında milli medeniyet, edebiyat, matbuat, maarif, dil ve b. problemlere ait makaleleri yayınlanmıştır. 1918. yılın Martında Bolşevikler Bakü'yü Azerbaycan'dan ayıkarak Rusya'ya katmak için Ermeni silahlıları ile birleşip 60 binden çok insani kurşuna dizdiler. Oradan sağ kurtulan M. B.

Memmedzade Tiflis'e gelmiş, burada "İttifaki-müteellimin" teşkilatını kurmuş, "Gençler Yurdu" adlı dergiye redaktörlük etmiştir. Bakü'ye döndükten sonra Mirze Bala bir süre "Açık söz", "İstiklal", "Azerbaycan", "Basiret" gazetelerinde çalışıştır. 1920 yılının 28 Nisanında Rus Sovyet Orduları Azerbaycan'ı işgal ettikte M. B. Memmedzade gizli "Müsavat" partisine rehberlik etmiş, 1923 yılına kadar "İstiklal" gazetesinin 19 sayını yayınlatmıştır.

1923 yılının Ağustosunda Azerbaycan'ı terk etmeye mecbur olan Mirze Bala İran'a geçmiş, Reşt şehrinde meskûnlaşmıştır. O, bir süre burada siyasi faaliyetini devam ettirtikten sonra İstanbul'a giderek orada neşir olunan "Yeni Kafkasya", "Azeri Türk", "Odlu Yurt" dergilerinde, "Bildiriş" gazetesinde çalışmıştır.

M. B. Memmedzade'nin burada "mesul müdürlü"ğü ile neşre başlayan "Bildiriş"te "Kamal", "Mirze Bala", "M. B." imzalarına sıksık rast gelinir.

1931 yılının 10 Eylülünde yayınlanan 58 sayıdan sonra "Bildiriş" gazetesi beklenmedik şekilde kapatılır, M. B. Memmedzade de M. E. Resulzade ve b. muhacirler gibi Türkiye'den

gitmeli olur. Avrupa'da yaşadığı zaman yazdığı "Milli Azerbaycan herekatı" kitabını 1938'de Berlin'de bastırır. 1939'da Türkiye'ye dönen M. B. Memmetzade bilimsel-siyasi faaliyetini devam ettirir. İslam Ansiklopedisine ve başka yayınlara makaleler yazır. Araştırıcıların fikrince onun yayınlanan eserlerinin sayı iki binden çoktur. 1951 yılında "Azerbaycan Tarihinde Türk Albaniyası" kitabını tamamlamıştır (Soltanlı, 1998: 112).

Nuh oğlu, Azeri, M. B. Daştemir, Ali Kutlu, A. Kutlu ve b. imzalarla, bazen de imzasız gazete, jurnal ve ansiklopedilere makaleler yazan M. B. Memmedzade'nin basılan kitaplarının sayı da 20'ye ulaşır.

1955 yılında onu Münhen'deki Sovyetler Birliğini Öğrenen Enstitüsünde çalışmaya çağırırlar. Orada İlmi konseyin başkanı ve başkan yardımcısı gibi çalıştıktan sonra yeniden İstanbul'a dönüp ve 9 Mart 1959 yılında vefat eder. Mezarı İstanbul'daki Karaca Ahmet mezarlığındadır.

2.3. Cafer Seyit Ahmet Kırımlı

M. E. Resulzade ve M. B. Memmedzade'nin meslek yoldaşlarından ve amel arkadaşlarından biri de büyük Türkçü, İsmayıl bey Kaspıralı mektebinin devamçısı, antisovyet faaliyeti ile tanınmış Cafer Seyit Ahmet Kırımlı'dır.

Cafer Seyit Ahmet 1889 yılı Sentyabrın 1'de Kırımın Yafta uyezdinin (ilçe) Gızıltaş köyünde doğmuş, genç yaşlarında okumak için İstanbul'a gitmiştir. Orada Çelebi Cihan, Alim Seyit Hilmi ve Abdurrehim Sükutu ile birlikte Kırım Talebe Cemiyetini, Çelebi Cihanla bilge gizli "Vatan" cemiyetini kurmuşlar.

"20-ci asırda tatar milleti mazlum esi" adlı ilk eserini İstanbul'da Şahab Nezihi imzasıyla yayınlatır. Rusya hususi hizmet organlarının onun faaliyetinden haber tutup habis etmek istedikte Fransa'ya kaçar. Paris'de Sarbon Üniversitesinin hukuk fakültesini bitirir. Birinci Dünya Savaşında Rusya'nın mağlup olmasından istifade ederek vatana dönür.

Kırım Müslümanları Merkezi İcraya Komitesinin, 1917 yılında I Kırım-Tatar Halk Kurultayının kurulmasında, 1917 yılı Noyabrın (Kasım) 1'de Kırım Halk Cumhuriyetini ilan edilmesinde, anayasanın, seçki kurallarının hazırlanmasında, Baş karargâhın yaratılmasında

onun da hizmeti az olmamıştır (Fazıl, Nagayev, 2001: 252).

1918 yılında Bolşevikler Kırım'ı işgal edip Çelebi Cihan ve arkadaşlarını kurşuna dizdikte Cafer Seyit Ahmet Türkiye'ye gitmek zorunda kalır (Fazıl, Nagayev, 2001: 252). O burada Kırım'lı muhacirlerin "Emel" dergisinin ve siyasi teşkilatlarının yaratılmasında faal iştirak etmekle yanısıra Rusya imparatorluğunun muhacerete gelenlerin teşkilatlanmasına yardımcı olur. Yorulmadan içtimai-siyasi, medeni sahada çalışan C. S. Kırımlı matbuatın gücünden de başarıyla istifade etmiştir.

Onun Türkiye'de "Rus İnkılabı" (1930), "Gaspıralı İsmayıl bey" (1934), "Mefkûre ve Türkçülük" (1934), "Rus Tarihinin İnkılaba, Bolşevizme ve Dünya İnkılabına Sürüklenmesi" (1948), "Sovyet Cehenneminde Köylü ve Amelenin Durumu" (1948), "Nurlu Kabirler" (1991), "Bezi Hatıralar" (1993) gibi kitapları yayımlanır.

Azerbaycan muhacirlerinin neşirlerine her vasıta ile yardım etmeye çalışan C. S. Kırımlı 1930-1931 yıllarında "Bildiriş" gazetesinin sayfalarında da Kırım-Tatar halkının tarihi,

edebiyatı, medeniyeti ile ilgili makaleler yayınlatmıştır.

Krımlı, Sovyetler Birliyinin yıkılması için yalnız makaleler yazmakta kalmamştır. 1937 yılında Krımlı professor Bekir Cobanzade gözaltına alınarken verdiği açıklamadan anlaşıldığı üzere o, "mühacirette olan pantürkist, eksinkilabi (karşı-devrimci) ahvalruhiyeli dairelerden olan C. Seyidametov ve professor Köprlüzade ile iletişim" halindeymiş (Babayev, 2003: 86).

Cafer Seyit Ahmet ömrünün sonuna kadar Kırım-tatar diasporunda büyük hürmete sahip olmuştur. Sovyet rejiminin amansız düşmeni olan Cafer Seyit Ahmet İkinci Dünya Savaşından Alman esirliğine düşmüş insanları Türkiye SSRİ'nin korkusundan kabul etmediğinde o esirlerin dünyanın çeşitli ülkelerinde yerleştirmekle onları ölümden kurtarmıştır. (Enserli, 1998).

Cafer Seyit Ahmet Kırımlı 1960 yılı Nisanın (aprel) 3'de ölmüştür.

2.4. Abdülkadir İnan (Fethilkadir Söleymanov)

"Bildiriş" gazetesinin konusunun genişliğinde, Sovyetler Birliğinin her yerinden makaleler vermesine müelliflerinin dünya görüşünün, alakalarının rolü büyük olmuştur. Bu müelliflerden biri de büyük insan, hakikat davasının önderi Abdülkadir İnan'dır (Fethilkadir Söleymanov).

Fethilkadir Mostafa oğlu Söleymanov 1889. yılı Noyabrın (Kasım) 29'da Başkurdıstan'ın Şığay-Harı Külmek köyü'nde (şimdiki Çelyabinsk eyaletinin Kunaşak rayonu Şikayevo köyü) doğmuş. Başkurt-Tatar halkının oğlu kimi dünyaya gelen, görkemli filolog, etnograf, publisisti, içtimai-siyasi lider ve bilim adamı gibi tanınan kişi kitaplarda, ansiklopedilerde Abdülkadir İnan olarak kaldı. O bu adı Türkiye'de kabul etti.

Köyündeki usul-u Cedit (yeni usul) okulunda yazıp-okumayı, Rus dillini, Troitsk'te "Resuliyye" medresesinde okurken Arap, Fars, Türk dillerini mükemmel öğrenmiştir. 1914'te Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirmiş ve 1915'te de "Bütün Rusya Müslümanlarının Mahkeme-i Şeriyesi" huzurunda imtihan vererek müderris (öğretmen, din âlimi, profesör) unvanını ve

diplomasını almıştır. (Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985: 1438).

Büyük Başkurt maarifçisi Abdurrahman Rasuli öğrencisi, genç Fethilkadiri 1910 yılından Rusya'daki Türk halklarının dastanlarını, etnografyasını, gelenek ve dinlerini incelemeye görevlendirir. Başkurtların en aktüel problemine aitettiği ilk ilmi-publisistik makalesini de 1908 yılda Orenburg'da çıkan "Vakıt" gazetesinde yayınladır (İstoriya i Kulıtura Başkortostana, 1997: 358).

1918 yılında milli uyanışın tesiriyle yaranan "Başkurt" gazetesinde yazar olarak çalışan Fethilkadir Söleymanov, 1919'da Başkurt Eğitim Bakanlığı ilmi kurulunda görev almıştır. 1919-1920 yıllarında Leningrad'a gitmeli, kitaplıklarında çalışarak Türklüğü ilgilendiren eserleri vatana getirmeli olur.

Milli meselede Bolşeviklerle bölüşe-mediklerine göre 1914 yılından tanıdığı ve arkadaşlık ettiği Abdülzeki Validi (Zeki Validi Toğan) ile birlikte 1923 yılında vatani terk ederek Asya Türklerinin yaşadığı çeşitli bölgeleri, İran'ı, Afganistan'ı, Hindistan'ı dolaştıktan sonra 1924 yılında Avrupa'ya geçerler (Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985: 1438).

Paris ve Berlin'de ilmi çalışmalar yaptıktan sonra 1925 yılının Temmuzunda İstanbul'a gelir. (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 2004: 418).

Aynı yıl vatanı terk etmeli olan ziyalılar yalnız Abdülzeki Validi ve Abdülkadir İnan olmamıştır. Onlarla siyasi lider, harpçi, aydın de takiplerden yaka kurtarmak için vatandan gitmeli olmuştur. Onların bir kısmı da Azerbaycan'a sığınmıştır. Buna misal Azerbaycan'da yaşadığı 1923-1937 yıllarda üslubiyyata ait 14 monografiye ve ders kitabı yazmış Abdulla Şerifov'u, Azıs Ubaydullın'ı ve b. göstermek mümkündür (Ural-Altay: bıyattar aşa kileçekke, 2005: 460).

1925 yılında Türkiyat Enstitüsü'nde Fuat Köprülü'ye asistan tayın edildi ve Abdülkadir İnan, Tükistanlı, Türkmen, İdel oğlu, B. Süleyman imzalarıyla "Türkead", "Yeni Türkistan", "Yeni Kafkasya" "Bildiriş" ve b. yayınlarda ilimi, publisistik makaleler bastırır. Türk folkloru malzemeleri toplusu olan "İlk ilimi seferden maruza" adlı kitabını 1930 yılda yayınlanır (İstoriya i Kulıtura Başkortostana, 1997: 359).

Abdülkadir İnan ilmi çalışmaları öğrenilse de onun siyasi faaliyeti, Azerbaycan muhacirleriyle alakası şimdiyedek araştırılmamıştır. Bu ise onun sonraki faaliyetini doğru kıymetlendirmek ve araştırmak için oldukça önemlidir. Azerbaycan muhacirlerinin gazete ve dergilerinde makaleler yayınlatmakla yanısıra o "Odlu Yurt" dergisinde ve "Bildiriş" gazetesinde çalışmıştır. "Bildiriş" gazetesinin ilk sayından "imtiyaz sahibi: A. Kazımzade, mesul müdür: Kemal" olduğu gösterilir, 1931 yılının iyunun (Haziran) 11'de aynı yılın Ağustosun 13'e kadar "imtiyaz sahibi: A. Kazımzade, mesul müdür: B. Süleyman olmuştur. Sonraki saylarda ise "umumu neşriyat ve yazı işleri müdirü: Mirze Bala" olduğu yazılmıştır. (Ağaoğlu, 2004: 6). Bundan başka "Odlu yurt" dergisi de M. E. Resulzade'nin baş muharrirliği, A. Kazımzade'nin imtiyaz sahipliği, Kamal'ın ve B. Süleyman'ın mesul müdürlüyü ile yayınlanmıştır (Tahirli, 2002: 28).

"Bildiriş" gazetesinin 1931 yılı Haziranın 4'de yayınlanan 44. saysından başlayıp 1931 yılı 25 Hazırınındaki 47. saysında biten "Başkurdistan meselesi ve Başkurt harekâtı (Şamson Tipeyefin eseri münasebetiyle)"

makalesinin başlığın altında ve makalenin sonunda "Yazan: Başkurdistanlı Abdülkadir" imzası var. Demek bu makalenin müellifi Abdülkadir İnan'dır (Fethelkadir Söleymanov).

Bundan başka Tataristan, Başkurdıstan, Kazakistan, Sibir Türkleri hakkında olan makaleler gazeteye Abdülkadir İnan vasıtasıyla gelirmiş. Azerbaycanlılarla sık bağlı olan Abdülkadir İnan 1940-1970 yıllarda yazmış olduğu ilimi makalelerde bele Azerbaycan folklor ve etnografya malzemelerinden geniş istifade etmiştir. Sözsüz ki bu malzemelerin çoğunu arkadaşları M. E. Resulzade'den, M. B. Memmedzade'den, A. Kazımzade'den, E. Ceferoğlu'dan ve b. almıştır.

1933 yılından Ankara'da Türk Dil Kurumu'nda çalışan Abdülkadir İnan 1936'da Atatürk'ün emriyle profesör olarak tayın edilmış ve 9 yıl Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde "Doğu Türk Lehçeleri" dersi vermiştir.

Sovyetler Birliğinin İkinci Cihan Savaşında dönüş yaratması Türkiye hükümetini korkuya saldı. Savaşı kazanan Sovyet ordusunun geri dönerken Türkiye'ye gireceği korkusu yarandı. Türkiye siyasileri milletini, vatanını seven ilimle uğraşan bu bilim insanlarını kurban vermek

kararına geldi. Zeki Veliti Toğan, Abdülkadir İnan ve b. bilim adamları görevden alınarak mahkemeye verildiler. Sovyet tehlikesi öttükten sonra 1945'den Abdülkadir İnan Türk Dil Kurumunda, Diyanet İşleri Bakanlığı Müşavere Heyeti'nde, 1964-1973 yılları arasında da Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nde çalışmıştır. (Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985: 1438).

Mektep muallimi, üniversite profesörü, gazeteci gibi faaliyet göstermekle yanısıra, daim ilimi araştırma ile meşgul olan Abdülkadir İnan'ın etnografya, folklor, edebiyat, Türk halklarının dili sahasında 350 bilimsel eseri yayınlanmıştır. Onun "Tarihte ve Bugün Şamanizm" (1954 ve 1972), "Türkoloji Ders Hülasası" (1936), "Makaleler ve İncelemeler" (1968), "Eski Türk Dili Tarihi" (1976) kitapları yalnız Türkiye'de değil, dünyanın her yerinde Türkiyatçılar tarafından yüksek kıymetlendirilir. Abdülkadir İnan'ın Türkiye, Azerbaycan, Rusya ve b. ülkelerde yaşayan araştırıcıların eserleri hakkında incelemeleri de az değildir.

Abdülkadir İnan (Fethelkadir Süleyman) 1976 yılında Türkiye'de vefat etmiştir.

"Bildiriş" gazetesinin müelliflerinin sayı az olsa da onların ortaya koydukları mahsulün

hacmi ve keyfiyeti hayretimizdir. Gazeteyi sayfaladıkça onların siması gözümüz önünde büyüyor.

3.1. "Bildiriş" Gazetesinde Başkurt Meselesi

"Bildiriş" gazetesinin esas rubrikaları şunlardır: "Azerbaycan'da", "Sovyet Rusya'sında", "Türkiye dâhilinde", "Kırım'da", "Şimali Kafkasya'da", "Edil-Ural elinde", "Başkırdıstanda", "Kazak Kırığız elinde", "Türkistan'da", "İran'da", "Ukrayna'da", "Rusya'da", "Sovyetler'de", "Son haberler", "Muhtelif haberler", "Beynelmilel hayat".

Başkırdıstan hakkında makaleler "Bildiriş" gazetesinde "Edil-Ural elinde", "Başkırdıstan'da", "Muhtelif haberler" rubrikaları altında yayınlanmıştır.

"Bildiriş" gazetesinin Edil-Ural ellerinden, Tataristan'dan, Başkırdıstan'dan, Kırımdan daimi yazarları var. Ama Kazak-Kırgız ellerinden daimi yazarı yoktur. Gazetenin haber kaynağı ikidir.

1. Sovyetler Birliğinde ve dış ülkelerde basılan gazete ve dergiler.

2. Sovyetler Birliğinden ve Türkistan'dan, Kazak-Kırgız ellerinden gelen insanların getirdikleri haberler.

3.2. Abdülkadir İnan Neden ve Nasıl Yazar?

Gazetenin Başkurdıstan konusundaki makaleleri arasında Abdülkadir İnan'ın "Başkurtıstan Meselesi ve Başkurt Herekatı (Şamson Tipeyef'in Eseri Münasebetiyle)" makalesi oldukça önemlidir. Bu makale yazarın problemi iyice bildiğinden, yüksek inceleme başarışından, vatanseverliğinden haber verir. A. İnan yazar: "Son Başkurt hareketinden kısa bir müddet geçtiği halde edebiyat itibariyle nispeten en zenginidir… Beyaz ve kızıl Ruslar tarafından yazılan eserlerden başka Başkurt ve Kazanlı komünist ve Sovyetçi muharrirler tarafından da epeyce eserler yazıldı. Alemcan Şeref "Başkurtlık ve Tatarlık" (Kazan, 1920), Selah Atnagolof "Başkurtıstan" (Moskva, 1929), Mirtazin "Başkurt Harekâtı Tarihi" (Moskva, 1926), Kerim Edilhoca "Başkurt Harekâtı" (Ufa, 1925), nihayet Şamson Tipeyef'in "Başkurt Milli Kıyamı ve Sovyet Başkurdıstan Tarihi"

(Ufa, 1929) bu eserler cümlesındendır… Bütün bu müellifler Moskvalı üstad ve sahiplerinin keyfine tabi olup yazılarında bitaraflık göstermiyorlar" (Bildiriş, 1930: 4 Haziran).

"Başkurt harekâtına dair Sovyet ülkesinde yazılmak imkânı olmayan hakikatleri göstermek isteyen" Abdülkadir İnan teessüfle bildirir ki, "bu eserlerde Başkurt harekâtının yalnız 1917-1920 senesine ait vukuat değil, hatta en eski devirlere ait tarihi malumat bile tahrif olunuyor". Yazar belgelere dayanarak yanlışlıkların bilgisizlikten değil siyasi bakışlardan yarandığını ortaya koyar. Özgürlük uğrunda savaşı "Türk imparatorluğu" yaratmak gibi kıymetlendirenlere belgelerle cevap verer. Sovyetler Birliğinde yayınlanan belgelere dayanarak yazar: "1920 senesinde Argayaş eyaletinde nüfuz 104478 iken 1926 senede 100832 nüfustur (1920 senesinden sonra burasına 31897 Rus muhaciri iskân edilmiştir.). Celayır eyaletinde 1920 senesi 337254 nüfuz iken 1926'da 275407, Mesut eyaletinde 175071 nüfuz iken 160171, Tamyan-Katay'da 155348 nüfuz iken 119379 nüfuza inmiştir".

Nüfuzun artmalı olduğu halda azalmasına sebep olan nedir? Bu soruyu Abdülkadir İnan

böyle cevaplandırır: “Kazak-Kırgız münevverlerinden biri Orenburg’da bulunan Moskva münevverlerinden “Başkurtustanda sükûnet ve istikrar yerleştirmek için ne gibi tedbirler aldınız?” diye sorduğu vakit “GPU (KKB’in eski adi - A. Ş.) çalışıyor, tifoz çalışıyor, kolera çalışıyor, açlık çalışıyor…” cevabını almıştır.

Abdülkadir İnan yalnız Şamson Tipeyef’in “Başkurt milli kıyamı ve Sovyet Başkurtıstan tarihi” kitabındaki yanlışlığa değil, adını yukarıda çektiğimiz kitaplardaki yanlışlıkları da ortaya koyar. Makalenin yazıldığından 76 yıl ötse de aktüelliğini günümüze kadar koruya bilmiştir.

Gazetenin en çok dikkat yetirdiği mesele Sovyetler Birliğinin Çar Rusya’sında olduğu gibi Ruslaştırma siyaseti yürütmesi, savadsızlık, halklar arasında ayrı seçkilik, komünist partisinin esarette olan halklar arasında sevilmemesi, insanların zor durumda kalması ve b. meselelerdir.

3.3. Küçük Haberlerde Büyük Meseleler

Gazete 7 Ağustos 1931’de yazar: “Sovyet gazetelerinin yazdığına göre Başkurdıstan

Cumhuriyeti komünist fırkasında olan Kazanlı ve Başkurt Türklerinin miktarı yalnız 7130 olup, bu da % 37,5 teşkil etmiştir. Partide Başkurtların azlığına aydınlık getiren gazete 2 Nisan 1931'da yazar: "Pravda" yazmakta ki komünist fırkasında Başkurt Türklerinden kimse yok-muş… Başkurtlar komünist fırkasından kaçıyorlar. Komünist darülfünunda okumak için Moskvaya gönderilmiş 285 genç Başkurttan 255 okumaktan imtina etmiştir, 1929 senesindeki komünist mektebini 130, 1930'da 69 kişi ikma etmiştir".

Başkurtların okumaktan kaçmalarını gazetenin 16 Ekim 1930'da böyle yazar: "Bori mahallinde muallimler için 150 kişilik bir kurs tesis edilmiş imiş. Kursa 90 kişi gelmiş fakat bunlara iaşe ve menzil mevcut olmadığı için muallimler dağılmış ve kurs inhilal olmuştur"

Okumayı engelleyen bir taraftan ekonomik durumun zorluğudursa, başka bir taraftan Ruslar tarafından istihzaya maruz kalmalarıdır. Gazete 30 Ekim 1930'da Başkurtıstan'da fabrika yanında açılmış sanat mektebinde okuyan Başkurt gençlerine Rus mühendisleri "Sizden bir şey çıkmaz" deye istihza etmelerini gösterirse, "Ruslaştırma siyaseti" (Bildiriş, 1930: 20

Ağustos), "Ana lisanında konuşmak yasak" (Bildiriş, 1931: 2 Temmuz) ve b. makalelerinde de bu türlü fakatlardan söz açar. Neticede de "Moskva'dan Baş Komiserler Heyeti reisi Bulaşeft Başkurtıstan Maarif komiseri Abubekirof'a telgraf vurur: "Umumi teshil işleri gedişini Rusya'nın başka cumhuriyetlerinde takip ederken en geride kalanın Başkurdistan olduğu görülmektedir" deye tahtit eder (Bildiriş, 1930: 18 Aralık).

Başkurtıstan'da insanların sürgünlere, ceza evlerine gönderilmesi, kurşuna dizilmesiyle de ilgili makaleler vardır. Gazetenin 30 Temmuz 1931 sayısında okuyoruz: "…bütün İslam âleminin büyük din âlimi Musa Carullah Hz. Rusya'dan Türkistan'a – Kaşkar'a firar etmiştir. Onu dışarıya çıkarmaya yardım ettiği şüphe edilen birçok insanlar tevkif edilmişler". Bu insanlar arasında Musa Carullah efendinin ailesiyle yanısıra Moskva imamlarından meşhur Abdullah Sileymani de vardır.

Hatta babaya tatlı bir söz yazmak böyle memlekette yasaktır. Çeşme nahiyesi Berseven oğullarından sürgünde olan Hüseyinov'un kızı Zakire babasına yazdığı mektubu "sevimli babam" sözüyle başladığına göre onun işten

kovulmasını talep edipler (Bildiriş, 1931: 30 Nisan).

Memlekette durumu kolay olmayan yalnız aydınlar, vatanseverler, köylüler değil, komünistler de zor durumdalar. Başkurdıstan'da sağ komünistler, Moskva'nın siyasetini eleştiren muhalif olan komünistler köylülerin çıplak olduğunu söylemiş ve onları tenkit eden gazeteleri yandırmışlar (Bildiriş,1930: 23 Nisan). Ural'da inşa edilmekte olan imalahathanelerin vaktinde hazır olmamasına göre görevde olan komünistlerden biri o birisini gazetelerde "zararverme"de suçlarlar. "Bildiriş" gazetesi bunu "çar devrindeki "danoslar"a benzer kızıl "danoslar" (ifşa-ihbar) adlandırır (Bildiriş, 1930: 4 Aralık).

"Bildiriş" gazetesi 1930 yılı 20 Kasım'ında yayınladığı "Kardeş Edil-Ural Türkleri" makalesinin başlığının altında dikkati çeken karakterle "15 milyon nüfuza malik bir devlet kuracaktık. Türkistan ile birleşeceği takdirde 30 milyon nüfuzlu muazzam bir Türk devleti vücuda getirecektik" yazmış. Bunlar Ayaz İshaki beyin verdiği konferanstan öne çıkarılan satırlardır. Bu satırlar "Bildiriş" gazetesinin âmâlını tayin etmek için yeterlidir.

Sonuç

"Bildiriş" gazetesinin yazarları Rusya esaretinde olan halkların hukuku uğrunda mücadeleye ömürlerini harçladırlar. Sonda onların isteklerinin bir kısmı gerçekleşti, Sovyetler Birliği çöktü. Ne yazık ki dili, kültürü, soy kökü aynı olan halklar arasında sık ilişkiler kurulmasını dünyanın sömürgeci güç merkezleri engellediler. İ. Gaspralı'nın söylediği "Dilde, fikirde, emelde birlik!" olmadan güç merkezine çevrilmek olmaz. Aynı kültürlü halkların birliyi yaranmadan dünyada ortak kültürün yaranması mümkünsüzdür.

Abdülkadir İnan da umumdünya kültürünü kabul eden ve buraya giden yolların aynı ve yakın kültürlerin, dillerin bir araya gelmesini yazan aydınlarımızdandır. Zaman onun söylediklerinin doğru olduğunu bir daha ispatladı.

Kaynaklar

1. Aliyev Mövsüm. (1991), Memmed Emim Resulzadenin ömür yolu. (Memmed Emim Resulzade. "Asrimizin Seyavuşu. Çağdaş

Azerbaycan edebiyatı. Çağdaş tarihi" kitabına ön söz) "Genclik" neşriyatı, Bakı.

2. Aliyev Mövsüm. (1989) Memmedemim Resulzade, "Azərbaycan" jurnalı, , sayı, 3.

3. ASE. (1984), VII cild, Bakı.

4. Babayev Adil (2003). Elimizin və elmimizin soyqırımı (I kitab), "Bakı Universiteti nəşriyyatı", Bakı.

5. Bayram oğlu Alhan. (2004), Azerbaycan muhaceret matbuatına dair muhazireler (1920-1990-cı iller), Bakı.

6. Enserli (Lammbeli) Mirze. (1998), Cefer Seyid Ahməd Krımer. "Qartal" nəşriyyatı, Bakı.

7. İbrahimli Haleddin. (1996), Azerbaycan siyasi muhacereti. "Elm" neşriyatı, Bakı.

8. История и культура Башкортостана. (1997) Хрестоматия. Москва.

9. Hüseynov Şirmemmed. (1988), Hakikat ve adalet carçısı. "Azerneşr", Bakı.

10. Resulzadə Mehmet Emin, (1997). Bir Türk Milliyyetçisinin Staline ihtilal Hatıraları. (Hazırlayan Sebahattin Şimşir), İstanbul.

11. Riza Fazıl, Safter Naqaev. (2001) Kırımtatar edebiyyatı tarixi. "Akmescit", Simferapol.

12. Şamil Alı. (2004). “Bildiriş” gazetesi Azerbaycan’a getirildi, Ağaoğlu B.E. Solovkide gördüklerim. “Güneş”, Bakı.

13. Şimşir Sabahattin. (1995), Mehmet Emin Resulzadenin Türkiye’deki hayatı, faaliyeti ve düşünceleri. Ankara.

14. Şimşir Sebahattin. (2000), Azerbaycanlıların Türkiye’de siyasi ve kültürel faaliyetleri. (1920-1991). “Azerbaycan kültür derneği yayınları № 49.” Ankara.

15. Şimşir Sabahattin. (2002). Azerbaycan’ın istiklal mübadelesi, “İG kültür Sanat yayışçılık”, İstanbul.

16. Sultanlı Vagif. (1998). Azerbaycan muhacir edebiyatı, Şirvanneşr, Bakı.

17. Tahirli Abid. (2002), Azerbaycan muhaciret matbuatı. I hisse. “Grapp-poligraf”, Bakı.

18. Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. (Nesir-Nazm), (2004). Cilt 29, Başkurt edebiyatı, Ankara.

19. Ural-Altay: bıyattar aşa kilesekke. (2005). (Böte Resey fennin konferentsiya materialdarı Öfö kalahı, 1-5 iyun, 2005 yıl). “Ğilem” neşriete, Öfö.

20. Yakuplu Nesiman. (1996), Müsavat partiyasının tarihi. “Ay-Ylduz” neşriyatı, Bakı.

21. Yeni Türk Ansiklopedisi. (1985). 14 cilt, Ötüken, İstanbul.

Çap olunub: Abdulkadir İnan və mühacir Azərbaycan qəzeti “Bildiriş” (1930-1931) Рәсәй һәм Башкортостан: мөнәсәбәттәр тарихы, бөгөнгөһө һәм киләсәге” Башкортостандың үz ирке менән Рәсәй дәүләтенә кушылыуының 450 йыллығына арналған халыкара фәнни-ғәмәли конференция materialdarı, 2007, 5-6 iyun, Өфө, s. 23-25.

.

MUSA CARULLAH BİGİ'NİN GÖRÜNMEYEN TARAFLARI VE YA MUSA CARULLAH BİGİ MEHEMMED EMİN RESULZADE'NİN KAÇIRILMASINA NASIL YARDIMCI OLDU

Özet

Hayatını toplumların gelişmesi, sosyal ve ekonomik hayatın medenî değerlerimize göre düzenlenmesi için adaylayan kişilerden biri de Musa Carullah Bigi'dir (Bigiyef). O, Rusya müslümanları arasında ıslah hareketinin öncüllüğünü yapan A. Kursavi, Ş. Mercani ve R. B. Fahreddin gibi âlimlerden etkilenerek yeniliyi savunmuş, ictihadın lüzumluluğuna inanmasına ve taklide karşı olmasına rağmen İslâmiyet'in reforma ihtiyacı bulunmadığını vurgulamıştır. Bu hizmetleri gerçekleştirmek ve yaşatmak için sayısız yollar ve usuller aramışdır. Fikirleri ve hayat tarzıyla birlik bağlarımızı ve sosyal dokumuzu örenlerden olan Musa Carullah Bigi onunla aynı yolun yolcusu olmayan, ama milleti, vatanı için hayırlı işler görenlere de yardımcı olmuştur.

Bunu onun Mehemmed Emin Resulzade'ye yardımında açıkca görebiliriz. Musa Carullah Bigi Azerbaycanlı Mehemmed Emin Resulzade'den farklı görüş sahibi idi. Onlar bir-birinden bin kilometrelerle uzakta doğarlar. Zor günlerde ise bir-birlerine yadım etmekten çekinmezler.

Musa Carullah Bigi'nin "Rahmet-i İlâhiyye" adlı makalesinin Şûra dergisinde yayınlanması üzerine "kadimci" âlimlerin sert eleştirilerine maruz kaldığından, 1917'de yapılan 5. Genel Rusya Müslümanları Kongresi'nde erkek-kadın eşitliğini savunan bir rapor sunduğundan ayrıca Rusya'da yaşayan Müslümanların dinî ve millî hürriyetlerinin sağlanmasıyla ilgili bir öneride bulunduğundan, tutuklandığından, hapis yattığından, okul ve medreselerin ıslahı, sosyal, politik ve ekonomik aksaklıkların düzeltilmesi konusunda çabalarından çok yazmışlar.

Malesef temel değerlerimizi yaşayarak yaydıklarından, farklı kesimlerimizi temsil eden ve düşünen insanları bir araya getirme çabası araştırma konusu edilmez. Şöyle ki, Leningrad'da (şimdiki Petersburg) büyük camide imamlık yaparken Sovyet baskısı altındakı kişilerin teknelerle Fin halicinden

mühacerete gönderilmesi konusuna gereğince açıklık getirilmez.

Musa Carullah Bigi ile Mehemmed Emin Resulzade'nin savaş metotları farklı olsa da, maksat birdi. Azerbaycan Halk Cumhuriyetini Bolşevikler işgal ettikden sonra Mehemmed Emin Resulzade'yi İozif Stalin Moskova'ya götürür. Mehemmed Emin Resulzade ise Azerbaycan'ın istiklal mücadelesini sürdürmek ister. Bunun için mühacerete gitmeye can atar. "Müsavat" Partisinin yeraltı teşkîlatı Mehemmed Emin'in Sovyetler Birliğin'den muhacereti hakkında karar kabul eder. Bu kararı partinin üyesi doktor Dadaş Hasanzade o dönem Leningrad'daki (Sankt Petersburg'da) camînin imamı Musa Carullah Bigiyef'in yardımı ile gerçekleştirir. Mehmed Emin Resulzade Sankt-Petersburg'dan Finlandiya'ya, oradan da İstanbul'a gelerek istiklal mücadelesini devam ettirir. Dadaş Hasanzade'yi Sovyetler 1937'de kurşuna dizer. Musa Carullah Bigi de 1930 yılı sonunda ailesini bırakıp Rusya'dan kaçar. Ömrünün sonunadek savaşını devam ettirir.

Anahtar kelimeler: Musa Carullah Bigi, Tataristan, Mehemmed Emin Resulzade, Azerbaycan, Bolşevik baskıları.

Giriş

19. yüzyıldan itibaren sanayinin-endüstrinin hızla gelişmesi yeni politik partilerin, örgütlerin yaranmasına sebep olur. Sadece esaret altında olan halklar değil, hatta sömürge devletlerinde de devrimler başlar. Yeni fikri ceryanlar da ortaya çıkar. 1848 yılında Komünist Partisinin manifestosunu yazan Karl Marks ve Fridrih Engels Manifestoyu "Avrupa'da bir Kâbus – Komünizm Kâbusu dolaşmaktadır" cümlesi ile başlar. Sömürgeci devletlerden olan Rus Çarlığında yeni partiler yaranır, esaret altında olan halklar istiklal savaşına başlar.

...Rus Çarlığı Türk kavimlerinin yaşamış olduğu toprakları işgal ederek kendi yönetimi altına alır. Rusların hükûmeti altına girmek zorunda kalan ilk Müslüman Türk topluluğu Tatarlar olur (1552). 18. yüzyıldan itibaren Tatarlar'ın ticaret yapmalarının yolunu açan haklar Rus Çarlığı tarafından verilmeğe başlar. Bu da Tatarlar'ın Rusya'nın birçok yerinde fabrikalar ve ticari müesseseler kurarak zenginleşmesine yol açar. Azerbaycan'ın zengin petrol kaynakları da bölgenin gelişmesine yardımcı

olur. Böylece 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde artık Türk-Tatar burjuvası şekillenmeğe başlar.

1904-1905 yıllarda Rusya'nın Japonya ile Savaşı kaybetmesi Çarlık rejimine büyük bir darbe olur. Rusya İmparatorluğu'ndaki değişikliklerin temel taşını oluşturur. İmparatorluğun sömürge halkları ve elbette ki, Rusya Müslümanları arasında, Asya milletinin, yenilmez kâbul edilen bir Avrupa Devletinin yenebileceğinin isbatı olarak yorumlanan bu mağlubiyet, siyasi hareketlerin de başlangıcı olur.

Bu dönemdeki İmparatorluğun sosyal ve ekonomik problemleri, devrimci hareketler, grevler, liberal birliklerin kurulması, haysiyet kırıcı askeri mağlubiyet ve mutlakiyetçi rejimin tepkisi ile çok kritik bir noktaya gelen genel durum ve nihayet Çar Nikolay'ın 2. emperyal manifestosunu ilan etmesi ve bunu Ekim manifestosunun takip etmesi yine de kargaşa ortamını yatıştırmaz.

Rusya İmparatorluğu'ndaki Türk-Müslümanların politik bir platform üzerinde birliğinin temini için citti adımlar ilk defa bu dönemde ortaya atılır. Böylece Nijni Novgorod'da Bütün-Rusya Müslümanları Birinci Kongresi düzenlenir. Bu kongre o günlerde Rusya

Müslümanları İttifakı adlandırılır. Savundukları deyerlerin başında "Vicdan hürriyeti, bütün Rusya vatandaşları arasında hukukta eşitlik, kültür sahasında millî gelişmeye kanunen müsaade" edilmesi gelir (Rusya Müslümanlarının Gurultayları, 2005: 316), (Гасанлы, http://karabakh-doc.azerall.info/-ru/azerpeople/ap034.htm).

Kongrede Rusya Müslümanlarının dini meseleleri, ilkokullarla dini medreselerin ıslahı, imam, öğretmen ve müderrislerin durumlarının düzeltilmesi gibi konular görüşülür, müzakere ettiği konular arasında en önemlisi yine eğitim meselesi olur.

1906 yılı Ocak ayında Sankt Petersburg'da düzenlenen ikinci kongre, "İttifak"ın nizamnamesini müzakere ve kabul etmiş, aynı yılın Ağustos'unda Alimerdan Topçubaşov'un yönetiminde ve İsmail Bey Gaspıralı'nın, Yusuf Bey Akçura'nın, Maksudi (Arsal) Bey Sadri'nin, Kerimi Bey Fatih ve diğerlerinin iştiraki ile Nijni-Novgorod'da düzenlenen üçüncü kongrede "İttifak"ın programı kabul edilir (Гасанлы,

http://karabakh-doc.azerall.info/ru/azerpeople/ap034.htm).

İmparatorluktaki bütün Türk halklarına ait bir politik harekât ortaya çıkar. Bu kongrelerin düzenlenmesinde, Türk-Müslüman halkları arasında bir ölçüye kadar birlik gerçekleştirilebilmesinde Musa Carullah Bigiyef de aktif olarak katılır. 1905'ten itibaren Rusya'nın Türk asıllı aydınlarının başlattığı politik faliyetlere aktif bir şekilde katılan Musa Carullah Bigiyef 15 Ağustos 1905 Nijni Novgorod'da 1. Rusya Müslümanları Kongresına katılır, Ocak 1906'da düzenlenen 2. kongrede başsekreter olarak, Ağustos 1906'da düzenlenen 3. kongrede Rusya Müslümanları İttifakı teşkilâtının Merkez Komitesine seçilir. (Гасанлы, http://karabakh-doc.azerall.-info/ru/azerpeople/ap034.htm)

1. Musa Carullah Bigiyef Kimdir?

Kaynaklarda Musa Carullah Bigiyef'in doğduğu yer hakkında fikir ayrılığı olsa da, onun babası Yarulla Bigiyef'in Güney Rusya'da Penza ilinin Çembar ilçesine bağlı Kikino köyünden olduğu net olarak gösterilir. Annesi ise Damolla Habîbullah Hazret'in kızı Fatima Hanım'dır (İslam Ansiklopedisi, Cilt 31: 214).

Yarulla Bigiyef dini eğitim aldığı ve Rus dilini bildiği için Rostov yakınındaki bir camiye ahund olarak atanır. Bu yüzden de Musa Carullah Bigiyef'in bu göç sırasında Rostov yakınındaki Novoçerkassk şehrinde doğduğunu yazarlar.

1873 yılı Aralık ayının 25'de doğan Musa babasını küçükken kayb eder. İlköğrenimini annesi Fatıma Hanım'dan alır. 11 yaşında Rostov Rus Teknik Devlet Lisesi'ne gider (Yaman, Bolaç, Esatoğlu, 1998: 38). Yükseköğrenimini bu liseyi bitirdikten sonra, 1888 yılında Kazan'a giderek Kül Buyı (Göl Boyu) Medresesi'nde alır ve 1895'te Mâverâünnehir'e geçip Buhara medreselerinde eğitim gördügünü yazarlar. Buhara'da Farsçayı, Arapçayı ve İslâm ilimlerini öğrenir. İkram Efendi ve İvaz Efendi'den fıkıh ve felsefe; Şerif Efendi'den matematik ve astronomi dersleri alır. Öklid, Pisagor, Arşimed, Eflâtun, Aristo, Descartes, Bacon vb. fikirlerini benimser. Hocaları için matematik alanındaki bazı eserleri Rusça'dan Türkçe'ye çevirir. Eğitimini ilerletmek üzere İstanbul'a gelen Musa Bigiyef burada önce Mühendislik Mektebi'ne kaydını yaptırır. Ancak yakınlarının ve hocalarının

tavsiyesiyle tekrar İslâmî ilimlere yönelir. İstanbul'dan aynı amaçla Mısır'a gider. Kahire El-Ezher Üniversitesi'ne kaydolur. Bir süre sonra bu okuldan da ayrılarak, özel araştırma ve çalışmalar yapar. Muhammed Abduh'un derslerine devam eder. Mısır Milli Kütüphanesi'nde Kur'an tarihi üzerine araştırmalar yapar. Daha sonra gittiği Mekke ve Medine'de hadis ve fıkıh araştırmalarına devam eder. Hicaz'dan Hindistan'ın Diyûbend şehrine, oradan Şam ve Beyrut'a geçer. Seyahatleri esnasında Arapça ve Farsça'sını geliştirir (http://ru.wikipedia.org/wiki/).

1904 yılında Rusya'ya dönerek Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne misafir öğrenci olarak devam eder. Arkadaşı Abdürreşid İbrahim'in çıkardığı "Ülfet" (Petersburg, Aralık 1905 - Haziran 1907) ve "et-Tilmîz" adlı gazeteler yanında "el-Islâh" (Kazan, Ekim 1907 - Temmuz 1909) ve "el-Asrü'l-cedîd" (Uralsk, Ocak 1906 - Ocak 1907) gibi yenilikçi gazete ve dergilerde makalelerini yayınlatır. 1906 yılında makaleleri yayınlanmaya başlar ve onun teoloji üzerine yaptığı çalışmaları az bir süre içinde tanınır (Yaman, Bolaç, Esatoğlu, 1998: 38).

1909 yılı sonunda Orenburg'a taşınır ve oradaki Hüseyniye Medresesi'nde ders vermeye başlar. "Rahmet-i İlâhiyye" adlı makalesinin "Şûra" dergisinde yayınlanması üzerine "kadimci" âlimlerin sert eleştirilerine mâruz kalır ve 1910'da medreseden ayrılarak Petersburg'a döner. Hazırlamakta olduğu Tatarca Kur'an tercümesini 1912'de bitirirse de bastıramaz. 1913 yılında Petersburg'da "Emanet" Matbaası'nı kurup Muhammed Ayaz İshakî İdilli ile birlikte "İl" adında bir gazete çıkarmaya başlar.

Bölgede din âlimi ve cedidçi olarak bilinen Ziyâeddin Kemali'nin kızı ile evlenir.

1917 devriminden sonra arkadaşı Alimcan İbrahimov'un etkisile Bolşevikleri destekler. 5. Genel Rusya Müslümanları Kongresi'nde erkek-kadın eşitliğini savunan bir rapor sunar. Ayrıca Rusya'da yaşayan Müslümanların dinî ve millî hürriyetlerinin sağlanmasıyla ilgili bir öneride bulunur. 1919-1920'de yurtlarından sürüldüğü için Moskova'ya gelen Hindistan Müslümanlarına destek olmaya çalışır. 1920. yılının sonunda Bolşevik işgalinin ardından Buhara'ya gider ve orada yapılan kültürel yıkıma şahit olur. 1921 senesinde Sovyetler aleyhine çalıştığı

iddaasıyla Taşkent'te tutuklanır ve on bir ay hapis yattıktan sonra Leningrad'a dönerek oradaki büyük camide imamlık yapmaya başlar. Araştırıcılar Musa Carulla Bigi'nin "İslâm Milletlerine" adlı eserinin Berlin'de yayınlanması üzerine 1923'te tekrar üç ay süreyle tutuklanır, ardından üç yıl süreyle Moskova'ya sürgüne gönderildigini yazıyorlar (Yaman, Bolaç, Esatoğlu, 1998: 38).

Musa Carullah, 1926. senesinde Mekke'de yapılan Genel Dünya Müslümanları Kongresi ile Kahire Hilâfet Kongresi'ne katılır. 1927. yılında Hac'a ve oradan 2. Hilâfet Kongresi'nde bulunmak üzere Kudüs'e gider. İslam âlimlerine karşı yapılan baskıların artması nedeniyle 1930. yılı sonunda ailesini bırakarak Rusya'dan kaçar. Önce Afganistan ve Hindistan'a, ardından Mısır'a gider. 1932 yılında düzenlenen 1. Türk Tarihi Kongresi'ne katılır. 1933'te Berlin'e giderek Arap harfli bir matbaa kurar ve bazı eserlerini yayınlar. 1934 yılında İran ve Irak'taki Şiiler üzerine araştırmalarda bulunur, Muhsin el-Emîn gibi Şii müctehitleriyle görüşür. Mısır'dan Hindistan'a ve oradan Japonya'ya gider. 1938 yılının sonuna kadar Tokyo'da kalır. 2. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Japonya'dan

ayrılıp tekrar Hindistan'a gider. İngilizler tarafından Japon yanlısı olduğu gerekçesiyle Hindistan'da tutuklanır. Bir buçuk yıl hapis yattıktan sonra Bopal şehrinde gözetim altında bulundurulmak şartıyla serbest bırakılır. Bu arada ilmî faaliyetlerini sürdürür; 1944-1946 yılları arasında on eserini yayınlatır. Hastalığı sebebiyle 1947'de Kahire'ye ve oradan İstanbul'a geçerek tedavi görür. Türk vatandaşlığına kabûl edilirse de İstanbul'un havası kendisine iyi gelmediğinden tekrar Kahire'ye döner. Musa Carullah, on dokuz yıldan beri uzak kaldığı ailesini göremeden 25 Ekim 1949'da Kahire'de vefat eder ve Afîfî'deki Hidîviyye Mezarlığı'nda defnedilir (Görmez, www.info-islam.ru).

Musa Carullah dinler tarihi araştırmalarının önemine temas eder, dinlerden söz ederken birine hak, diğerine bâtıl demekten sakınmanın ve her dine saygı göstermenin gereğine inanır.

Yenilikçi olarak tanımladığı Musa Carullah'ın Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber hakkında çok saygılı bir dil kullandığını ve her şeyi Batılılar'dan alan reformcularla bir tutulamayacağını belirtir.

Dil konusunda Gaspıralı İsmail'in yolunu takip eder ve İstanbul Türkçesi'ne yakın bir dil kullanır. Birkaç Arapça risâlesi dışında 1905-1935 yıllarında kaleme aldığı önemli çalışmalarının hepsi Tatar Türkçesi iledir. (Şekihanova, http://www.uluturk.info/new/menu/1069/)

Sovyet döneminde Musa Carullah'ın tanıtılması, eserlerinin yayınlanması yasak olsa da son yıllarda ister Kazan'da, ister Türkiye'de onunla ilgili birçok sempozyumlar düzenlenir, eserleri yayınlanır.

Musa Carullah'ı tanıtanlar onun daha çok teolojik yönünden söz açarlar. Onun antisovyet faaliyetine, Sovyetlerin baskısı altında olan insanların ülke dışına-mühacerete gitmesine değinmez. Onun Sovyet baskısından kurtardığı, mühacerete gönderdiği kişilerden biri de Azerbaycan Halk Cumhuriyyeti'nin kurucularından olan Mehemmed Emin Resulzade'dir.

2. Mehemmed Emin Resulzade

19. yüzyılda petrolün sanayi – endüstri usûli ile çıkarılması orta yüzyılların küçük liman kasabası Bakü'yü dünyanın dikkat merkezi

haline getirir. İş bulmak, para kazanmak isteğile binlerce kişi dünyanın farklı bölgelerinden buraya geldikleri gibi kasaba çevresindeki köylerden de oraya akın başlatır. 1884 senesi Ocak ayının 31'de Bakü yakınlarındaki Novhanı köyünde, bölgenin ünlü bir din âlimi olan Hacı Molla Aliekber'in ailesinde doğan Mehemmed Emin küçük yaşlarından Bakü'de büyümüş, burada okula gitmiş, çok genç yaşlarında burada devrimcilere katılmış. O, küçük yaşlarından itibaren aile çevresinde aldığı dinî bilgiler yanında belli ölçüde Arapça ve Farsça öğrenir. Sonralar Farsça hiç bir eğitim görmese bile İran'da Farsça yayınlanan ilk Avrupa tipli gazetenin, "İran-ı Nev'in" baş yazarı olur.

Mehemmed Emin Resulzade Bakü'deki Rus-Tatar okulunda okuduktan sonra bir müddet Bakü Teknik Okuluna devam eder. Bir yandan Gaspıralı İsmail beyin önderlik ettiği usûl-i cedîd okulları ve onun eğitim hakkındaki görüşlerinden etkilenir, diğer yandan da Rusya Müslümanları arasında gittikçe yaygınlaşan devrimci hareketlerden etkilenir. Bu onun hayatında dönüm noktası olur ve millî meselelerle citti şekilde ilgilenmeğe başlar. 1902 yılında Rus sömürge yönetimine karşı mücadele

etmek için Müslüman Gençlik Teşkilâtı adıyla gizli bir cemiyet kurar. Bu cemiyet Müslüman Demokratik Müsavat Cemiyeti ismini alarak çalışmalarını sürdürür. 1904. yılı sonlarına doğru arkadaşları Mîr Hasan Mevsimov, Mehemmed Hasan Hacinski ile birlikte bu cemiyeti, Rus Sosyal Demokrat Fehle (işçi) Partisi'nin Bakü Komitesi içerisinde yer alan Müslüman Sosyal Demokrat Himmet (kısaca Himmet /Hümmet) teşkilâtına dönüştürür. Meşedi Azizbeyov, Neriman Nerimanov ve Soltanmecid Efendiyev gibi devrimcilerin de katıldığı bu teşkilâtın 1904-1905 yıllarında altı sayı gizlice yayınlanan ve suçlanarak dağıtılan Himmet adlı bir yayın organı vardı (Resulzâde, 2005).

Mehemmed Emin Resulzade 1903 yılı 2 Mayıs'ta Şark-ı Rus gazetesinin 14. sayında yayınlatdığı "Saadetlü Mehemmedağa Huzuruna adlı mektubu"yla gazeteçilik hayatına başlar. Tiflis'te Mehemmedağa Şahtahtlı'nın başyazarı ve sahibi olduğu Şark-ı Rus gazetenin 19-20 saylarında Mehemmed Emin Resulzade'nin amcasının oğlu Mehemmedeli ile birlikte yazdıkları "Himmet ve Gayret Vaktidir" makalerini yayınlar. Bu makalenin esas hedefi

aydınların millete karşı sorumlulukları, Kafkasya'da din bilgini yetiştirecek bir medresenin ve usûl-i cedîd eğitimi yapacak mekteplerin açılması konuları olur.

Mehemmed Emin Resulzade iş hayatına Bakü'de milyoner Zeynalabdin Tağıyev'in parası ile Rusça yayınlanan Kaspi gazetesinde mürettiplikle başlar. O burada gazetenin baş yazarı, bölgenin ünlü avukatı, gelecekte Azerbaycan Halk Cümhuriyeti'nin kurucularından olan Alimerdan bey Topçubaşov vb. aydınlarla tanışmak fırsatını yakalar. Böylece gazetecilik onun gerçek mesleği olur. (http://karabakh-doc.azerall.info/ru/azerpeople/ap034.htm)

Mehemmed Emin Resulzade daha sonra Ali Bey Hüseyinzade'nin (Turan) Füyûzat dergisine (1906-1907) ve Ahmet Ağaoğlu'nun yayınladığı İrşad ve Terakkî gazetelerine (1908-1909), yanı sıra sosyalistlerin Türkçe ve Ermenice yayınlanan Davet-Goç'a (1906), Himmet teşkilâtının yayın organı olan Tekâmül'e (1906-1907), (bu gazete kapatılınca yerine yayınlanan Yoldaş'a, 1907) çeşitli konularda makaleleri yayınlatıyor. Mehemmed Emin bu yazılarında ilgi alanının ne olduğunu açıkca belirtir ve onun

ta gençlik yıllarından itibaren Rus sömürge politikasına karşı hürriyetçi ve devrimci bir tavır takındığı, sadece Kafkasya Müslümanlarının değil, bütün Rusya Müslümanlarının, İran ve Türkiye'nin problemleriyle ilgilendiğini gösterir. (Resulzâde, 2005).

Mehemmed Emin Resulzade bunun yanı sıra Azerbaycan'da millî bilincin, sosyal ve kültürel hayatın gelişmesinde önemli etkisi bulunan Sefa, Necat, Edep Yurdu, Cemiyyet-i Hayriyye gibi derneklerde görev alır, bir süre Terakki gazetesinin, 1908'de geçici olarak İrşad gazetesinin başyazarlığını üstlenir. Öte yandan siyasal olaylarda, gösteri ve mitinglerde aktif rol alır. Stalin'le tanışması da bu yıllarda kuzeni – amcasının oğlu Mehemmedeli Resulzade aracılığıyla gerçekleşir. Stalin'le birlikte bazı faaliyetlere girer, onu birkaç defa ölümden kurtarır. Duygusal yanlarının ve edebiyatla ilgisinin ortaya çıkmasına yardlmcı olan "Karanlıkta Işıklar" (1908) ve "Nâgeân Belâ" (1908) adlı piyeslerini yazar. Bu yıllarda imparatorluğun bütünlüğünü korumakta israr eden, esir halkların hürriyet isteklerine karşı çıkan Rus sosyal demokratlarına olan inancını kaybetmeye başlar ve düşüncelerini değiştirerek

Azerbaycan'ın ve diğer esir halkların Rusya içinde özerklik kazanması yönünde gelişir (Resulzâde, 2005).

İran'a gidişinin nedeni ise devrimci aydınların, gazeteci ve yazarların tutuklanıp hapse atıldığı veya sürgün tehlikesiyle karşılaştığı dönemde Rus polisinin takibinden kurtulmak ve İran Meşrutiyet Hareketini izlemektir. Burada Himmet teşkilâtının temsilcisi ve Terakkî gazetesinin muhabiri olarak çalışır. 1910 yılında İran Demokrat Partisi'nin kurucuları arasında yer alır ve partinin merkez komitesine seçilir. İran'da yaşamasına ve Bakü'den uzaklaşmasına rağmen yine de İran-ı Nev'de (1909) Rus hükûmetini eleştiren makaleler yazmanın yanısıra Bakü'de yayınlanan Terakkî gazetesine "İran Mektupları" başlığıyla seri yazılar yollamayı da ihmal etmez. Onun bu iki gazetede yayınlanan yazıları İran Meşrutiyet harekatının önemli kaynakları arasında yer alır.

İran'da emperyalizme karşı açılan meşrutiyet cephesinin ilk hedeflerinden biri Rusya idi. Bu sebeple çok geçmeden Rusya'nın askerî müdahalesiyle İran meşrutiyet harekatı kanlı bir şekilde bastırılır. Rus hükûmetinin

isteği üzerine Mehemmed Emin Resulzade 1911 yılı Mayıs'ında sınırdışı edilir. O, mücadele arkadaşı Seyit Hasan Tağızâde ile birlikte İstanbul'a giderek Ahmet Bey Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzâde ile buluşur. Kazan Türkleri'nden Yusuf Akçura ile, Ziya Gökalp olmak üzere İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin ileri gelen temsilcileriyle tanışır. Türk Ocaklarının çalışmalarına katılır. Bu çevrede tanıdığı bazı aydınlar ve özellikle Ziya Gökalp M. E. Resulzade'yi bir hayli etkiler. Türk Yurdu'nda ve Sırât-I Müstakim'de İran ve İran Türkleri hakkında makaleler yazar. 1913'te Romanov hanedanının 300. yılı dolayısıyla çıkarılan genel aftan yararlanarak Bakü'ye döner. (http://www.guncelmeydan.com/pano/mehmed-emin-resulzade-t19940.html)

Siyâsi faliyetine dava arkadaşlarının 1911 yılında kurdukları Müsavat Partisi'nin başına geçerek devam eder. 1914 yılı Ekim'den itibaren dönemin en etkin gazetelerinden biri olan İkbal'de yönetici ve başyazar olarak çalışır. Ertesi yıl Müsavat Partisi'nin yayın organı Açıksöz gazetesini (1915-1918) kurarak başyazarlığını yapar. Türkleşmek, İslâmlaşmak, Modernleşmek" ülküsünü savunan bu gazetede

Rusya Türkleri'nin kendi mukaderratını kendilerinin belirlemesi gerektiği üzerinde durur.

Mehmedemin Resulzade kendisinin de Rusya vatandaşı olmasına rağmen Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı'nın tarafını tutar. Rus birliklerinden yardım alarak Ermeni çetelerinin katliamlarına uğradığı için Doğu Anadolu'dan kaçmak zorunda kalarak Azerbaycan, Kafkasya içlerine gelen Osmanlı tebaalarına yardım kampanyasını örgütleyenlerinden ve Azerbaycan Cemiyyet-i Hayriyyesi'nin kurulmasının öncüllerinden olur. 1917'de "Kardaş Kömeği" (Kardeş yardımı) adlı bir mecmua yayınlayarak mecmuanın gelirini bu kampanya için harcar.

1917 senesi Nisan ayında Bakü'de düzenlenen Kafkasya Müslümanları kongresinde onun Rusya'nın federal bir yapıya kavuşturulması gerektiği yolundaki teklifi benimsenir. Aynı zamanda onun 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'daki Bütün Rusya Müslümanları Şûrası'nda her halk için toprağa dayalı özerklik teklifi kabûl edilir. Bu dönemde yayınladığı kitapçıklarla görüşlerini bütün Rusya Müslümanlarına ulaştırır. Moskova kongresinde yaptığı konuşma Ahmet Salikov'un konuşmasıyla birlikte basılır. Ancak millî istiklâl yolundaki

faaliyetleri ve yazıları sebebiyle hapse atılır. (http://www.guncelmeydan.com/pano/mehmed-emin-resulzade-t19940.html)

Bolşevik İhtilâli'nin patlak vermesiyle 1917 senesinde hapisten kurtulur. Yine Azerbaycan'ın siyasi önderlerinden, Gaspıralı İsmail Bey'in damadı Nesibbey Yusufbeyli'nin 1917'de Gence'de kurduğu Türk Adem-i Merkeziyet Partisi'nin Müsavat Partisi ile birleşerek Türk Adem-i Merkeziyet Partisi Müsavat adını almasının ardından gerçekleştirilen kongrede başkanlığa getirilir. 1917 yılının sonbaharında Rusya'da yapılan milletvekili seçimlerinde hem Azerbaycan'dan, hem Türkistan'dan Rus parlamentosuna seçilir.

1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra Tiflis'te Türkler, Gürcüler ve Ermeniler'in katılımıyla Kafkasya'nın yönetimini eline alan milletvekillerinin kurduğu hükûmetin dağılması üzerine Azerbaycan temsilcileri Azerbaycan Millî Şûrası'nı oluşturur. Şûra başkanlığına Mehemmed Emin Resulzade getirilir. Azerbaycan Millî Şûrası 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilân eder. (http://www.guncelmeydan.com/pano/mehmed-emin-resulzade-t19940.html)

Bakü işgal altında olduğundan Gence devlet merkezi ilân edilir. Haziran 1918'de Orta Avrupa devletlerinin katılımıyla Kafkasya meselelerinin görüşüleceği düşünülen konferansta Azerbaycan'ı temsil etmek üzere İstanbul'a giden Mehemmed Emin Resulzade, burada yabancı devletlerin ileri gelenleriyle temas kurarak Bakü'nün işgalden kurtarılması için teşebbüslerde bulunur. O sırada Bakü üzerine ilerlemekte olan Türk ordusu ve Azerbaycan gönüllüleri 15 Eylül 1918'de Bakü'yü işgalcilerden kurtarır ve merkezi buraya taşır. M. E. Resulzade, Azerbaycan'a dönerek devlet başkanlığı görevine devam eder. 1919'da Müsavat Partisi'nin ikinci kongresinde yeniden parti başkanlığına seçilir. 27 Nisan 1920 tarihinde Bolşeviklerin Azerbaycan'da yönetimi ele geçirmesi üzerine Azerbaycan Halk Cümhuriyeti'nin kurucuları ülkeyi terk etmek – mühacerete gitmek zorunda kalırlar. Onlardan Feteli Han Hoysk, Hesen bey Ağayev, Nesib bey Usubbeyli terörün kurbanı olur.

Mehemmed Emin Resulzade ise bir süre Lahıc kasabasında saklanır ve tarihi eserlerinin bir kaçını burada yazar. Sonra Abbaskulu Kazımzade ile birlikte yakalanarak Bakü'ye

getirilir ve hapse atılır. Fakat 1921. senesinde Küzey Kafkasya'da olan Stalin Bakü'ye gelir onu hapisten kurtararak Moskova'ya götürür. Stalin kendisine defalarca resmî görev teklif etse de o Bolşeviklerle iş birliği anlamına gelebilecek her türlü faaliyetten uzak durar; sadece Moskova Şarkiyat Enstitüsü'nde Türkçe ve Farsça dersleri vermeyi kabul eder.

Mehemmed Emin Resulzade ilmî araştırmalar yapma bahanesiyle 1922 yılının başlarında Leninqrad'a gider. Bakü'de yeraltı faaliyetlerini sürdüren Müsavat Partisinin kararı ile o, Finlandiya'ya kaçırılır. Bir ay kaldıktan sonra Fransa'ya gider, 1922 yılının yazında oradan İstanbul'a gelir. Azerbaycan'ın siyasî mültecilerinin bir çatı altında toplamaya, dergiler, gazeteler yayınlamaya başlar. (Yurtsever, 1962: 17). Sovyetler'in baskıları sonucu 1928'de İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalır. Avrupa'ya geçerek çeşitli ülkelerde Azerbaycan davasını dünyaya açıklamaya devam eder. Rusya'nın hükümranlığı altındaki milletlere mensup göçmenlerin oluşturduğu Prometeus adlı Cemiyetin Paris'teki yayın organı "Promete" (1929-1939) ve "Kafkaz" (1932-1938) dergilerine makaleler yazar. Berlin'de onun

yönetiminde çıkan "İstiklâl" (1932-1934) ve "Kurtuluş" (1934-1938) gazetelerinde, ayrıca Müsâvat Bülteni'nde birçok makalesi yayınlanır. 1934'de Brüksel'de Millî Gürcistan ve Kuzey Kafkasya devlet başkanları ile Kafkasya Konfederasyonu'nu kurar. Bu dönemde Resulzade ile bazı Azerbaycan temsilcileri arasında liderlik konusunda anlaşmazlık çıkar. Şefi Bey Rüstembeyli ile Halil Hasmemmedli Mehemmed Emin Resulzade'ye karşı tavır alırlar. Ancak muhaceretteki Müsavatcılar'ın ekseri onu tercih edince diğerleri partiden ihraç edilir.

Mehemmed Emin Resulzade, değişen siyasî şartlar sebebiyle muhaceretteki Müsavat Partisi mensuplarını 1936 yılında Polonya'da toplantıya davet eder. Bu toplantıda partinin yeni programı kabul edilir ve Müsavat Partisi Yeni Program Esasları adıyla yayınlanır (Varşova, 1936). Polonya'nın Ruslar tarafından işgali üzerine Berlin'e giderek burada arkadaşlarıyla birlikte Azerbaycan'ın geleceği üzerinde Almanlar'la yapılan görüşmelere katılır. Naziler'in Azerbaycan'ın haklarını tanıma ve istiklâlini temin etme niyetinde olmadığını görerek 1942. senesinin sonbaharında Almanya'dan ayrılır.

Alman politikası hakkındaki olumsuz düşüncelerini 5 Ağustos 1943 tarihinde bir muhtıra ile açıklayarak Bükreş'e döner. Burada kendisine Türkiye büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver yardımcı olur. 1944'te Bolşevikler'in Bükreş'e de girmesi üzerine İsviçre'ye gitmek ister, ancak vize alamaz. 1944 Ekim ayında Almanya'ya sığınmak zorunda kalır. 1947 yılının Eylül'ünde Türkiye'ye gelerek Ankara'ya yerleşir. Önce Millî Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğü'nde, daha sonra Millî Kütüphane'de memur olarak çalışır. 1949'da Ankara'da kurulan Azerbaycan Kültür Derneği'nin onursal başkanlığına getirilir. Dernek, 1 Nisan 1952 tarihinde günümüzde de yayınlanmakta olan Azerbaycan adlı dergiyi çıkarmaya başlar. Bu dergide ve daha başka yayın organlarında birçok makalesi yayınlanan Mehemmed Emin Resulzade 6 Mart 1955'te vefat eder ve Asri Mezarlığında defnedilir. (http://www.guncelmeydan.com/pano/mehmed-emin-resulzade-t19940.html)

3. Mehemmed Emin Resulzade ile Musa Carullah'ın İlişkileri

Mehemmed Emin Resulzade ile Musa Carullah'ın savaş metotları farkli idi. Buna rağmen bir birine saygı duyarlar. Rusya Müslümanları Kongresine birlikte katılırlar.

Sovyetler'in kurucularından olan, dünyada milyonlarla insanın ölümünün, zulüm ve sefalet içerisininde yaşamasının sebepkarı İosif Stalin ile Mehemmed Emin Resulzade ilişkisinden, Mehemmed Emin Resulzade'nin gençliğinde İosif Stalin'i ölümden kurtarmasından çok yazmışlar.

İosif Stalin ile mülâkatında "Ben halkıma azacık istiklal tadızdırdım" diyen Mehemmed Emin Resulzade'yi de kurşuna dizilmekten İosif Stalin kurtarır.

"1920 yılının Nisan ayında Sovyet hükûmeti kurulduktan sonra M. E. Resulzade bir gurup silahtaşıyla birlikte İsmayıllı ilinin Lahıc köyünde kalmak zorunda kalır. Lakin orada çok kalamazlar. Yerlerini değişmek maksadıyla yola çıkarlar. Çok geçmeden İsmayıllı ilinin Âşık Bayram köyü yakınlığında hükûmet güçleri onları hapseder. Resulzade'nin ve arkadaşlarının yerini ise Lahıc köy sakini Aliabbas Bey Nesrulla Bey oğlu Seferbeyov haber verir. Bu "hizmeti" için kommunistler ona çifte lüleli

tüfek hediye ederler. A. Tahirzade A. Seferbeyov hakkında bilgileri ve resimleri KGB'in (Rusca Komitet Gosudarstvennıy Bezapasnost sözünün kısaldılmıçıdır. MİT anlamına uyğun gelir - A. Ş.) arşivinden elde ettiğini belirtir: "Bu olaydan bir müddet sonra A. Seferbeyov'u hapsederler. O da hükûmete sadâkatini ispatetmek için zamanında M. E. Resulzade'yi sattığını belirtir. Ben bu bilgileri A. Seferbeyov'un soruşturma zamanı verdiği ifadeden elde ettim. Başka kaynaklarda da bu hakta bilgiler var. Lakin sonradan iz kaybetmek için onu kurşuna dizerler" (http://axar.az/-news/7822).

Mehemmed Emin Resulzade'yi gözaltına alarak Bakü'deki Bayil ceza evine getirirler. Kuzey Kafkasya'da olan İosif Stalin bundan haber tutar ve Bakü'ye gelerek Mehemmed Emin Resulzade'yi Moskava'ya götürür, orada ona Milletler Bakanlığında ve Kızıl Komünistler Üniversitesinde görev vermek ister. Mehemmed Emin Resulzade Sovyetlerin yaptığı politikayı kabullenemez. Moskva'da yaşadığı müddette bir kaç kez Leningrad'a gider. Moskva'da ve Leningrad'da Tatar aydınları ile görüşür, onlarla fikir alış-verişinde bulunur. Gizli Müsavat

Partisinin kararı uyarınca Resulzade ilmî araştırmalar yapma bahanesiyle 1922 yılı başlarında Petersburg'a gider. (http://www.guncelmeydan.com/pano/mehmed-emin-resulzade-t19940.html)

Musa Carullah'ın yaratmış olduğu gizli örgütle irtibatta olan Müsavatcı doktor Dadaş Hasanzade ve Kazan Türklerinin meşhur ilahiyatçısı Musa Carullah Bigiyef Resulzade'nin Sankt-Petersburg'dan Finlandiya'ya kaçmasına yardım ederler.

Musa Carullah'ın bizce 1923'te üç ay süreyle tutuklanması sadece Berlın'de yayınlanan kitabı ile ilgili olamazdı. Kitabının yayınlanması ile ilgili olsaydı gözaltına alındıkdan sonra Leningrad'dan uzaklaştırmak amacıyla üç yıl süreyle Moskova'ya sürülmezdi. Onun Leningrad'dan uzaklaştırılması İslâm Milletlerine adlı eserinin Berlin'de yayınlanması ile ilgili değildir. Gözüken o ki Sovyet KGB'si Musa Carullah'ın gizli örgütle ilişkisi olduğundan, baskı altında olanların mühacirete gitmesine yardımçı olduğundan şübhelenmişdir.

Sonuç

Sovyetlerin çöküşünden sonra arşivlerin açılması araştırıcılarımız karşısında yeni görevler oluşturur. Arşiv belgelerini, özellikle de KGB arşivlerini incelemekle birçok konulara yeniden açıklık getirmek gerekir.

KAYNAKÇA

1. Бигеев Муса Яруллович. Википедия, http://ru.wikipedia.org/wiki/Бигеев,_Муса_Яруллович

2. Rusiya Müselmanlarının Gurultayları**.** Azerbaycan Halk Cümhuriyyeti Ensiklopediyası. (2005). İkı cildde, II cild, Lider neşriyyatı, Bakü.

3. Musa Carullah Bigi. Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İslam Ansiklopedisi, Cilt: 31; s. 214.

4. Гасанлы Джамиль. Лидер Российских Тюрок, газета "Эхо" http://karabakh-doc.azerall.info/ru/azerpeople/ap034.htm

5. Görmez Mehmet. Musa Carullah Bigiyef. Ankara. www.info-islam.ru

6. Resulzâde Mehmed Emin (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 35, cilt 2.) (http://www.guncelmeydan.com/pano/mehmed-emin-resulzade-t19940.html)

7. Resulzâde Mehemmed Emin. (2005). Azerbaycan Halk Cümhuriyyeti Ensikloped-iyası. İkı cildde, I cild, Lider neşriyyatı, Bakü.

8. Resulzadeni satan adamı siz de tanıyın – KGB arxivindən - See more at: http://axar.az/news/7822#sthash.qBhMwH1P.dpuf.http://axar.az/news/7822

9. Rüstemli Asif. (2009). Cefer Cabbarlı: hayatı ve mühiti, "Elm" neşriyatı, Bakü.

10. Şamil Ali. Türk Dünyasının meşhurları, Musa Carullah Bilgi, http://ali-shamil.tr.gg/Musa-C%26%23601%3Brulla-Biqin.htm

11. Şekihanova Metanet. Musa Cerulla Bigievin kitabları haggında, http://www.uluturk.info/new/menu/1069/

12. Yaman Ertoğrul, Bolaç A. Kamal, Esatoğlu Ahsen. (1998). Musa Carullah Bilgi (1875-1949), Türkiye'deki Türk Dünyası, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 267, Ankara. İslam Ansiklopedisi, Cilt: 31; s. 214.

13. Yurtsever Abdül Vahap. (1952). Azerbaycan dram ediplerinden Cafer Cabbarlı. "Azerbaycan" dergisi, Ankara. 1 Temmuz, sayı 4, s. 7-8.

14. Yurtsever Abdül Vahap. (1962). Gizli "Müsavat" teşkilatının karakteristik vasıfları, Milli Azerbaycan "Müsavat" Halk Partisi Bülleteni, Ankara, sayı 4, s. 15-18.

Çap olunub: "Musa Carullah Bigi'nin Görünmeyen Tarafları veya Musa Carullah Bigi Mehemmed Emin Resulzade'nin Kaçırılmasında Nasıl Yardımcı Oldu?", Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013. Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, s. 327-339 (http://bilgelerzirvesi.org).

DİLÇİLİYİMİZİN AVROPA METODLARI İLƏ ARAŞDIRILMASINDA ABDULLA ŞƏRİFOVUN ROLU[1]

Özət

Azərbaycanda dilçiliyin Avropa metodlarıyla öyrənilməsində tatar Abdulla Şərifovun rolu böyük olub. 1893-cü ilin noyabrında Rusiya İmperiyası Orenburq quberniyası Troitski şəhərində doğulan Abdulla Şərifov Müsəlman Xeyriyə Cəmiyətinin yardımı ilə İstanbula gedərək 1908-1914-cü illərdə oradakı Darülmüəllimdə oxuyub.

Təhsilini başa vurub vətənə dönən Abdulla Şərifov ümumtəhsil məktəblərində müəllim işləyib, qəzet və jurnallara məqalələr yazıb. 1921-ci ilin martında Tümen quberniya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədrinin milli məsələlər üzrə köməkçisi işləyib, həmin ilin sentyabr ayında isə Tomsk Universitetinin İctimai elmlər fakültəsinə daxil olub.

[1] Məqalə 2003-cü ilin martında Bakı Biznes Mərkəzində Azərbaycan Milli Qeyri Hökumət Təşkilatları Forumunun keçirdiyi "Azərbaycan və Tatarıstan Mədəniyyətinin Tarixi Əlaqəsi Seminarında" oxunmuş "Abdulla Şərifovun həyatı, yaradıcılığı" mövzusunda məruzə əsasında hazırlanmışdır.

1923-cü ildə təhsilini Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsində davam etdirməklə yanaşı, "Komünist" qəzetində işləməyə başlayıb. 1929-cu ilin fevralında Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun aspiranturasına qəbul olunub, dil və ədəbiyat fakültəsində assisent, iki il sonra müəllim işləyib, orta və ali məktəb tələbələri üçün dərsliklər yazıb. 1933-cü il fevral ayının 15-dən SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Şöbəsində işləyib.

"Türk-tatar dillərinin sinharmoniyası haqqında", "Türk dili qrammatikasında kateqoriyaların təsnif prinsipləri haqqında", "Azərbaycanın Şamaxı dialekti", "Türk məktəblərində Rus dilinin tədrisi" və b. əsərlərin müəllifi Abdulla Şərifov M.İ.Menşikovun "Yafetidologiya ve Marksizm", akademik Marrın "Yafetidologiya ve Marksizm haqqında Bakı müzakirələri" kitablarını Azərbaycan Türkcəsinə çevirib.

1937-ci ildə Abdulla Şərifov milliyətçilikdə, Vahid Türk-Tatar dövləti yaratmağa səy göstərməkdə suçlanıb. 1938-ci il iyulun 3-də "xalq düşməni" kimi güllələnib.

Açar sözlər: Abdulla Şərifov, türk-tatar dillərinin qrammatikası, Azərbaycanda repressiya, Şamaxı dialekti.

The Role of Abdullah Shariphov In The Research Of Linguistics With The European Methods

Abstract

The role of Tatar Abdullah Sharipov was great in the research of Azerbaijani linguistic with the European methods. Abdulla Shariphov who was born at the Troitsk city of Orenburg province of Russian Empire on the November of 1893 y., had studied at the Darulmuallimin (the school for men) under the auspices of Muslim Charity at Istanbul on 1908-1914 y.

Abdullah Shariphov came back to his country after graduating the school and began to work as a tracher also published his states on newspapers and on journals. He worked as sssistant to the chairman of the Central Executive Committee of Tyumen Province on national affairs on March of 1921 y. on the September of the same year He was admitted to

the Faculty of Social Sciences of Tomsk University

In addition to work at the “Communist” newspaper, he continued to study at the faculty of Oriental Studies of Baku State University on 1923. He was admitted to the PhD of Azerbaijan Pedagogical Institute on1929, after two years he worked there as a teacher and wrote a textbooks for the students and pupils. He began to work at Azerbaijan Department of the USSR Academy of Sciences on 15th Feburary of 1933.

Abdulla Shariphov who is the author of the books of “Türk-tatar dillərinin sinharmoniyası haqqında”, “Türk dili qrammatikasında kateqoriyaların təsnif prinsipləri haqqında”, “Azərbaycanın Şamaxı dialekti”, “Türk məktəblərində Rus dilinin tədrisi” and etc. also share jointly the authorship to translate into azerbaijani with M.İ.Menshikov and Marr the books of “Yafetidologiya ve Marksizm”, “Yafetidologiya ve Marksizm haqqında Bakı müzakirələri”.

He was accused on the nationalism, also in an effort to create a unit Turkish-Tatar state on 1937. He was execute by shooting as an enemy of the people on the 3rd July of 1938.

Key words: Abdullah Shariphov, the grammer of Trukic-Tatarian languages, repress-sion n Azerbaijan, the Shamakhy dialect.

Резюме

Абдулла Шарифов, один из ученых, который формировал азербайджанскую лингвистику с помощью европейских методов. Он родился в городе Троицке, Оренбургской области в ноябре 1893 г., приехав в Стамбул закончил Дарюлмуаллим при поддержке мусульманского благотворительного общества в 1908 г.

Абдулла Шарифов возвратился на родину в 1914 г. и начал писать статьи в газетах. Когда большевики заняли Сибирь он сотрудничал с ними, был помощником главы Тюменской области по национальным вопросам в 1921 г. С сентября начал учиться на факультете социальных наук, Томского университета.

Абдулла Шарифов приезжает в Баку в 1923 г. и поступает на факультет востоковедения Азербайджанского государственного университета. В учебные годы он работал в газете “Коммунист” и был уволен

из партии в 1928 г. и поступил в аспирантуру в февраля 1929 г.. Там он работал редакторам газеты, был ассистентом на отделе языка и литературы Азербайджанского Педагогического Университета, после двух лет работал учителем, написал учебники для школ и университетов. Его пригласили на работу в азербайджанский филиал Академия Наук ССР 15-го февраля 1933 г. Его книги и книги в соавторе с Идрисом Гасановам и Гуламом Багировам, про грамматику публиковали несколько раз подряд.

Абдулла Шарифов написал книги под названием “Про сингармонию тюркско-татарского языков” “Про принципы классификации тюркской грамматической категории”, “Шемахинский диалект Азербайджана”, “Обучение русского языка в азербайджанских школах (обоснование сравнительного метода) и др., а также переводил на азербайджанский язык книги “Яфетидология и Марксизм” от Меншикова М.И., “Яфетидология и дискуссии. Бакинские дискуссии о Марксизме” от академика Марра” и также отредактировал и опубликовал их в Баку в 1932 г.

Абдулла Шарифов был обвинен в национализме и в борьбе за создание “Единого турецко-татарского государства” путем разрушения Советского Союза в 1937 г. и был застрелен в Баку 3-го июля 1938 г.

Ключевые слова: Абдулла Шарифов, грамматика тюркско-татарских языков, репрессия в Азербайджане, диалект Шамахы.

Giriş

Rusyanın əsarətində olan Türk xalqlarının aydınlarının əksəriyyəti Osmanlı dövlətinə bir ümid yeri kimi baxırlarmış. Oraya yalnız təhsil almaq üçün deyil, təqib və təzyiqdən qorunmaq üçün də gedirdilər. İstanbulda olarkən həmfikirlərini tapır, təşkilatlar yaratmağa çalışır, xalqlarının xoşbəxt gələcəyi üçün yollar axtarırlar.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı dövlətinin məğlub olması və parçalanması durumu dəyişmişdir. Türk xalqlarının aydınları da keçmiş Rusya imperiyasının yerində qurulmuş Sovetlər Birliyinin qəbul etdiyi yeni qanunlarından yararlanaraq mərkəzlər yaratma-

ğa çalışmışlar. Belə mərkəzlərindən biri Bakıda yaradılmışdır.

Bakının türksoylu xalqların aydınlarının mərkəzinə çevrilməsi təsadüfi olmamışdır. Zəngin neft yataqları, neftin sənaye üsulu ilə emalı və daşınması hələ Çar Rusiyası zamanı şəhərin inkişafına güclü təkan vermişdi. Avropanım inkişaf etmiş ölkələrindən mühəndislər, memarlar, araşdırıcılar, musiqiçilər buraya axın etməyə başlamışlar.

Bakı az bir zamanda kiçik liman şəhərdindən çoxdilli, çoxmədəniyyətli bir Avropa şəhərinə çevrilmişdi. Qəzet və jurnallar nəşr edilir, teatr tamaşaları göstərilir, konsertlərə xarici ölkələrdən məşhur musiqiçilər dəvət edilir, zənginlərin ailələrdə fransız, ingilis, alman, rus dillərini bilən dayələr, müəllimlər, xidmətçilər saxlanılırdı. Rəssamlar, memarlar, mühəndislər böyük həvəslə buraya işləməyə gəlirdilər. Azərbaycan Cümhuriyəti qurulduqdan sonra Türk dilinin dövlət dili elan edilməsi, ana dilində ümumtəhsil və sənət məktəblərnin açılması, universitetin yaradılması türk xalqlarının Bakıya diqqətini artırmışdı. Osmanlı dövlətindən də çoxsaylı aydınlar buraya işləməyə gəlmişdilər. Gəncliyində Azərbay-

canda işləmiş türkiyəli aydınların bir çoxu sonradan məşhur alim, ictimai-siyasi xadim kimi tanındılar.

1920-ci ilin aprelində Azərbaycanı işğal edən bolşeviklər 1921-ci ilin sentyabrına kimi 48 min insanı öldürdülər. On minlərlə insanı sürgünə göndərdilər və ya ölkədən qaçmağa məcbur etdilər. Buna baxmayaraq, Bakıda aydınlar yenidən toplandılar və buranı elm və mədəniyyət mərkəzinə çevirdilər. Sovetlər Birliyindəki təzyiq və təqib altında olan türksoylu aydınlarının bir çoxu - Bəkir Çobanzadə, Xalid Səyid Xocayev, Əziz Ubaydullin, Asan Rıfatov və b. Bakıya köçdü. Onlardan biri də tatar Abdulla Şərifov idi. (AMEA AEİTVSMA , fond, 39).

1. Abdulla Şərifovun soyu və gəncliyi

Azərbaycanda dilçilik elminin Avropa metodlarıyla inkişaf etdirilməsində böyük xidməti olan Abdulla Məhəmməd oğlu Şərifo-vun doğum tarixi ilə bağlı əlimizdə iki sənəd var. Onlardan biri AMEA AEİTVSMA-dakı (AMEA Azərbaycanda Elmi İrsin Toplanması

və Sistemləşdirilməsi Mərkəzi Arxivi) fond 39-da saxlanan A.M. Şərifovun şəxsi işidir.

İkincisi isə Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Arxivindəki (indiki Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti) A.M. Şərifovun istintaq işidir. (AMTNA, 1938, sayı 10497).

Hər iki sənəddə Abdulla Şərifovun 1893-cü ilin noyabrında Orenburq quberniyasının Troitski şəhərində anadan olduğu göstərilib. Heyif ki, sənədlərin heç birində doğum günü göstərilməyib.

AMEA Azərbaycanda Elmi İrsin Toplanması və Sistemləşdirilməsi Mərkəzi Arxivindəki fond 39-da saxlanan A.M. Şərifovun şəxsi işində işə girmək üçün 1933-cü il fevralın 15-də yazdığı ərizə, bir neçə özkeçmişi (tərcümeyi-halı), əsərlərinin siyahısı və kadr anketi var. Oradakı özkeçmişində Abdulla Şərifov atalarının Volqaboyu tatarlarından olduğunu, Troitsk şəhərinə köcdüklərini, atası Məhəmmədin məhəllə məktəbində dərs dediyini, ilk təhsilini atasının açdığı ibtidai məktəbdə aldığını, sonradan Troitskidəki rus-tyuzem (Azərbaycanda bu məktəblər rus-tatar məktəbi adlandırılırdı – Ə. Ş.) məktəbində beş il oxuduğunu yazıb.

Abdulla Şərifovun yazdığı özkeçmişində göstərilir ki, 1908-ci ildə valideynləri onu oxumaq üçün İstanbula göndərib. Təəssüf ki, İstanbulda oxuduğu məktəbin adı dəqiq göstərilməyib. Sadəcə Müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin hesabına darülmüəllimdə oxuduğu və 1914-cü ildə vətənə döndüyü yazılıb (AMEA AEİTVSMA, fond, 39).

Bu həmin illərdir ki, milliyətcə özbək olan Xalid Səid Xocayev də İstanbulda olub və Darülfününda oxuyub. Hər ikisi 1923-cü ildə Azərbaycana gəlib, dilçiliklə məşğul olub, SSRİ EA Zaqafqaziya Filalının Azərbaycan şöbəsində işləyib.

Xalid Səid Xocayev "Türk, özbək, tatar dillərinin sərfi", "Üslubiyyat", "Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım" kitablarını yazıb, 1937-ci ildə Qaşqarlı Mahmudun "Divan-i lüğət-it türk" əsərini Azərbaycan türkcəsinə çevrib. Eləcə də dilçiliyə, ədəbiyyatşünaslığa dair onlarla məqalə yazıb (Şamil, 2003: 36, sayı 19).

Abdulla Şərifovun və Xalid Səid Xocayevin özkeçmişlərində İstanbulda görüşmələri, birgə toplantılara qatılıb qatılmamaları haqqında heç bir bilgi yoxdur.

1.1. Abdulla Şərifovun Troitskidəki müəllimlik və jurnalistlik fəaliyyəti

Troitskiyə qayıdan Abdulla Şərifov müəllim işlədiyi dövrdə qəzet və jurnallarla əməkdaşlıq da edib. Bu haqqda bilgiyi kadr ankentindəki sənədlərdən öyrənirik. Təəssüf ki, həmin sənəddə hansı məktəbdə işlədiyi, hansı qəzet-jurnallarda çalışdığı qeyd edilməyib. Onun 5 illik fəaliyyəti haqqında araşdırmaya da rast gəlmədik.

Abdulla Şərifovun kadr anketində 1919-cu il sentyabrın 1-dən Anjersk musiqi məktəbində və Tümendəki Birinci Tatar Məktəbində müəllim işlədiyi göstərilib. Həmin dövr bölgədə ictimai siyasi vəziyyət çox qarşışq olub. Samarada Təsis Məclisi Üzvləri Komitəsi, Omskdə Müvəqqəti Sibir Hökuməti, Yekatenburqda Uralın Müvəq-qəti Regional Hökuməti, Başqırdıstan Hökuməti, Türk Tatarları Müsəlmanları Milli İdarəsi, Müvəqqəti Ümumrusiya Hökuməti (Ufa Katoloqu) və b. hökumətlərin qurulduğu elan edilib. Aleksandır Dutovun kazak dəstələri, admiral Aleksandır Kolçakın rəhbərlik etdiyi

keçmiş çar ordusunun əsgər və zabitləri bölgədə at oynadıb.

Bu qarışıqlıqda Abdulla Şərifovun kimlərin tərəfində olduğunu öyrənə bilmədik. Sadəcə, 1919-cu ildə Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasına daxil olduğunu və 1921-ci ilin martında Tümendə quberniya rəhbərinin milli məsələlər üzrə müavini təyin edildiyini yazıb (AMEA AEİTVSMA, fond, 39).

Rəhbər vəzifədə işləyən, Birinci Tatar Məktəbində və Həmkarlar İttifaqının təşkil etdiyi kurslarda dərs deyən birisinin beş ay sonra Tomsk Universitetinə oxumağa getməsi inandırıcı görünmür, çünki bolşeviklərin həmin vaxt gənc və savadlı kadrlara böyük ehtiyacı vardı (AMEA AEİTVSMA , fond, 39).

1.2. Abdulla Şərifovun Bakıya gəlişi

1921-ci ilin payızında Tomsk Universitetinin ictimai fənnlər fakültəsinə qəbul olunan Abdulla Şərifov universitet bağlandıqdan sonra, yəni 1923-cü ilin iyununda Bakıya gəldiyini yazır. Lakin bu faktı təkzib edən faktlara mətbuat səhifəsində rast gəlmək olur.

1923-cü il may ayının 5-də, yəni həmin dövrdə qeyd edilən mətbuat günündə, mayın 5-də "Kommunist" qəzeti əməkdaşlarının iş şəraiti haqqında məlumatlar dərc edib. Orada redaksiyanın müdir (redaktor) müavini Məmməd Səid Ordubadi, məsul katib Əhməd Triniç (Bədi), katibin müavini Akif Kazım(ov) və partiya şöbəsi müdir müavininin katibi Abdulla Şərif(ov) .... olduğu göstərilir. (Məhərrəmov, Məhərrəmli, 2009: 26).

Buradan aydın olur ki, Abdulla Şərifov 1923-cü il may ayından öncə Bakıya gəlib. Bu, onun Bakıya ilk gəlişi idimi, yoxsa öncələr də gəlibmişmi? – sualına oxuduğumuz sənədlərdə heç bir cavab tapa bilmədik. O, Bakıya gəlişini istər özkeçmişində, istərsə də 1938-ci ildə müstəntiqin verdiyi suallara cavabda Tomskda Universitetin bağlanmasıyla izah edir. Lakin onun bu cavabı o qədər də inandırıcı görünmür.

Birincisi, həmin illərdə Sovetlər Birliyində ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblərə tələbə qəbulu sentyabr ayında başlayırdı. Abdulla Şərifov isə Bakıya iyun ayında gəldiyini yazır (Hüseyn oğlu, 2005: 462). Həqiqətdə isə may ayından öncə gəlib.

İkincisi, həmin vaxt Moskvada, Leninqrad-da, Kazanda və başqa şəhərlərdə tanınmış univerisitetlər vardı. Azərbaycan Dövlət Universiteti isə 1919-cu ildə qısa ömürlü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən yaradılmışdı. Bu ali təhsil ocağı, necə deyərlər, hələ təzəcə formalaşırdı.

Abdulla Şərifovun Bakıdakı fəaliyyətini öyrənib həmin dövrün hadisələri ilə qarşılaşdırdıqda bu qənaətə gəlmək olur ki, o, təqiblərdən, cəzadan qurtulmaq üçün Tomskdan, Orenburqdan uzaq və diqqəti cəlb etməyən bir yerə getməyi qərara alıb. Sov.İKP tarixi ilə yaxından tanış olan hər bir şəxsə məlumdur ki, Mərkəzi Komitənin qərarı ilə Kommunist Partiyası bir neçə dəfə sıralarında "təmizləmə" adı altında sərbəst düşüncə sahiblərinə, xalqının və millətinin taleyi üçün narahat olanlara, haqsızlığa etiraz edənlərə divan tutub. Görünür, Abdulla Şərifovun partiyadan xaric olunması 1914-1919-cu illərdəki fəaliyyəti və yazmış olduğu məqalələrlə bağlı olub. Onun Bakıya gəlməsi 1922-1923-cü illərin "təmizləmə" kompaniyasına təsadüf edib.

Abdulla Şərifov qısa müddətdə özünü bacarıqlı bir işçi kimi tanıda bilib. "Kommunist"

qəzeti nəzdində fəaliyyət göstərən dinləyicilər kursunda mühazirələr oxuyub. Rusiya K(b)P MK-nin 1925-ci il may ayının 30-da verilmiş "Hazırda yeni qəzet işçiləri kadrlarının hazırlanması bizim milli mətbuatın ən aktual vəzifəsidir" qərarından sonra 51 filoloq alimlər, dilçilər, jurnalistlər mühazirə oxunuşuna səfərbər edilib. Bəkir Çobanzadə, Məhəmmədhəsən Baharlı (Vəliyev), Əliəkbər Heydərli, Həbib Cəbiyev, Məmməd Səid Ordubadi, Böyükağa Talıblı, Vəli Xuluflu, Əli Kərimov, Zinətulla Nuşirəvanov, Salman Mümtaz, Əhməd Triniç (Bədi) sırasında Abdulla Şərifovun da adına rast gəlirik. Bu siyahıdan belə anlaşılır ki, artıq 1925-ci ildə Abdulla Şərifov sadə bir müxtir kimi deyil, araşdırmaçı, dərs deməyə layiq müəllim kimi də tanınırmış. (Məhərrəmov, Məhərrəmli, 2009: 52).

Ehtimal ki, Tomskdə cəzadan qurtulub, yenidən kommunist partiyasına bərpa olunan Abdulla Şərifovun həmin təşkilatda qalması çox da uzun sürməyib. 1923-cü ildən Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinə daxil olan, oxuduğu illərdə özünü fəal kommunist kimi göstərən, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin

orqanı “Kommunist” qəzetində işləyən Abdulla Şərifovu 1928-ci ildə keçmiş fəaliyyətinə görə Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının sıralarından xaric edilib. O, bir daha partiya sıralarına bərpa oluna bilməyib. (Hüseyin oğlu, 2005: 46). Bolşeviklər arasında böyük nüfuz sahibi olan, tatar Mirsəet Sultan-Qaliyevin 1923-cü il sentyabrın 17-23-də Moskvada keçirilən Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının 12-ci qurultayındakı çıxışı müsəlman-türk nümayəndələr tərəfindən alqışlarla qarşılanıb. Lakin bu alqışlar təkcə Mirsəet Sultan-Qaliyevə deyil, müsəlman-türk bolşeviklərinə baha başa gəlib. “Sultan-Qaliyevin işi” deyilən bir cinayət işi açılıb. Mirsəet Sultan-Qaliyev məşhur Lyubyunka istintaq təcridxanasına göndərilib, bolşeviklərin sırasındakı müsəlman-türklərə qarşı təzyiq və təqiblər artırılıb.

Abdulla Şərifovun Bakıya gəlişi Azərbaycanda milli düşüncəli insanların dəstə-dəstə həbs edilərək Solovkidəki, Suzdaldakı, Yaroslavdakı həbs düşərgələrinə göndərildiyi vaxta təsadüf edib (Ağaoğlu, 2004). Burada yarana biləcək milli-mənəvi boşluğu doldurmaq üçün taleyin hökmü ilə Tomskdan Abdulla

Şərifov, Kazandan Qazis Ubaydullin, Kırımdan Bəkir Çobanzadə, Daşkənddən Xalid Səid Xocayev və onlarla milli təfəkkürlü aydın və araşdırıcı Bakıya gələrək qısa müddətdə güclü bir türkoloji mərkəz yarada bilirlər.

Lakin partiya və sovet funksiyanerlərinin, xüsusi xidmət orqanlarının hər addımda onların işinə əngəl olduqlarını gördükdə sözü ilə işi düz gəlməyən kommunistlərə qarşı mübarizə üçün təşkilatlanıblar.

Bir çox milli təfəkkürlü, haqsızlığa dözməyən, əzilən xalqları xilas etmək istəyən insanlar kimi Abdulla Şərifov da rəhbər özəyi 1925-ci ildə Səmərqənddə qoyulan millətçi təşkilata üzv yazılıb. Bu təşkilatın fəalları sırasında RSFSR (Rusya Sovet Federativ Sosialis Respublikaları) Xalq Komissarları Soveti sədrinin muavini Turar Rıskulovun, RSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin katibi Şuqu Əmirəsənin, Özbəkistan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Abdullo Raximbayovun, RSFSR Xalq Maarif Komissarı Xaris Yumanqulovun, Dağıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının Xalq Maarif Komissarı Taxo Qodinin, Qaraçay-Çərkəz Muxtar Sovet Sosialist Respublikası

Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Ömər Əliyevin, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Sultanməcid Əfəndiyevin, ZSFSR (Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialit Respublikaları) Xalq Torpaq Komissarı Dadaş Bünyadzadənin, Azərbaycan Xalq Maarif Komissarı Mustafa Quliyevin və b. onlarla aydının adı çəkilir. (Bünyadov, 1993). Rusiyanın müstəmləkəsindən qurtularaq Vahid Türk-Tatar dövləti yaratmaq istəyən bu təşkilata Əziz (Qazis) Ubaydullin Abdulla Şərifovu da cəlb edir.

Görkəmli ictimai-siyasi xadim, xalqların azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmış Sultan-Qaliyevə Sovet hökuməti oyuncaq məhkəmə qurub onu məhv etdikdən sonra silahdaşları təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün ölkənin müxtəlif bölgələrinə dağılırlar. Əziz (Qazis) Ubaydullin də Bakıya gəlir, Universitetdə işə düzəlir və qısa müddətdə özünə uğurlu bir çevrə qura bilir (Bünyadov, 1993: 92-94).

Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərinin 10-11-ci siniflərərində tədris üçün hazırlanmış "Azərbaycan dili" dərsliyində Abdulla Şərifov haqqında yazılıb: "30-cu illərdə ümumitəhsil və

orta ixtisas məktəbləri üçün bir neçə Türk dili dərsliyi yazıb. Abdulla Şərifovun Türk dialektologiyasına və nəzəri qramatikaya aid dəyərli tədqiqatları vardır" (Hacıyev, Cəfərov, 2001: 57).

2. Abdulla Şərifovun elmi fəaliyəti

Bakıya gəlməsi ilə münbit bir mühitə düşən gənc Abdulla Şərifov 1928-ci ildə Universiteti bitirib və 1929-cu ilin fevralında aspiranturaya qəbul olunub. Aspiranturada oxuduğu illərdə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun dil və ədəbiyyat kafedrasında assistent işləməyə başlayıb. İti jurnalist qələmi, dərin biliyi və zəhmətsevərliyi ona qısa müddətdə elm aləmində də uğur qazandırıb. 1932-ci ilin sentyabrından ali məktəbdə müəllim işləməyə başlayıb.

1933-cü ilin fevralında isə onu SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialına işə dəvət edirlər. Filialın tarix, ədəbiyyat, dilçilik bölməsində elmi işçi kimi çalışdığı zaman Azərbaycanın rayonlarına təşkil edilən ekspedissiyalarda iştirak edib, materiallar toplamaqla yanaşı, gənc kadrların hazırlan-

masına da xüsusi diqqət yetirib. Onun tək və İdris Həsənov, Qulam Bağırovla birgə yazdığı qrammatika kitabları təkrar-təkrar çap olunaraq orta məktəblərdə və texnikumlarda tədris edilib.

Şəxsi işində Abdulla Şərifovun aşağıdakı elmi əsərləri olduğu göstərilir:

1. Türk-tatar dillərinin sinharmoniyası haqqında. ("Azərbaycanı öyrənmə yolu" jurnalı, 1931, sayı 1-2, 3)

2. Türk dili qrammatik katoqoriyalarının təsnifat prinsipləri haqqında. (SSRİ EA AFE, 1936: sayı 1)

3. Azərbaycanın Şamaxı dialekti. (Şamaxı rayonuna iki illik ekspedisiyanın yekunları). (Şərifov, 1935)

4. Texnikumlar üçün qrammatika. (Q.Bağırov və İ.Həsənovlv birlikdə). I və II hissələr. (Texnikumlar…, 1932)

5. Orta məktəblər üçün türk dilinin qrammatikası (İ.Həsənovla birlikdə). I və II hissələr. (Orta məktəblər…, 1933)

6. Rus-türk məktəblərində dilinin tədrisi (müqayisəli metodun əsaslandırılması). (Prosveşşenie…, 1935: sayı 1)

Abdulla Şərifov Azərnəşrin yaxın günlərdə "Türk qrammatikasının sabit kursu" kitabının

çap edəcəyini yazıb. O, M.İ.Menşikovun "Yafetidologiya və marksizm", eləcə də akademik Marrın "Yafetidologiya və marksizm haqqında Bakı diskussiyaları" kitablarını Azərbaycan türkcəsinə çevirib, redaktə edərək 1932-ci ildə Bakıda nəşr etdirib.

1938-ci ildə DTK (KQB) müstəntiqinə izahatında Abdulla Şərifov 22 kitab müəllifi olduğunu yazır (AMTNA, 1938, sayı 10497). Çox təəssüf ki, o kitabların bir qismi irtica dalğasında itib-batdığından, onları tapıb çap etmək bu gün mümkünsüz sayılır.

2.1. Repressiya olunmasının səbəbi

Gənc yaşında ali məktəbdə kafedra müdiri, elmi-tədqiqat institutunda bölmə müdiri işləyən Abdulla Şərifov 1937-ci il dekabrın 20-də "Sovet hökümətinə qarşı silahlı mübarizə mövqeyində dayandığına və elmi cəbhədə ziyankarlıq işi aprdığına görə" ittihamı ilə həbs edilib (Bünyadov, 1993: 92). 1932-ci ildən Azərbaycan Xalq Daxili İşlər Komissarlığının işlədiyi müəəssisədə müvəkkili olması da onu həbsdən qurtara bilmib. 1937-ci ilin başlarında SSRİ EA Zaqafqaziya Filalı Azərbaycan

şöbəsinin əməkdaşları Əli Nazim, Abdulla Tağızadə, Əbdüləzəl Dəmirçizadə və başqaları işdən azad ediləndə Filialın direktoru Alfred Zifeldtin 1937-ci il martın 20-də verdiyi 21 nömrəli əmrlə "Lüğət- terminalogiya bölməsi"nə müvəqqəti olaraq Abdulla Məhəmməd oğlu Şərifov rəhbər təyin edilmiş və ona yarımçıq qalmış "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ni tamamlamaq əmr edilmişdir. Aradan üç ay keçəndən sonra, yaxın dostu, birgə kitab yazdığı İdris Həsənov aşağıdakı əmri imzalamalı olub.

Əmr №52

SSRİ EA Azərbaycan Filialının Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu üzrə

21 iyun 1937-ci il

Bu tarixdən etibarən Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi A.M.Şərifov linqivistika kabinetinin işini pozduğuna, ardıcıl iş planını yerinə yetirmədiyinə, Azərbaycan dilinə vurduğu zərərə, xalq düşmənlərinə (Çobanzadəyə, Xulufluya, Sami Kamala və onların davamçıları Məhərrəm Kamilə, Qulam Bağırova və. b.) dəstək verdiyinə görə işdən azad edilsin.

Əsas: SSRİ EA Azərbaycan Filialı Rəyasət Heyətinin 20 iyul 1937-ci il qərarı.

İmza: İ. Həsənov,
SSRİ EA Azərbaycan Filialı Tarix, Dil və Ədəbiyyat
İnstitutunun direktoru. (AMEA AEİTVSMA , fond, 39)

Maraqlı burasıdır ki, üç ay öncə yarım qalmış lüğəti tamamlaması üçün işə götürdükləri bir alimi "kabinetin işini pozmaqda, ardıcıl iş planını yerinə yetirməməkdə, Azərbaycan dilinə vurduğu zərərdə" ittiham etmələri inandırıcı görünmür və məsələnin içində bir qəsd olduğu anlaşılır. DTK (KQB) müstəntiqlərinin ittihamının da bu əmrdəki kimi olması fikrimizi əsaslandırır.

Bütün sahələri ciddi nəzarət altında saxlayan Sovet xüsusi xidmət orqanları ali təhsil ocaqlarına, elmi-tədqiqat müəssisələrinə, qəzet və jurnallara xüsusi diqqət yetirirdi. Belə müəssisələrin rəhbərliyinə kimlərin təyin edilməsinə nəzarət etməklə yanaşı, orada biri-birindən xəbərsiz bir neçə agent, müvəkkil saxlanılırdı.

Bilmək olmur, Abdulla Şərifovu keçmişdəki fəaliyyətini xatırladaraq və xarakterinin zəif cəhətlərini taparaq 1932-ci ildə onu Azərbaycan

Xalq Daxili İşlər Komissarlığı çalışdığı təşkilatda müvəkkil təyin edib, yoxsa ozü millətçi fəaliyyətini rahat davam etdirmək üçün bu işə razılaşıb. Lakin onun müvəkkilliyi o qədər də qaneedici olmur. 1937-ci ilin dekabrın 20-də həbs ediləndə ona verilən ittihamın biri də "Azərbaycan SSR XDİK-in müvəkkili ola-ola əksinqilabi pantürkist təşkilatın üzvü olmasıdır" (Bünyadov, 1993: 92).

Diqqəti çəkən odur ki, Abdulla Şərifov müvəkkili olduğu təşkilata, ona firavan həyat, xoş güzəran vəd edən təşkilata deyil, ürəyinin istədiyi, sabahına ümid bəslədiyi, gizli fəaliyyət göstərən millətçi təşkilata üzvlər cəlb edirmiş. 1938-ci ilin 13-14-də keçirilən ikinci istintaqda müstəntiqə belə cavab verib: "1934-1936-cı illərdə mən əksinqilabi millətçi təşkilata aşağıdakı şəxsləri cəlb etmişdim: 1933-cü ilin aprelində Tarix, Dilçilik və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru vəzifəsini yerinə yetirən İdris Həsənovu və 1934-cü ildə SSRİ EA Azərbaycan Filialının aspirantı Ələkbər Babazadəni. Onların üzərninə aşağıdakı vəzifələr düşürdü:

1. Özlərinin elmi-nəzəri və praktiki işlərində, əsərlərində və dərsliklərində pantürkist və millətçi ideyaları yaymaq.

2. Tələbə gənclər arasında burjua millətçi ədəbiyyatı genişləndirərək onları pantürkist və Sovet hökümətinə qarşı düşmən ruhda tərbiyə etmək" (Bünyadov, 1993: 93).

Uzun illər araşdırıcılar 1937-ci illərin istintaq ifadələrinə təzyiq altında və zor tətbiq etməklə alındığına görə ciddi yanaşmırdılar. Bizcə, faktların hamısını şübhə altına almağa əsas yoxdur. Müstəntiqin "yaxın tanışlarınızın adlarını söyləyin?" sualına cavabında o, Bəkir Çobanzadənin, Əziz (Qazis) Qubaydulinin, Abdulla Tağızadənin, Hənəfi Zeynallının, Qulam Bağırovun, İdris Həsənovun, Davud Quliyevin, Xalid Səid Xocayevin, Alfred Zifeldtin, Zinnət Zakirovun adlarını çəkmişdir. Müstəntiq ona sual verəndə ki, gizli təşkilata kimləri cəlb etmisiniz? O, yaxın dostu İdris Həsənovun və Ələkbər Babazadənin adını çəkmişdir (Hüseynoğlu, 2005: 463). Adı çəkilən insanların heç bir gizli təşkiların üzvü olmadıqları, adamların adı müstəntiqin iradəsilə müttəhimdən alındığı fikrilə razılaşsaq, onda ortaya belə bir sual çıxır: Nədən Abdulla Şərifov

onunla müştərək dərslik yazan Qulam Bağırovun deyil yaxın dostu İdris Həsənovun adını çəkir? Axı onların hər ikisilə şərikli dərslik yazmışdır!

İkincisi: müstəntiq dəfələrlə onu cəsusluqda təqsirləndirmişdir. Lakin o heç vaxt bu ittihamla razılaşmamışdı. Biz istintaq zamanı zor tətbiq edildiyinə, təzyiqlər göstərildiyinə qətiyyən etiraz etmirik, amma verilən bütün ifadələri şübhə altına almaqla razılaşmırıq, çünki başqa çoxlu qaynaqlar da ifadələrin bir çoxunun doğruluğunu təsdiqləmiş olur.

Araşdırıcılar müstəntiqlərin işini şübhə altına almaqla minlərlə insanın nahaqdan məhv edildiyi fikrini formalaşdırmağa çalışırlar. Bununla da onlar öz əqidəsi uğrunda illərlə mübarizə aparan, təşkilatlanan, bu yolda ölümə gedən insanların xidmətləri üzərinə kölgə salmış olurlar. Bunu Abdulla Şərifovun 1938-ci il yanvarın 19-dakı dördüncü dindirmədəki cavabları da aydın göstərir. O, irtica maşınının onu məhv edəcəyindən çəkinməyərək özünün ictimai-siyasi fəaliyyəti haqqında bilgi vermişdir. Müstəntiq də onun verdiyi bilgilər əsasında aşağıdakıları yazmışdır:

1. 1918-ci ildən həbs olunan günədək əksinqilibi millətçi pantürküst mövqedə durmuşdur.

2. 1920-ci ildən başlayaraq 1938-ci ilədək Ümumi İttifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyası sıralarında ikən öz əksinqilabi görüşlərini partiyadan gizlətmişdir.

3. 1928-ci ilin sentyabrından pantürkist millətçi təşkilatın rəhbərlərindən Qubaydullinlə sıx əlaqədə olmuşdur.

4. Sovet hökumətinə qarşı silahlı üsyan hazırlamaq yolu ilə Vahid Türk-Tatar Ddövləti yaradılmasında əksinqilabi pantürksit təşkilatın ideyalarına tam şərik idi.

5. 1930-cu ildən başlayaraq Qubaydullinin göstərişi üzrə ali məktəb tələbələri və SSRİ EA Azərbaycan Filialının elmi əməkdaşları arasında əksinqilabi pantürkisit təbliğatı genişləndir-mişdir.

6. 1933-34-cü illərdə əksinqilabi təşkilata cəlb etdiyi adamlar arasında institutun alimləri İdris Həsənov və Ələkbər Babazadə də olmuşdur.

7. 1932-ci ildən həbs olunan günədək Azərbaycan Sovet Sosialist Resbublikası Xalq Daxili İşlər Komissarlığı müvəkkili kimi

fəaliyyət göstərə-göstərə əksinqilabi pantürkist təşkilata daxil olmuşdur. Bunu Azərbaycan SSR XDİK orqanlarından gizlətmişdir (Bünyadov, 1993: 93, Babayev, 2003: 179).

Bu etiraflar DTK-KQB müstəntiqlərini qane etməmişdir. Onu həm də casusluqda suçlamışlar. Dördüncü istintaqdan iki ay sonra, yəni 1938-ci il martın 8-də aparılan dindirmədə ona nə qədər cəza versələr də casusluğu haqqında bir fakt belə olsun deyə bilməmişdir. Əksinqilabi millətçi təşkilatın üzvü olduğuna dair aparılan istintaqlarda suallara cavab verən, lakin casusluq ittihamını rədd edən Abdulla Şərifovun işi üzrə istintaqı müstəntiqlər 1938-ci il martın 9-da bitmiş hesab edərək onu Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 64, 69 və 70, 73-cü maddələrində nəzərdə tutulan cinayətlərdə ittiham olunması haqqında qərar çıxarırlar (Bünyadov, 1993: 94, Babayev, 2003: 180).

1938-ci il iyulun 3-də saat 18.15-də başlayan SSRİ Ali Məhkəməsinin Həqbi Kollegiasının qapalı iclası 18.25 dəqiqədə (10 dəqiqə ərzində alimin taleyi həll olunmuşdur.) başa çatmış və Abdulla Məhəmməd oğlu Şərifov ən ağır cəzaya – güllələnməyə məhkum

olunmuşdur. 10497 saylı istintaq işinə hökmün dərhal yerinə yetirildiyinə dair, yəni 1938-ci il iyulun 3-də güllələnməsi haqqında arayış əlavə edilmişdir (Bünyadov, 1993: 94, Babayev, 2003: 180).

3. Abdulla Şərifovun ailəsi və xanımının bəraət almaq uğrunda mübarizəsi

Abdulla Şərifov güllələndikdən sonra xanımı Fatma Zinnur qızı Şərifova "vətən xaini"nin ailə üzvü kimi həbs düşərgəsinə göndərilmişdir. Onun ailəsinin üzvlərinin sonrakı taleyi haqqında heç bir bilgi əldə edə bilmədik. Halbuki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin Arxivində saxlanan şəxsi işdə Abdulla Şərifovun himayəsində beş nəfər ailə üzvünün olduğunu yazır.

Əqidəsi uğrunda mübarizə aparan və bu yolda ölümə belə getməkdən çəkinməyən insanlar ehtirama layiqdirlər. Onları məhv edən insanların çəkdikləri zəhmətlər isə boşa gedir. Zaman öz hökmünü verir. Xalq gec də olsa həqiqətlərdən xəbər tutur, qəhrəman övladlarını sevir, onların xatirələrini həmişə hörmətlə yad

edirlər. SSRİ-nin dağılması, xalqların öz keçmişlərini öyrənmək istəkləri, millətlərin öz haqları uğrundakı mübarizəsi Abdulla Şərifov və məsləkdaşlarının nə qədər haqlı olduğunu göstərir.

Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, Abdulla Şərifovun xanımı Fatma Zinnur qızı həbsxanada minbir məhrumiyyətlərlə raslaşsa da sağ qalmış və Bakıya dönmüşdür.

Abdulla Şərifovun xanımı Fatma Zinnur qızı ərinə bəraət almaq üçün Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının baş prokuroru Rudenkoya diləkcə göndərmişdir. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasında Fatma Zinnur qızının diləkcəsinə baxılaraq 1957-ci il mayın 30-da Abdulla Şərifova bəraət verilmişdir (Babayev, 2003: 181).

Sonuc

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının 1956-cı ildə keçirilən 20-ci qurultayında hakimiyyətin bütün nöqsanları İosif Stalinin adına yazılmış, repressiya olunanlara bəraət verilməyə başlanmışdır. Əslində bu, güllələnmiş və ya

ölümcül hala salınmış insanlara verilən fiziki bəraət idi. Onların, uğrunda mübarizə apardıqları ideyalara, əsərlərinə bəraət verilmirdi.

Elə buna görə də Sovet rejimi tərəfindn cəzalandırılanların yaradıcılıqları ciddi öyrənilib təbliğ edilmirdi. Formal olaraq həbs olunanların, güllələnənlərin əsərlərindən seçmələr nəşr edilirdi. Abdulla Şərifova 1957-ci il mayın 30-da bəraət verilsə də əsərləri nə nəşr edildi, nə də tanıdıldı. Abdulla Şərifov və onun məsləkdaşlarının həbsi, güllələnməsi, əsərlərinin qadağan olunması Azərbaycanda dilçiliyin inkişafına ağır zərbə oldu. Yetişməkdə olan araşdırıcılar sağlam özül üzərində formalaşa bilmədilər.

Repressiya olunanların ideyalarına və əsərlərinə tam bəraət Sovetlər Birliyi dağılandan sonra verildi. Lakin bundan sonra da onların əsərlərinin hamısı nəşr edilmədi, haqlarında ciddi araşdırmalar aparılıb tanıdılmadı. Səbəblərini çox vaxt iqtisadi çətinliklə, araşdırıcıların yazdıqlarını çap etdirə bilməməsilə izah etdirlər. Əslində isə insanlar içlərindəki qorxu və tərəddüdlərdən qurtara bilmədikləri; A.M.Şərifov və məsləkdaşlarının məhvinə səbəb olmuş ideologiya ilə tərbiyə

alanların hələ də yuksək vəzifələr tutması bu işi əngəlləyir.

Qaynaqlar:

1. Ağaoğlu B.E. (2004). Solovkidə gördüklərim. Bakı: Günəş.

2. AMEA AEİTVSMA (AMEA Azərbaycanda Elmi İrsin Toplanması və Sistemleşdirilməsi Mərkəzi Arxivi), fond 39, A.M.Şərifovun şəxsi işi.

3. Azərbaycan Respublikası Milli Təhlikesizlik Nazirliyinin (indiki Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti) Arşivi, Şərifov Abdulla Məhəmməd oğlunun 10497 saylı istintaq işi.

4. Babayev, Adil. (2003). Elimizin və emlimizin soyqırımı, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, Birinci kitab.

5. Bünyadov, Ziya. (1993). Qırmızı terror. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyatı.

6. Hacıyev Tofiq, Cəfərov Nizami. (2001). Azərbaycan dili. İkinci nəşri, Bakı: Təhsil.

7. Məhərrəmov Elmar, Məhərrəmli Aynur. (2009). "Xalq qəzeti"nin ("Kommunist") yaranması və inkişafı tarixindən. Nəşrinin 90 illiyi münasibətilə. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı.

8. Şamil, Əli. (2005). Dilçi araştırıcı Abdulla Şərifovun mubariz ömrü. Ural-Altay: bıuattar aşa kiləsəkkə-Ural-Altay: çerez veka v budeşşee, (Bötə Rəsəy fənni konferentsiya materialları, Öfö kalahı, 1-5 iyun, 2005, Materialı Vserossiyskoy nauçnoy konferentsii, Ufa, 1-5 iyunya 2005 q.) "Gilem" nəşriyyatı, Ufa.

9. Şamil, Əli. (2003). "Xalid Səid". Filologiya araşdırmaları toplusu, sayı 19, s. 36-52.

10. Şərifov, Abdulla. (1931). Türk-tatar dillərinin sinharmoniyası haqqında, Azərbaycanı öyrənmə yolu toplusu, sayı 1,2 ,3

11. Şərifov, Abdulla. (1933). Orta məktəblər üçün Türk dilinin qramatikası. I və II hissələr. Bakı:Azərnəşr.

12. Şərifov, Abdulla. (1935). Azerbaycanın Şamaxı diyalekti, (Şamahı rayonuna iki illik ekspedissiyanın yekunları). Bakı.

13. Şərifov, Abdulla. (1935). Rus Türk məktəblərində dilinin tədrisi (müqayisəli metodun əsaslandırılması) "Просвещение национальностей" jurnalı, Москва, № 1.

14. Şərifov, Abdulla. (1936). Türk dili qrammatik katoqoriyalarının təsnifat prinsipləri

haqqında SSRİ EA Azərbaycan Filalının Əsərləri. Dil və Ədəbiyat seriyası "Lingivist" torlusu, sayı 1.

15. Şərifov, Abdulla və b. (1932). Texnikumlar üçün qramatika. I və II hissələr. Bakı: Azərnəşr.

Çap olunub: İki xalqın oğlu (Bakıda yaşamış Azərbaycan pedaqoqu A.Şərifov haqqında). "Tatarıstan pedaqoqu" jurnalı, 1989.

Dilçi araştırıcı Abdulla Şərifovun mübariz ömrü. Ural-Altay: bıuattar aşa kiləsəkkə-Ural-Altay: çerez veka v budeşşee, (Bötə Rəsəy fənni konferentsiya materialları, Öfö kalahı, 1-5 iyun, 2005- Materialı Vserossiyskoy nauçnoy konferentsii, q. Ufa, 1-5 iyunya 2005 q.) "Qilem" nəşriyyatı, Ufa, 2005, s. 460-464.

Repressiya korbanı, tel qalime Abdulla Şərifov. Fənni Tatarstan (Tatarıstan Fənnər Akademiysı, Q.İbrahimov isemehdəqe Tel, Ədəbiyat həm Sənqət İnstitutı), Kazan, 2014, sayı 1, s. 141-149.

ALDANMIŞLARIN ÖMRÜ İNTİHARLA BİTİR: ÇUVAŞ ŞAİRİ MİŞŞİ SESPEL KİMİ

Ölüm yalnız qocalıqdan və xəstəlikdən olmur. İnsanın inamı qırılanda da ölüm çox fəallaşır. Ya hiss olunmadan insanı içərisindən çürüdərək xəstəlik şəklində özünə çəkir, ya da açıq-aşkar intihar kimi. Həkimlər, psixoloqlar bu mövzuda çox yazsalar da, necə deyərlər, hələlik inam "dərmanını" tam tapa bilməyiblər. Fitri istedadı ilə seçilən, ədəbiyyatda yenilikçi kimi tanınan, çılğın inqilabçılığı ilə başqalarına da güclü təsir edən çuvaş şairi Mişşi Sespelin də inamı qırıldığından intiharı yeganə çıxış yolu kimi görmüşdü.

Mişşi Sespel kimi tanınan şairin adı, atasının adı və soyadı sənədlərdə Mixail Kuzmiç Kuzmin kimi yazılmışdır. Türk soyundan gəlməsinə baxmayaraq, babaları 18-ci yüzildə bölgəni işğal edən Rusiya tərəfindən zorla xristian-laşdırılmışdır. Nə yaxşı ki, qaqauzlar da xristian olmalarına baxmayaraq, onlar türk soyadlarını bu günədək qoruyub saxlaya bilmişlər. Rusiya əsarəti altına aldığı xalqların çoxunu xristianlaşdıranda onların ata adlarını və soy

adlarını da dəyişdirmişdir. Bu zorakılıqlara baxmayaraq, həmin xalqlarda iki adlılıq bu gün də davam etməkdədir. Bunlardan biri sənədlərdə yazılan adlar və soyadlar, o biri də evdə, ailədə, xalq arasında çağırılan ad və soyadı olur.

Xristianlaşdırılmış, kilsədə ad qoyulmuş şairin sənədlərində Mixail Kuzmiç Kuzmin yazılmasına baxmayaraq, onu dünyanın hər yerində əsasən çuvaş adıyla Mişşi Sespel kimi tanıyırlar. Çuvaşlarda [s] səsinin [ş] səsilə əvəzlənməsi yayğın olduğundan bəzən, xüsusən də Türkiyədə onun soyadını Şeşpel kimi yazırlar.

Mişşi Sespel 1899-cu il noyabrın 16-da Kazan quberniyası Tsivil qəzasının çuvaşlar yaşayan Kazakkası kəndində kasıb bir ailədə doğulmuşdur. Fiziki cəhətdən zəif və cılız olan Mixaili atası 1910-cu ilin payızında Şuqurav kilsəsi yanındakı məktəbə qoyur. O, burada rus dilində yazıb- oxumaqla yanaşı, xiristian dininin ehkamlarını da öyrənir.

1911-ci ilin yayında ailə üzvləri arasında münaqişə yaranır və faciə ilə nəticələnir. Mixailin atası həbs edilərək Sibirə göndərilir. Kasıb ailənin vəziyyəti daha da ağırlaşır. Atasını böyük məhəbbətlə sevən balaca Mixail bu

hadisədən bərk sarsılır. Lakin o, təhsilini yarıda buraxmır. 1914-cü ildə kilsə məktəbini əla qiymətlərlə bitirdikdən sonra qonşu Şixazanax kəndindəki ikisinifli dövlət məktəbində təhsilini davam etdirir. Sonralar şagird yoldaşları Mişşi Sespel kimi məşhurlaşan Mixail haqqında xatirələrində yazırlar ki, onun məktəb kitabxanasında oxumadığı kitab yox idi.

Təhsil illərində Mixail rus dili və ədəbiyyatı dərslərinə daha çox maraq göstərir. Müəllimləri P.A.Lomonosovun təşəbbüsü ilə ikinci sinif şagirdləri "Zvezdoçka" (Ulduzçuğaz) adlı əlyazma jurnalı hazırlayırlar. Bu jurnalın redaktoru və ən çox yazı hazırlayanı Mixail olur. 1917-ci ildə yazdığı "Yenə də məktəbdə" adlı ilk şeirini də oxucular bu jurnalda görürlər.

Burada onu da qeyd edim ki, çuvaşlar türk soyundan olsalar da, özlərini Volqa bulqarlarının varisi sayırdılar. Eyni zamanda, onlar öz babalarının ədəbi mirasına da sahib çıxmırdılar. Çünki Çuvaşiya ərazisində bulqarlar zamanından qalan qəbir daşlarının üzərləri ərəb əlifbası ilə yazılmış idi. Kağıza köçürülmüş şeir, poema, nəsr və folklor nümunələri isə qıpçaq ləhcəsində, ərəb əlifbası ilə yazılmışdı. Çuvaşlar da 18-ci yüzildə zorla xristianlaşdırıldığından

200 ilə yaxın idi ki, kiril əlifbasından istifadə edirdilər. Ərəb əlifbası ilə yazılanları da müsəlmanların, onların qəbul etmədikləri bir dinin abidəsi sayırdılar. Çuvaş dilində yazılı mətnlər çox sonralar, 19-cu yüzilin ikinci yarısında qələmə alınan İncildən çevirmələr, dua kitabçaları, xristian müqəddəsləri haqqında yazılar idi.

1905-ci ildə həftədə bir dəfə çap olunan və iki ildən sonra hökumət məmurları tərəfindən bağladılan "Hıpar" (Xəbər) qəzeti də yazı dilinin formalaşmasına təsir göstərmişdi. Mixail də bu kitab və qəzetin pərakəndə saylarını oxuya-oxuya çuvaş yazı dilini öyrənmişdi. Amma onun şeirlərinin dili həmin dövrün yazı dilindən ifadələrinin zənginliyi ilə seçilirdi. Səbəbi isə onun folklora, xalq arasında geniş yayılmış nəğmələrə böyük maraq göstərməsi olmuşdu. Mixail ilk təhsilini kilsə yanındakı məktəbdə alsa da, yeniyetməliyindən ateist kimi böyümüş, redaktoru olduğu əlyazma jurnalda din xadimlərini tənqid edən məqalə yazmışdı.

Birinci Dünya Savaşı Rusiyadakı daxili qarışıqlığı daha da dərinləşdirir. Ac-yalavac xalq idarəolunmaz hala gəlir. İmperiya vəziyyətdən çıxarmaq, narazı toplumu sakitləşdirmək üçün

Romanovlar sülaləsinin 300 illik hakimiyyətinə son qoyulur. Çar II Nikolay taxtdan əl çəkməyə məcbur edilir. Lakin bu tədbirlər də ölkədə dinclik, firavanlıq yaratmır. Kerenskinin rəhbərlik etdiyi Müvəqqəti hökumət zamanında, nədənsə, çuvaş dilindəki kitabların oxunmasına qadağa qoyulur. Bu da xalqın müxtəlif təbəqələrini incikliyinə səbəb olur.

Ölkədə yaranmış qarışıqlıqdan məharətlə yararlanan bolşeviklər 1917-ci il oktyabrın 25-də, yeni təqvimlə noyabrın 7-də silah gücünə hakimiyyəti ələ alırlar. Bu hakimiyyət dəyişikliyi Rusiyadakı qarışıqlığı daha da dərinləşdirir. Bir tərəfdən, Rusiya işğalı altında olan xalqlar azadlıqlarına qovuşmaq üçün mübarizəyə atılırlarsa, o biri tərəfdən də, hakimiyyəti zorla ələ almış bolşeviklərin yeritdiyi siyasətdən narazı qalanlar silahlı birləşmələr yaradırlar.

Bolşeviklərin kəndlilərə torpaq verəcəkləri, əsarət altındakı xalqları zülmdən qurtaracaqları, sülh, əmin-əmanlıq, firavanlıq və bərabərlik yaradacaqları, "dünya inqilabı" edərək kommunizm quracaqları haqqında şirin vədləri çoxları kimi gənc Mixail Kuzmiçi də bir maqnit kimi özünə cəlb edir.

Ağqvardiyaçılarla bolşeviklərin ölüm-dirim savaşına girdiyi zamanda Simbirsk şəhəri yaxınlığındakı Tetiyuş qəsəbəsində açılmış müəllimlər seminariyasında oxuyan Mixail Kuzmiç bolşeviklərə böyük maraq göstərir. Tələbə dostu Pavel Bekşanski ilə birlikdə bolşeviklərin qəza mərkəzindəki qərargahına gedərək onlarla əməkdaşlıq etmək istədiklərini bildirirlər. 1918-ci ilin yazında məktəbdə inqilabı ruhlu gənclərin ilk təşkilatı yaranır. Bu təşkilata çılğın xasiyyəti, bəlağətli söhbətləri, çağırış ruhlu şeirləri ilə seçilən Mixail Kuzmiç Kuzmin rəhbər təyin edilir. Yavaş-yavaş o, Mixail Kuzmiç Kuzmindən çox Mişşi Sespel kimi tanınır. Şeir və məqalələrini də Mişşi Sespel imzasıyla çap etdirir.

Mişşi Sespel və Pavel Bekşansi məktəbdə bolşevik ideyalarını yaymaq üçün gənclər təşkilatı yaradır, ilk dəfə divar qəzeti, sonra isə əlyazma jurnal hazırlayırlar.

Bolşeviklər ideyalarını yaymaq üçün 1918-ci ildə çuvaş dilində "Kommunizm yalovyo" (Kommunizm bayrağı) və 1917-ci ildə "Sovetskaya Çuvaşiya" qəzetlərini nəşr etməyə başlayırlar. Mişşi Sespel şeir və məqalələrini "Tetyuşinskiye izvestiya", "Znamya

revolyutsii", "Kanaş" qəzet və jurnallarında çap etdirməklə kifayətlənmir, gənclərin bolşevik əsgəri birliklərinin sıralarında ağqvardiyaçılara və vətənə getmək istəyən çex əsirlərinə qarşı döyüşlərdə səfərbərliyə alınmasında fəal iştirak edir. Qaynaqların verdiyi bilgiyə görə, 75 min çuvaş gənci bu səfərbərlikdə iştirak edir.

Fəallığına görə Tetyuşski Qəza Partiya Komitəsi 1919-cu ilin əvvəlində onu Moskvaya, rəhbər partiya işçisi hazırlayan kursa oxumağa göndərir. Moskvada Lenini görməsi gənc şairə olduqca güclü təsir göstərir. O daha cılğınlıqla inqilabi ruhlu şeirlər yazmağa başlayır. Ana dilində Lenin haqqında yazdığı şeir çuvaşlar arasında geniş yayılır və bolşevik təbliğatının ən gözəl nümunəsinə çevrilir.

1919-cu ilin payızında qəza komsomol-çularının qurultayında iştirak edən Mişşi Sespeli Rusiya Kommunist Gənclər İttifaqı qəza komitəsi katibinə müavin seçirlər. İctimai – təşkilati işlərdə fəal iştirakı ilə yanaşı, o, ardıcıl bədii yaradıcılıqla da məşğul olur. "Həyat və ölüm", "Uzaq tarlada", "Ötən əsr" şeirlərini qəza qəzeti, "Krasnıy luç" və komsomol qəzeti "Yunıy kliç"də çap etdirir. Ana dilində elə bir ciddi yazılı ədəbiyyatı olmayan çuvaşların

nəzərində o bir qəhrəmana çevrilir. Çünki onun şeirlərində əsas mövzu çuvaş dilinin qorunması, dilin inkişaf etdirilməsi olur. Milli ruhlu "Çuvaş! Çuvaş!", "Çuvaş dili", "Uzaqdan axşam gəlincə" və başqa şeirlərini yazan şair deyir:

Sən inan, bunu yazan yer altında yatacaq,
Yetim kimi üzərindəki torpaq onu basdıracaq.
Sənin şöhrətini görmək üçün qalxa bilməyəcək,
Yer üstündə Çuvaş dili şöhrətli olacaq.
Torpağında səslənəcək azadlıq nəğməsi,
Sonra ölülər rahat uyuyacaq.
Rahat, xəfif olacaq üstündəki torpaq!

Mişşi Sespel yazdıqlarına ürəkdən inanır. 1920-ci ilin iyununda Çuvaşiya Muxtar Vilayəti yaradılması Mişşi Sespelin və onun kimi gənclərin böyük sevincinə səbəb olur. Onlar bolşeviklərin varlı-kasıb arasındakı bərabərsizliyi aradan qaldıracaqları, xalqlara azadlıq verəcəkləri, hamını firavan yaşadacaqları haqqındakı şüarların həyata keçməsi üçün bütün çətinliklərə sinə gərirdilər. Onun bu inamından bolşeviklər bacarıqla yararlanır. 21 yaşlı şairi

hərbi tribunala sədr təyin edirlər. 1920-ci il noyabrın 11-də isə Mişşi Sespeli Kazan Vilayət Xalq Deputatları Sovetinə seçirlər.

Ana dilində ümumtəhsil məktəbləri, qəzet və jurnallar, teatr açılması, kitablar nəşri Mişşi Sespel kimi romantik ruhlu gənclərə yeni güc, enerji verir. O, sanki sümük vərəmi xəstəliyinə tutulduğunu unudur, sağlam bir insanın görə bilməsi çətin olan işlərin öhdəsindən gəlir. Arzu və istəklərinin tez reallaşması üçün ağılla deyil, hisslərilə hərəkət edir. Bolşeviklərə qarşı çıxan hər bir insanı vətəninin və millətinin xaini hesab etməklə qalmır, bu yolda onlarla yürüməyənlərə də düşmən kimi baxır. "Uzaqda tarlada" şeirində yazır:

Niyə ruhum dalğalanır? Sarı qızı
Görüncə qamaşdı gözlərim.
Buludlar ruhu oxşuyurlar?
Yox, yox...
Ölkəm dirilir!
Kiçik evli kəndlərdə,
Çuvaş çöllərindəki tarlalarda
Yeni hava qanad açıb əsir.
Yeni yol! Həyat! Yeni gün gəlir...

Mişşi Sespel yalnız ana dilində şeir yazmaqla, bu dilin söz xəzinəsini zənginləşdirməklə kifayətlənmir. Dərin elmi biliklərə yiyələnə bilmədiyindən, xarici dillərdə yaradılan poeziya nümunələrindən xəbərsizliyindən öz xalqının folklorundan səmərəli şəkildə bəhrələnir. Formanı da, bədii ifadə vasitələrini də oradan alır. Rus dilində təhsil almış çuvaş aydınlarının əksəriyyəti Mişşi Sespelin şeirlərindəki bədii ifadə vasitələrini və formaları, ən zəngin ədəbiyyat saydıqları Rus ədəbiyyatında görmədikdə heyrətlənirlər. M.Sepselin şeiriləri isə böyük xalqın içərisində əridilən çuvaşların üsyanı, yaşamaq uğrunda mücadiləsi təsiri bağışlayır. O, "Uzaqdan axşam gəlincə" şeirində yazır:

Əski yüzillərin kölgəsi arasında,
Çuvaş ölkəsi görünür,
Mənim ölkəm qızıl qanlı xaç önündə
Asılı, bağlı durur.
Kömürlənmiş əzablı çuvaş ürəyindən,
Qan damır, qan damır, qızıl qan.
Çuvaşın başında qapqara soyuq gün
Fışqırıq qalaraq hər tərəfdən.

Şairə görə, bolşeviklərin gəlişilə “sevgili yurdu ölümdən dirilmiş, o əzablı xaç önündən qurtarmış”dır.

Heç bir hüququ təhsili, hətta ali təhsili belə olmayan, məhkəmə orqanlarının işindən xəbərsiz bir gəncin xalq arasındakı nüfuzundan istifadə edərək hərbi tribunala rəhbər təyin edirlər. Çuvaş xalqının savadlı, ağıllı, təcrübəli və məntiqli insanlarına “əksinqilabçı” adı qoyaraq çılğın və dəliqanlı şairin əlilə məhv etməyə çalışırlar. Mişşi Sespel ilk günlər bolşeviklərə inanıb onların istəklərini yerinə yetirsə də, getdikcə içindəki insan sevgisi, humanizm baş qaldırır. Bolşeviklərin sözü ilə əməlinin uyğun gəlmədiyini görür. Açıq-aşkar anlayır ki, Rusiyanın müstəmləkə siyasəti yeni formada davam etdirilir. Xalqının vətənsevər və cəsur övladlarının məhv edilməsinə dözmür. “Bu haqsızlığı durdurun!” demək istəyir, amma ona imkan vermirlər. Özünü həbsə atırlar. Üç aylıq həbsdən sonra dostlarının yardımıyla qurtula bilir. İnandığı bolşeviklərin onu necə aldatdıqlarını, xalqının cəlladına çevirmək istədiklərini anlayan şairin sabahkı işıqlı gələcəyə, kommunizm quruculuğuna inamı itir, aldandığını başa düşür. Onu da anlayır ki,

xəstəliyi getdikcə şiddətlənir. Mübarizənin önündə olanda xəstəliyini tamam unutmuş şair müalicə olunmaq üçün Krıma yollanır.

Cənnətmisal Krımı savaşlar nəticəsində dağılmış, xarabalığa dönmüş görür. Vrangelin rəhbərlik etdiyi Rus hərbçiləri-ağqvardiyaçıların milli azadlıq hərəkatında fəal iştirak edən Midat Refatovu, Xasan Urmanovu, Reşit Asanovu, Useyin Sakayevi, Abdulla Baliçiyevi və b. bolşevik kimi 1920-ci ilin aprelin 21-də güllələdiklərindən xəbər tutur.

Təsərrüfatı dağıdılmış, iqtisadiyyatı çökdürülmüş, aclıq bürümüş Krımda müalicə olunmağın, iş tapmağın çətinliyi şairi Kiyevə getməyə məcbur edir. Mişşi Sespel Kiyevdə işləməklə yanaşı, bədii məktəbdə də oxumaq istəyir. Lakin buna imkan vermirlər, onu Sovet Ordusunda əsgəri xidmətə aparırlar. Xəstə olduğundan orduya yaramadığını görüb azad edirlər. O, isə vətənə dönmür, ukraynalı şair F.H.Pokrışnyanın köməyi ilə 1922-ci ilin martından Oster qəzasında torpaq şöbəsində işləməyə başlayır. Şair Taras Şevçenkonun "Kobzar" poemasını ana dilinə çevirir, "Dəniz", "Dan sökülür", "Coşmuş dəniz" və b. şeirlərini yazır.

Mişşi Sespeli bir tərəfdən ağır xəstəlik və maddi çətinliklər sıxırsa, o biri tərəfdən də yolunda canından keçməyə hazır olduğu hökumətin törətdiklərinə, haqsızlıqlara dözə bilmir. Ümidi üzülmüş, inamı qırılmış gənc şairin xəstəliyi getdikcə şiddətlənir. Xəstəliyin ağrılarından çox, cəmiyyətdəki özbaşınalıq, sözlə işin düz gəlməməsi, zorakılığa qanun donu geydirilməsi onu ağrıdır.

Mişşi Sespel 1922-ci il iyunun 15-də Osterdə cavan canına qıymaqla qurmaq istədiyi cəmiyyətə üsyan etmiş olur. Mişşi Sespelin intihar etdiyi və dəfn olunduğu yer indiki Ukrayna Respublikasının Çerniqov vilayətindəki Staraqorodka kəndidir. Kənddəki parkda şairin qəbirüstü abidəsi ucaldılıb.

Fitri istedadıyla sağlığında belə yalnız çuvaş ədəbiyyatçılarının deyil, Rusiya, Ukrayna şair və ədəbiyyatşünaslarının diqqətini çəkən Mişşi Sespeldən söz açan araşdırıcılar onu Çuvaş sovet ədəbiyyatının banilərindən biri, sillabo tonik şeirin, çuvaş poeziyasında vurğulu heca vəznində yazılmış şeirin banisi adlandırırlar. Əslində, çuvaş dilində yazılı ədəbiyyatın tarixi o qədər də uzaqlara getmədiyindən Mişşi Sespel qədim türk şeirinin Çuvaş şifahi xalq

ədəbiyyatında yaşayan formasından bacarıqla yararlanaraq dərin köklərlə keçmişinə bağlı olduğunu bir daha isbatlayır. Bununla da yeni formalaşan Çuvaş sovet poeziyasını da qədim türk şeir ənənəsinə bağlamış olur. İntihar etdiyini əldə əsas tutaraq bir ara Mişşi Sespel yaradıcılığı üzərinə kölgə salsalar da, əsərlərinin çapını və haqqında yazılanları əngəlləsələr də həqiqəti durdura bilmədilər. Kiçik çuvaş xalqının 22 yaşında intihar etmiş şair oğlunun şeirləri 60-a yaxın dilə çevrilərək yayınlandı. Mişşi Sespel həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə maraq günü-gündən artır. Sovetlər Birliyi çökdükdən sonra bu proses daha da sürətlənmişdir. Həqiqətən də, haqq gec ya tez öz yerini tapır. Yetər ki, biz öz yurdsevər insanlarımızı, qəhrəmanlarımızı unutmayaq.

Çap olunub: Aldanmışların ömrü intiharla bitir: Şuvaş şairi Mişşi Sespel kimi, “525-ci qəzet”, 31 yanvar 2012. http://old.525.-az/view.php?lang=az&menu=7&id=38697&typ e=1

TATAR ARAŞDIRICISI FƏRİDƏ TAHİROVA

Dost-tanışlarla görüşə daha çox önəm verdiyimdən foyedəki əl işlərindən ibarət satış sərgisini atüstü gözdən keçirib oradan aralandım. Bilirdim ki, xanımım onları diqqətlə incələyib lazım bildiklərini alacaq. Simpoziuma qatılanlar arasında tanımadıqlarım çox az idi. Əksəriyyəti ilə öncəki toplantılarda görüşmüş-düm.

Kazan tatarı Fəridə Tahirova yanında iki gənclə gəldi. O, uzun illərin həsrətlisi kimi boynuma sarıldı. Mən də onu bacım kimi qucaqladım. Ondan ayrılanda yanındakı qızlar da müəllimlərinin hərəkətini təkrarladılar.

Boyda Fəridədən uca olan, şux qamətli, sarışın qız da məni qucaqlayıb öpəndə xanımım gəldi.

Əzizə xanımı Fəridə Tahirovaya və onunla gələn qızlara təqdim etdim. Bayaqdan üzləri gülən qızlar bir anda dəyişdilər. Sanki özlərini qorumağa hazır vəziyyət aldılar. Fəridə xanım isə əksinə Əzizə xanımı da qucaqlayıb öpdü və ondan öncədən tanıdığı biri kimi hal-əhval tutmağa başladı. Əzizə xanım çəkingən qızlarla da salamlaşıb, qoluna girərək onları əl işlərinin satış sərgisinə tərəf apardı.

Başım başqa tanışlarla söhbətə qarışmışdı. Bir az sonra Əzizə xanım yanındakı Kazan tatarları ilə birgə geri döndülər. Fəridə xanım uşaq sevinci ilə əlindəki hədiyyəni mənə göstərərək: "Əzizə xanım sizin adınızdan bizə hədiyyə aldı. Bax gör bəyənirsənmi?" − dedi. Mən də gülərək: "Siz bəyənibsinizsə, xanımım bəyənibsə, mən kiməm ki, bəyənməyim!?" − deməyimə hamımız güldük.

Qızlar da hədiyyələrini göstərdi. Onların sifətində bayaqkı həyəcandan, çəkingənlikdən əsər-əlamət qalmamışdı. Sakit-sakit Fəridə xanımın gənc araşdırıcılara qayğısından, simpozium dəvətnaməsini mənim necə göndərdiyimdən danışdılar. Səmimiyyətlə etiraf

etdilər ki, Antalyanı, Alanyanı görməyi çox istəyirlərmiş. Pulları olmadığından dincəlməyə gələ bilmirlərmiş. Simpozium onlar üçün göydəndüşmə olub. Pulsuz-parasız gəlib bu yerləri görəcək, yeyib-içəcək, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş araşdırıcıların qarşısında yazdıqları məruzələrini oxuyacaqdılar.

Atatürk Kültür Merkezinin Akdeniz Üniversitesi, Alanya Belediyesi və Alanya Ticaret Odası Başkanlığı ilə birgə 2010-cu ilin noyabrın 1-4-də planladığı "Mitoloji Düşüncenin Yazıtları Gibi - Alanyada (Kilim, Cicim, Sumak) Sempozyumu" mənim üçün bir də ona görə önəmli idi ki, simpoziumun təşkilatçısı, Atatürk Kültür Merkezinin elmi katibi İmran Baba xanımımı mənim rafakatçım (köməkçim) kimi dəvət etmişdi. Mən bu işə çəkingənliklə yanaşanda İmran Baba qətiyyətlə: "Yüz yerdən simpoziumlarımıza dəyərli araşdırıcıları cəlb edirsən. Bakıdakı toplantılarda da Əzizə xanım hamımızın əziyyətini çəkir. Qoy bir dəfə də o, pulsuz-parasız gəlib Alanyada dincəlsin", − demişdi.

İmran Babanın xanımımı dəvət etməsi o yana, istirahət mərkəzində bizə beşulduzlu

otaqların birində yer ayırtdırmışdı. Görünür dəniz kənarındakı bu istirahət mərkəzi yayda dolu olur. Gələnlərin hamısı üçün yeməklər, xidmət eyni olsa da, otaqlarda fərq var. Beşulduzlu, dördulduzlu, üçulduzlu otaqların hamısında səliqə-səhman yüksək səviyyədə olsa da, içərisindəki avadanlıqlarda, otaqlarının sayında və s. fərq vardı.

Yay mövsümü başa çatdığından Alanyaya gələn turistlərin sayı azalsa da, hava xoş olduğundan Rusiyadan və Avropanın quzey ölkələrindən gələnlər səhərin gözü açılmamış özlərini dənizə salırdılar. Səhərlər çimib günəş vannası qəbul etdikdən sonra yeməyə, oradan da toplantı salonlarına keçirdilər. Saat 18.00-da simpoziumun iclasları başa çatan kimi tələsik yeməklərini yeyib yenidən özlərini dənizə atırdılar.

Atatürk Kültür Merkezinin rəhbərliyi bilərəkdən simpozium üçün buranı seçmişdi ki, qonaqlar həm də yaradılmış imkandan istifadə edib dincəlsinlər. İmran Babanı, sağ olsun, mənə və xanımıma biletləri simpozium iştirakçıları ilə eyni vaxtda deyil, təşkilatçılar sırasında almışdı. Ona görə biz simpoziuma iki gün öncə getməklə yanaşı, toplantı başa çatandan, qonaqlar yola

salınandan bir gün sonra Azərbaycana qayıtdıq. Bizim Alanyada olmamız 8 gün çəkdi.

Toplantı günlərində proqramı izləyərək diqqətimi çəkən məruzələri dinləməyə çalışırdım. Bu dəfə bir az fərqli davrandım. Fəridə Tahirova ilə gələn qızların məruzələrinin mövzusu mənim üçün maraqsız görünsə də, gedib onları da dinlədim. Həvəsləndirmək üçün bir neçə xoş söz də söylədim. Rusdilli olduqlarından Türk dilinə çevirtdirdikləri məruzələrini çətinliklə oxuyurdular. Onlara verdiyim məsləhətlərdən razı qalmışdılar.

Fəridə Tahirova özü ilə gətirdiyi qızlara sadəcə elm, elmi toplantılara getmək öyrətmirdi. Sanki onlara həyat dərsi də keçirdi. Bir gün şam yeməyindən sonra Naxçıvandan olan filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Məshəti İsmayılova mənə yaxınlaşıb onu dəniz qırağına gəzməyə aparmağımı xahiş etdi. Mən araşdırıcı dostlarımın şirin söhbətini qoyub qaranlıqda qumlu sahildə gəzmək istəmirdim. Ona görə də zarafatla Məshətiyə dedim: “Qoca kişiyəm, sən də cavan və gözəl qızsan. Səni gecə dəniz kənarında gəzintiyə aparsam qarşımıza çıxan cavan oğlanlar qısqanar və məni basıb döyərlər. Ona görə də yaxşı olar cavan oğlanlarla

gəzintiyə get.” O, hədələyici bir tonla: “Yaxşı, baxım görüm sözünün üstündə dura biləcəksənmi?!” − deyib getdi. Bir də baxdım Fəridə Tahirova və başqaların ilə söhbət edən xanımımı söhbətdən ayırıb mənim yanıma gətirdi. Əzizə xanım zarafatla: “Bu qızın xatirinə niyə dəyirsən, dur apar bu qızı gəzdir. Aylı gecə, dənizin sakit ləpədöyəni. Belə bir imkan birdə ya qismət Məshətinin əlinə nə vaxt düşəcək”, − dedi. Əzizə xanıma bir söz deməyib Məshətinin qoluna girib dəniz sahilinə gəzməyə getdik. Məshəti qalib əda ilə gülürdü. İki saata yaxın gəzintidən sonra Əzizəgilin yanına gələndə mən ona hədələyici tonlda: “Ayaqqabım da, corabım da, şalvarımın balağı da quma batdı. Səhər mən nə geyinib toplantıya gedəcəm? Ver gecə qızın yatmasın, səhərədək təmizləyib gətirsin” deyəndə xanımım da: “Mən hələ əldən düşməmişəm. Sən gedib işində ol. Özüm təmizləyəcəm. Qocalanda qızlar köməyimə gələr”, − cavabını verdi.

Kazana geri döndükdən sonra göndərdikləri təşəkkür məktubunda xanımımdan həyat məsələlərini öyrəndiklərini, Alanyaya təkrar getmək üçün pul toplayıb yayda turist kimi gedəcəklərini yazmışdılar. Sonrakı görüşlərimiz-

də Fəridə Tahirova xanımımı tez-tez simpoziumlara gətirməyimi xahiş edirdi. Əzizə xanımın gənclərə bir məktəb olduğunu, Alanyada istər tatar qızlarına, istərsə də Məshətiyə olan münasibətini yada salıb gülürdü. Alanya səfərlərinin dadı qızların damaqlarında qaldığını söyləyir, Əzizə xanımın onlara göstərdiyi qayğını, Məshətiyə münasibətini tələbələrinə nümunə çəkirmişlər.

Fəridə xanım məktublarında əsasən elmi işlərinə diqqət yetirirdi. İnstitutları "Tatar telenin anlatmalı sözlügü (Tatar dilinin izahlı sözlüyü)" çoxcildli sözlüyünə hazırlıq işləri gördüyünü yazırdı. Xahiş edirdi ki, bu sahədə çalışan Azərbaycanlı alimlərlə onlar arasında əlaqə yaradım və özüm də fikirlərimi yazım.

Fəridə Tahirova ilə məni Tatarıstanın tanınmış dilçisi Mirfatih Zakiyev tanış etmişdi. Azərbaycana böyük sevgisi olan, dəfələrlə Bakıya gələrək müdafiə şuralarında iştirak edən, dilçi araştırıcılarımızın dissertasiyalarına dəyərli rəylər yazan Mirfatih Zakiyev Fəridə Tahirova haqqında xoş sözlər söyləmiş, gələcəyin ən tanınmış türkoloqlarından olacağı qənaətində olduğunu bildirmişdi.

Ankarada, Aşqabatda, Bakıda keçirilən elmi toplantılarda dəfələrlə görüşdüyüm Mirfatih Zakiyev yalnız elmi araşdırmaları ilə deyil, türk xalqlarının gələcəyi məsələsinə də ayıq yanaşan bir türkoloq idi. Bizi yaxınlaşdıran, həmfikir edən də bu məsələ idi.

Dağıstan Dövlət Pedaqoji Universitetində nəşrə hazırlanan "Вестник тюркского мира (Türk dünyasi bülleteni, Herald of turkic world)" adlı Beynəlxalq Elmi jurnalın redkollegiyası formalaşdırılanda Fəridə Tahirovanın da redkollegiyaya üzv salınmasını

məsləhət görmüşdüm. Bu hadisə onu daha da ruhlandırmışdı.

Tatar və türkdilli sənədlərdə adı soyadı Fəridə Tahirova yazılan araşdırıcı haqqında bilgi almaq istəyənlər internetdə axtarış verərkən Фяридя Тагирова yazmasalar, onun əsərləri haqqında bilgi ala bilməyəcəklər. Adı və soyadı Rus dilinin yazı qaydalarına uyğun olduğu kimi məqalə və kitablarının da əksəriyyəti rus dilindədir. Uzun illər üzərində işlədiyi, 2015-2022-ci illərdə Kazanda tatar dilində nəşr edilmiş 6 cildlik "Tatar dilinin izahlı sözlüyü" tatar dilindədir. Tatarların latın əlifbasına keçməsinin qarşısını Putin rejimi aldığından onlar hələ də kiril qrafikalı əlifbadan istifadə edir və kitabın adını da belə yazırlar: "Татар теленең аңлатмалы сүзлеге". Hər biri 700-900 səhifəlik bu möhtəşəm kitab üzərində Tatarıstanın 18 ən tanınmış alimləri işləyib. Onlardan bəziləri bir neçə cildin hazırlanmasında iştirak etsə də, bütün cildlərdə Fəridə Tahirovanın adı var. Bu onu göstərir ki, izahlı sözlük kollektiv əməyin məhsulu olsa da, əsas ağırlığı Fəridə Tahirova çəkib. Yüksək səviyyədə hazırladıqlarına, milli şüurun oyandığı dövrə düşdüyünə görə "Татар теленең

аңлатмалы сүзлеге” kitabları ikinci dəfə nəşr edilməli olub.

Ömrünü tatar dilinin sözlüklərinin hazırlanmasına həsr edən Fəridə Tahirovanın başqa kitabları da kollektiv əməyin məhsuludur.

1966-ci il dekabr ayının 24-də anadan olan Fəridə Tahirova 1989-cu ildə Elabuj Dövlət Universiteti Filologiya Fakültəsinin Rus-tatar bölməsində oxuyarkən elmi araşdırmalara böyük maraq göstərib. Ona görə də ali təhsilini başa vuran ili onu aspiranturada oxumağa göndəriblər. 1989-1992-cü illərdə aspiranturada oxuyan və araşdırmalar aparan Fəridə Tahirovanı Tatarıstan Respublikası Elmlər Akademiyasının G.İbrahimov adına Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutunun Leksikoqrafiya (sözlük) şöbəsində işə götürüblər. 1992-ci ildən – Tatarıstan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında “Dil xidməti”nin və Toponimiya, orfoqrafiya və terminologiya komissiyasının üzvüdür.

Sovetlər Birliyinin dağılması, Tatarıstanda da iqtisadi durumun ağırlaşması Fəridə Tahirovanın da elmi araşdırmalarla ciddi məşğul olmağına imkan verməyib. O, elmi araşdırmalarla yanaşı, çörəkpulu qazanmaq üçün

Rus dilindən Tatar dilinə, tatar dilindən də Rus dilinə yazılı və sinxron tərcümələr edib. Tərcüməçilik fəaliyyəti dövründə Türkiyə türkcəsində yazmağı da öyrənib.

Rusiya Federasiyasının Ali Attestasiya Komitəsi 2004-cü ildə "Müasir tatar dilinin mürəkkəb sözləri: leksikoqrafiya və orfoqrafiya problemləri (Rusiya Federasiyası xalqlarının (tatarların dili) dilləri)" mövzusundakı araşdırmasına görə ona filologiya elmləri namizədi adı verib.

Fəridə xanımın əsas araşdırma sahəsi lüğətçilik olsa da o, Türk dilləri, Slavyan dilləri, fin-uqor və digər dillərin nəzəri və praktiki leksikoqrafiyası problemləri, leksikologiya və terminologiya məsələləri, frazeologiya, linqvokulturologiya və s. sahələrdə də dəyərli araşdırmalar aparıb.

Beynəlxalq İdil-Ural və Türküstan araşdırmaları dərgisinin hakəmlər heyətinin, Dağıstan Dövlət Pedaqoji Universitetində nəşrə hazırlanan "Вестник тюркского мира (Türk dünyasi belleteni, Herald of turkic world)" adlı Beynəlxalq Elmi jurnalın redkollegiyasının üzvüdür. "Volqaboyu və Ural xalqlarının dil təmasları" simpoziumları silsiləsinin Beynəlxalq

Əlaqələndirmə Şurasının (Turku, Finlandiya) üzvü, daha bir sıra müntəzəm beynəlxalq elmi konfransların (Türk Kültürü) təşkilat komitələrinin üzvü olan Fəridə Tahirovanın iştirak etdiyi elmi toplantıların sayını isə yəqin ki, özü də unudub.

Tatarıstan Respublikası Elmlər Akademiyası G.İbrahimov adına Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitunun aparıcı elmi işçisi olan Fəridə Tahirovanın bir neçə monoqrafiyası, 20-dən çox tərtib kitabı, 150-ə yaxın elmi məqaləsi çap olunub. Gənc dilçilər nəslinin yetişməsi üçün əlindən gələni əsirgəmir. İndiyədək bir neçə tatar gənci onun rəhbərliyi ilə elmi iş yazaraq filologiya elmlər namizədi elmi adını alıb.

Türk xalqları ilə sıx əlaqə saxlamağa can atan, onlara əlindən gələn yardımı əsirgəməyən Fəridə Tahirova mənim üçün Tatarıstanda "səfir" rolunu oynayır. Azərbaycanlı araşdırıcıların avtoreferetlarına rəy yazdırıb göndərir, Tatarıstanın gənc araşdırıcılarının əsərlərini rəy üçün Azərbaycana göndərir. Onun araşdırma sahəsi leksiqoqrafiya olsa da, Tatarıstanda repressiya qurbanı olmuş alimlərinin, şair və yazıçılarının, siyasi xadimlərinin haqqında mənə bir fakt lazım gələndə Fəridə Tahirova dadıma

çatıb. Repressiya mövzusu hələ də Tatarıstanda bəzi kişi araşdırıcılar üçün təhlükə mənbəyi sayılır. Lakin Fəridə xanım təhlükəni görsə də, geri çəkilmir, cəsarətlə üzərinə gedir.

1923-1937 illərdə Bakıda yaşamış, milliyətcə tatar olan istedadlı dilçi Abdulla Şərifov haqqında yazdığım məqaləni tatar dilinə çevirərək Kazanda nəşr etdirəndə "başını ağrıtmışdılar". Lakin o, bunu mənə bildirməmişdi.

Çap olunub: Tatar araşdırıcısı Fəridə Tahirova, Şamil Əli (Şamilov Əli Hüseyin oğlu. Tanıdığım insanlar. İkinci kitab, Bakı: "İmza" nəşrlər evi, 2026, s. 107-115.

TÜRK DÜNYASININ MƏŞHURLARI

Kitabda Şeyxzadə Babiş, Abdülkadir İnan, Abdulla Şərifov və Mişşi Sespel haqqında elmi məqalələr olduğundan təkrarçılığa yol verməmək üçün TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə getmiş verilişlərin mətnlərini buraya daxil etmədik.

ABDULLA TUKAY

(tat. Габдулла Мөхәм-мәтгариф улы Тукаев, rus. Габдулла Тукай; 1886 - 1913)

Abdulla Möxəmmətqarif oğlu Tukayev 1886-ci il aprel ayının 14-də (yeni təqvimlə aprelin 26-da) Kazan şəhəri yaxınlığındakı Olı Menger (Arça) rayonunun Kuşlavıç kəndində anadan olub. Atası və babaları kənd məscidinin imamı olan gələcəyin şairi ata-anasının qayğısıyla böyüyə bilməyib. Doğulandan beş ay sonra atasını, üç il sonra da anası Memdude xanımı itirib. Yetim qalan uşağa yaxın qohumları sahib çıxmadığından əldən ələ düşüb.

Nəhayət, doqquz yaşında ikən Uralsk (Cayık) şəhərində yaşayan Əzizə adlı bibisi onu yanına aparır. O, Cayıkdakı Mutiullah mədrəsəsində oxumağa başlayıb. 19-cu yüzildən başlayaraq mədrəsə təhsili kəskin tənqid,

Avropa tipli məktəblər isə təbliğ edilirdi. Elə buna görə də Abdulla şeirlərində bu mədrəsədə keçən günlərini "əsarət həyatı" adlandırıb.

Hansı ki, Abdullanın ədəbi şəxsiyyət kimi formalaşmasında bu mədrəsənin böyük rolu olmuş, o bu mədrəsəyə qonşu olan rus sinfində də dərslərini davam etdirmiş, İstanbuldan gələn gündəlik qəzet, jurnal və kitabları burada oxumuş, "cədidçilik" və ya "maarif hərəkatı" ilə burada tanış olmuşdur.

1902-ci ildə Abdulla Tukay mədrəsədə oxuyarkən Abdulvəli adlı bir gənclə tanış olur. İstanbuldan gələn, onunla eyni mədrəsədə oxuyan bu gənc vasitəsilə o Türkiyədəki ədəbi cərəyanlar və fransız ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olur. İnqilabçı əhval-ruhiyyəli, monarxiya əleyhdarı olan bu gənc Abdullaya güclü təsir göstərir.

Sonralar Abdulla bu gənci "dünyanı tanımaq üçün gözümü açan adam" deyə yad edir. Həmin illərdə Rusiyada sosial-demokrat hərəkatı gücləndiyindən gənc tatar şairinə onların "Azadlıq! Bərabərlik! Qardaşlıq!" şüarları çox şirin gəlir. Monarxiyanı devirib respublika qurmaq istəyən inqilabçıların sinfi mübarizəni ön plana çəkmələri gənc Abdullahın ürəyincə

olur. 1904-cü ildə o mədrəsədə oxumaqla bərabər Mutiullah Efendinin oğlu Kamil Mutinin mətbəəsində işləməyə başlayır. 1905-ci ildə onu rus dilində nəşr olunan "Uralets" qəzetinə korrektor götürürlər. Abdullanın imkanlarından istifadə edərək inqilabçıların toplantılarında, mitinqlərində iştirak etməklə yanaşı, onların kitabçalarını, gizli vərəqələrini tərcümə edir, işlədiyi mətbəədə gizli çap edərək yayır.

Xalqının azadlığa çıxmasını, firavan və xoşbəxt yaşamasını istəyən şair keçmişə qarşı çox sərt, bəzən də inkarçı mövqedən çıxış edir. Ona elə gəlirdi ki, xalqının geridə qalmasının əsas səbəbləri mollaxanalarda, mədrəsələrdə verilən təhsil, din adamları və imkanlı insanlardır. Bu məsələlər şeirlərinin də əsas mövzusunu təşkil edir.

Rusiyada baş verən qarışıqlıqlar və Rusiyanın Yaponiya ilə apardığı savaşda məğlub olması çar II Nikolayı 1905-ci ilin oktyabrında manifest imzalamağa məcbur edir. Bu manifestdən sonra qəzet və jurnalların nəşrinə icazə alınmasındakı sərt nəzarət yumşaldılır, mitinqlər keçirilməsinə icazə verilir, dövlət dumasına seçkilər başlayır.

Kamil Muti də vəziyyətdən istifadə edərək "Fikir" adlı qəzetin nəşrinə icazə ala bilir. Abdulla bu qəzetdə, sonra isə Kamil Mutinin çıxardığı "Əl-Asrül-Cədit" adlı ədəbiyyat və "Uklar" adlı satirik jurnalda fəal çalışır, şeirlərini çap etdirir. Onun satirik şeirlərində "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin rolu olduqca böyük olur.

1907-ci ildə mədrəsəni bitirən Abdulla Tukay ciddi və məhsuldar yaradıcılıqla məşğul olur. Lakin ölkədə baş verən dəyişikliklər onun da ömür yoluna təsirsiz olmur. 1907-ci ilin iyunun 3-də Rus çarının II Dövlət Dumasını dağıtması, bir sıra sərt tədbirlər görməsi, qəzet-jurnalları bağlatması, jurnalistlərin məhkəməyə verilməsi mərkəzdən uzaq Uralskidən də təsirsiz ötüşmür. Kamil Mutini də həbs edirlər. Onun nəşrləri də fəaliyyətini dayandırmalı olur. Abdullah işsiz qalır. O, 1907-ci ilin baharında Kazana köçməli olur və ömrünün sonunadək burada yaşayır.

Maddi və mənəvi sıxıntılara baxmayaraq Abdullah Tukay "Əl-islah" və daha sonra da Q.Kamal ilə birlikdə 1908-ci ilin iyunundan "Yeşin" adlı satirik jurnalı çıxarmağa başlayır. 1909-cu ilin iyununda 10 sayı çap olunmuş

“Yeşin” jurnalı hökumət tərəfindən bağlanır. O, 1910-cu ilin martından “Yalt-Yult” jurnalını çıxarmaya başlayır. Jurnallarda çap etdirdiyi məqalələrində, satirik şeir və həcvlərində din xadimlərini, cəhaləti, xurafatı kəskin tənqid edir, xalqı qəflət yuxusundan ayıltmağa çalışır. Şair, “Bir tatar şairinin sözləri” şeirində nədən bu mövzulara önəm verdiyini anladır.

Abdullah Tukay xalqını oyatmaq, dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə ayaqlaşmasına nail olmaq üçün əsərlərini sadə və aydın bir dillə yazırdı. Onun yazdıqlarını sadə adamlar, az savadlılar da asan başa düşürdü. Amma bilmirdi ki, bu bölgəsəlliyə gətirib çıxarıb, minillik ədəbi ənənədən və türk xalqlarını bir-birindən uzaqlaşdırırdı.

Bir tərəfdə İsmail bəy Qaspıralı, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və b. ümumtürk birliyinə nail olmaq üçün ortaq ədəbi dil uğrunda mübarizə aparırdısa, o biri tərəfdə isə Abdullah Tukay, “Molla Nəsrəddin”çilər sadə, anlaşıqlı dillə topluma müraciət etməklə türk xalqlarını bir-birindən uzaqlaşdırırdılar. Ona görə də eyni düşüncəni paylaşan ədiblər bir-biri ilə sıx əlaqə saxlamağa çalışır,

məsləkdaşlarını və onların əsərlərini təbliğ edirdilər.

Azərbaycanda "Molla Nəsrəddin" jurnalının Türk xalqları arasında yayılmasından yazan araşdırıcıların əksəriyyəti mətbəədə şrift kassalarına dayanaraq əlində "Molla Nəsrəddin" jurnalını tutmuş bir gəncin şəkilini veriblər. Bu gənc Kazan tatar şairi Abdulla Tukaydır.

1908-ci ildən etibarən Türküstanlı Haci Muini, Dağıstanlı Sabit Qabiyev və b. Abdulla Tukayın şeirlərini öz ləhcələrinə uyğunlaşdıraraq çap edirlər. Abdulla Evlani, Tülegen Hacımiyar, Sultan Mahmut Toraygır, yeni noqay ədəbiyyatının banisi sayılan Musa Kurmanaliyev kimi şairlər onun təsirilə yeni əsərlər yaradırlar.

Adətən şairlər ədəbi aləmə məhəbbət şeirlərilə gəlirlər. Abdulla Tukayın ilk şeirlərində sosial mövzular ön plandadır. Ümumiyyətlə, əsərləri arasında məhəbbət şeirlərinin sayı azdır. Onlarda da Füzulinin şeirlərində olduğu kimi dərd və iztirab əsas yer tutur. Abdulla Tukayın məhəbbət şeirlərində iztirab estetik bir mahiyyət daşıyır.

Bütün maarifçilər – cədidçilər kimi Abdullah Tukay da yaşlı nəsildən əlini üzərək

diqqəti uşaqlara, onların təlim-tərbiyəsinə yönəldir. Uşaqlar üçün yazdığı şeirlərində nümunəvi, topluma yararlı insan olmaları üçün çox oxumalarını və çalışqan olmalarını dönə-dönə vurğulayır. Bilgisizlikdən qurtarmaq, sosial anlamda gəlişib toplumda etibarlı mövqe qazanmağın da yolunun bilik və zəhmətdən keçdiyini müxtəlif vasitələrlə uşaqların beyninə yeritməyə çalışır. Xüsusən də kəndli uşaqlarının həyatlarını dəyişmələri üçün oxumağın nə qədər vacib olduğunu onlara çatdırır. Bu baxımdan şairin "Ata ilə bala" və "Su anası" şeirləri olduqca diqqəti çəkəndir.

Kasıblıq, mətbəədəki çətin və ağır iş şairin gənc yaşlarında vərəm xəstəliyinə tutulmasına səbəb olur. Buna görə də 1909-cu ildən sonrakı şeirlərində ümidsizlik hakimdir. "Üzilgen ümit" şeirində şair toplum içərisində yaşayan insanın yalnızlığının, qəzavü-qədər qarşısındakı aciz-liyini səmimi və lirik bir şəkildə təsvir edir.

Vətəninin əsarətdən qurtarması, millətinin azad və xoşbəxt yaşaması arzusuyla yaşayan şair 1913-cü ilin aprelin 27-də dünyaya göz yumur. Onun vaxtsız ölümü türk dünyasının ziyalılarının qəlb ağrısına səbəb olur. Mirmuhsin və Muhammed Seralin 1913-1914-cü illərdə

Abdulla Tukay haqqında məqalələr yazır, şeirlərini çap etdirirlər.

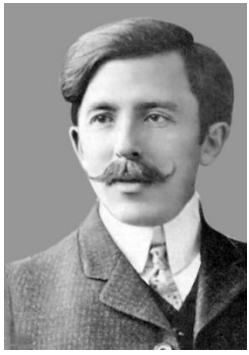
Ölümündən sonra şairin şeirlər kitablarını çap etdilər, heykəllərini ucaltdılar. Əsərlərindən təsirlənərək yeni sənət əsərləri yaratdılar. 1974-cü ildə Əhmət Feyzi "Tukay" romanını, İbrahim Nurullinin 1977-ci ildə SSRİ-də çox oxunan "Məşhur insanların həyatı" seriyasından "Tukay" kitabını çap etdirdi.

Ziyalının xalq qarşısında borcunu şərəflə ödəyən Abdulla Tukay ömrünün baharında dünyadan köçsə də, xalqının yaddaşında qaldı.

TürkSOY-un Nazirlər Şurasının Moldovanın Qaqauz Yeri Muxtar Vilayətində 2010-cu il 19-22 mayda keçirilmiş 27-ci toplantısında qəbul edilmiş qərara əsasən 2011-ci il tatar şairi "Abdulla Tukay ili" elan edilmişdir.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2010-ci il sentyabrın 2-də, saat 12.14-də efirə getmişdir.

AHMEDHADİ MAKSUDİ

(tat. Ahmedhadi Nizaməd-dinoviç Maksudov və ya Hadi Maqsudi, əski əlifba ilə احمد هادی ماکسودو, *rus. Ахмедхади Низамут-динович Максудов; 1868-1941)*

Ahmedhadi Nizaməddin oğlu Maksudov 1868-ci il sentyabrın 28-də Kazan quberniyasının Taşsu kəndində anadan olub. İndi bu kənd Tatarıstan Cümhuriyyətinin Biektay rayonuna daxildir. Kənd mollası olan atası Nizaməddinin ailəsində doğulan oğlan uşağına Əhməthadi adını verirb. Rusdilli sənədlərdə isə onun adı Axmethadi, soyadı isə Maksudov, bəzi tatar qaynaqlarında isə Qaxmethadi yazılır. Buna görə də onun adı Avropa və Türkiyə qaynaqlarında Ahmedhadi, Axmethadi yazılmağa başlayır. Məqalələrində və kitablarında soyadını Maksudov deyil Maksudi yazır. Rəsmi qaynaqlarda Ahmedhadinin doğulduğu yer Rusiya İmperiyası

Kazan quberniyasının Studeno-Klyuçinsk qəzası göstərilir.

Rusiya Tatarıstanı işğal etdikdən sonra bu yerlərin idarəsini əbədi öz əlində saxlamaq üçün sərt cəza tədbirləri görməklə yanaşı, xristian missionerlərinin əlilə bölgənin müsəlman inanclı əhalisini xristianlaşdırmağa çalışır. Müsəlman dindarları və xüsusən də dini təhsil görmüş insanlar xristian missionerlərinə qarşı sərt müqavimət göstərirlər. Onların müqaviməti güc tətbiq etməklə olmur. Yarı açıq, yarı gizli uşaqları və yeniyetmələri maarifləndirir, İslam dinini təbliğ edir, onun xristianlıqdan üstün cəhətlərini xalqa çatdırırlar.

İslam təriqətləri təşkilatlanmış şəkildə nəinki dirəniş göstərir, hətta bəzi xristianları da islamlaşdıra bilirdilər. Dinlər arasındakı bu mübarizə Tatarıstanda, Başqırdıstanda özünü daha qabarıqlığı ilə göstərir. Ahmedhadi də arxasında Rusiyanın və Avropanın inkişaf etmiş dövlətlərinin durduğu xristianlıqla, təzyiq altında olan İslamın açıq və gizli mübarizə meydanında dünyaya gəlir. İlk təhsilini evdə atasından, sonra da kənddəki ibtidai məktəbdə alan Ahmedhadi 1881-ci ildə Kazandakı Qallamiyə mədrəsəsində oxumağa gedir.

Mədrəsəni əla qiymətlərlə bitirdiyinə görə onu aşağı siniflərdə dərs deməyə saxlayırlar.

Ahmedhadi Maksudi 1892-ci ilədək Qallamiyə mədrəsəsində dərs deyir. O, təhsil zamanı qarşılaşdığı çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün ərəb əlifbasına altı hərf əlavə edir ki, sözlər türk dillərində aydın oxunsun. Bununla kifayətlənmir. Uşaqlar üçün dərslik yazmağa başlayır. "Müəllimi əvvəl" kitabını yazaraq nəşr etdirir. Əslində bu əlifba kitabı idi. Kitabda səsli hərflərlə yanaşı səssizlərin də verilməsi dərsliyə böyük maraq oyadır. Bu kitab 32 dəfə çap olunur. Müxtəlif illərdə çap olunan kitabın ümumi tirajının bir milyon iki yüz mini keçdiyini yazırlar. "Müəllimi əvvəl" kitabı yalnız Kazanın məktəblərində deyil, Volqa-boyunun, Uralətrafının, Sibirin, Türküstanın müsəlman məktəblərində də tədris vəsaiti kimi işlədilir. Həcc ziyarətinə gedən Ahmedhadi Maksudi İstanbulda ziyalılarla görüşür, tədrisin yenidən qurulması, türk xalqlarının ortaq ünsiyyət dili, təriqətlər arasındakı fikir ayrılıqlarının Quran əsasında aradan qaldırılması mövzusunda fikir mübadiləsi edir. Geri döndükdə isə Krımda İsmayıl bəy Qaspıralı ilə görüşür. İsmayıl bəylə olan söhbətləri o qədər

səmimi və işgüzar olur ki, Ahmedhadi 1893-cü ildən Baxçasarayda qalıb Zəncirli mədrəsəsində dərs deməyə və "Tərcüman" qəzetində işləməyə razılaşır. Ahmedhadi Maksudi Baxçasarayda qalmaqla kifayətlənmir. Kiçik qardaşı, gələcəyin böyük türkçüsü və ictimai-siyasi xadimi, Tatarıstan Cümhuriyyətinin ilk prezidenti olacaq Sədrəddini də yanına gətirir.

Baxçasaray mühiti və İsmayıl bəy Qaspıralı ilə söhbətlər Ahmedhadi Maksudinin dünyagörüşünə güclü təsir edir. 1896-cı ildə Kazana dönən Ahmedhadi Maksudi imtahan verərək rəsmi hökumət məktəblərində də dərs demək hüququ əldə edir. Bu diplomdan istifadə edərək 1900-cü ildə Birinci Kazan Müsəlman Məktəbində və İkinci Kazan Gimnaziyasında dərs deyir və 1903-1905-ci illərdə Kazan Universitetində azad dinləyici olur. O, müəllimlik etmək, dərsliklər, metodik vəsaitlər hazırlamaqla yanaşı, qəzet-jurnallara da məqalələr göndərir. Xeyriyyəçilərdən topladığı vəsaitlə kasıb uşaqlarını oxudan, mömin müsəlmanların Həcc ziyarətinə getməsini təşkil edən Ahmedhadi Parisdə hüquq təhsili alan kiçik qardaşı Sədrəddin Maksudiyə də maddi yardım edir. 1899-cu ildə Saratovdakı fabrikant

Süleyman Miskinin qızı Zeynəb banu ilə evlənən Ahmedhadinin xeyriyyəçilik və maarifçilik fəaliyyəti daha da genişlənir. Çünkü xanımı tanınmış iş adamı və sənayeçi İsak Yusup oğlu Apanayevin nəvəsi idi. Bu ailələr də xeyriyyəçiliyə, maarifə vəsait ayırmağa həvəs göstərirdilər. Buna görə də Ahmedhadi maddi sıxıntı çəkmədən elmi-pedaqoji fəaliyyətini genişləndirir. Tatar dilində iki cildlik "Ərəb dili" dərsliyi yazaraq 1898 və 1900-cü illərdə Kazanda çap etdirir.

1892-ci ildən başlayaraq 1905-ci ilədək "Yıldız", "Gündüz" , "Kazan" adlı qəzetlər nəşr etmək üçün Mətbuat İşləri Üzrə Baş İdarəyə müraciət etsə də heç birinə müsbət cavab ala bilmir. Lakin o ruhdan düşmədən ana dilində 1899-cu ildə Kazanda "Şəriət", 1901-ci ildə "Peyğəmbərlərin tarixi", 1905-ci ildə üç cildlik "İslam hüququ", 1906-cı ildə orta məktəblər üçün "Ərəb dilinin qramatikası", 1908-ci ildə iki cildlik "Dünya haqqında məlumat", 1910-cu ildə "Tatar dilinin morfologiyası", "Tatar dilinin sintaksisi", "Tatar dilinin etimologiyası" və b. kitablarını çap etdirir. Onun yazmış olduğu kitabların sayı 40-ı keçir. 1905-ci il inqilabının təsiri ilə Ahmedhadi Maksudi "Yıldız"

jurnalının nəşrinə icazə ala bilir. 1918-ci ilədək 1900 sayı çap olunan, Kazanda, Orenburqda, Ufada, Samarada, Saratovda, Vyatkada, Perimdə, Novqorodda, Simbirskidə, Tomskdə, Həştərxanda, Semiplatinskdə, Turqayda, Səmərqənddə, İrkutskdə və b. yerlərdə özünə çoxlu abunəçi toplayan jurnalda əsasən maarifçi məqalələr nəşr edir. 1906-ci il yanvarın 2-də Kazanda ilk tatar kitabxanası- "Kitabxanai İslami" açan və ona bağlanan günə kimi, yəni 1923-cü ilədək müdirlik edən Ahmedhadi Maksudinin həyatının çətin günləri 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklərin silah gücünə hakimiyyəti ələ almalarından sonra başlayır. O, bolşeviklərə qarşı silahlı müqavimət göstərməsə də, milli siyasi partiyalarda rəhbər vəzifə tütmasa da, bolşeviklərdə Ahmedhadi Maksudiyə qarşı bir kin, nifrət vardı. Çünki onun kiçik qardaşı Sədri Maksudi Arslan kimi tanınan Sədrəddin Tatarıstanın mustəqilliyinə can atırdı və yaradılmış cümhuriyyətə xalq onu rəhbər seçmişdi. Bolşeviklər minlərlə tatarı güllələsə də, həbsxanalara salsa da, muhacirətə getməyə məcbur etsə də, silah gücünə bölgəni özlərinə tabe edə bilmirdi. Odur ki, bəzi güzəştlərə gedir, mədəni-maarif işlərinə diqqəti

artırırdı. Ona görə də hökumətin Ahmedhadi Maksudi kimi kadırlara böyük ehtiyacı vardı. Ümumtəsil məktəblərində dərs deyən, ali məktəbdə ərəb dilini tədris edən, ardıcıl elmi fəaliyyətlə məşğul olan Ahmedhadi Maksudini 1928-ci ildə millətçilikdə suçlayaraq pedaqoji sahədən uzaqlaşdırırlar. O, ailəsini dolandırmaq üçün arteldə işləməyə başlayır. Lakin bu da uzun sürmür.

1932-ci il dekabrın 21-də Ümumittifaq Millətçi Sosialist Partiyasının rəhbərlərindən biri kimi həbs edirlər. Uzun sürən istintaqdan sonra Ahmedhadi Maksudini 1933-cü ildə Vyatkaya üç illiyə sürgün edirlər. Sürgün müddətində "Şərq filosofları" kitabını yazan böyük alim 1936-cı ildə Kazana qayıdır. 1938-ci ilin yanvarında yenidən Ahmedhadi Maksudini həbs edirlər. Bu dəfə də istintaq 1939-cu ilədək davam edir.

Sovet müstəntiqləri 71 yaşlı alimi həbs etmək üçün əsaslı bir dəlil tapa bilmirlər. Bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almasından sonra daim təqib və təzyiqlər altında yaşamağa məcbur olan Ahmedhadi Maksudi 1941-ci il iyunun 28-də Kazanda dünyasını dəyişir. Uzun illər onun əsərlərinin nəşri, təbliği qadağan edilsə də, xalq

Maksudi qardaşlarını və onların vətən, millət üçün gördükləri işi unutmur. SSRİ dağıldıqdan sonra Ahmedhadi Maksudinin əsərlərinin böyük tirajla çapına və adının əbədiləşdirilməsinə başlanır.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2013-cü il iyunun 27-də, saat 12.14-də efirə getmişdir.

ALİMCAN İBRAHİMOV

(tat. Qalimcan Qirfanoviç İbrahimov, əski əlifba ilə **آليمجان ايبراهيموو**, *rus. Ибрагимов, Галим-джан Гирфанович, 1887-1938)*

Qalimcan Qirfan oğlu İbrahimov 1887-ci il martın 12-də keçmiş Kazan quberniyası Sterlitamak qəzasının Sultanmurat kəndində tatar ailəsində doğulub. İndi həmin kənd Başqırdıstan Respublikasnın Aurqazi rayonuna daxildir. Atası İrfan-Qirfan kənd məscidinin axundu olduğundan məscid nəzdində kurs açaraq soydaşlarının uşaqlarına ibtidai təhsil verirmiş. Atası oğlunu gələcəyin din alimi görmək istədiyi üçün ona Alimcan adı vermiş və ilk təhsili ilə də özü məşğul olmuşdur.

Azərbaycanla sıx bağlı olan Alimcan İbrahimovun adı və atasının adı tatar, başqırd, noqay, qazax və b. qıpçaq qrupu dillərin qaynaqlarında orfoepiyalarına uyğun şəkildə, yəni bəzi səslilərin önünə [q] səsi artırmaqla

yazılır. Ona görə də istər qıpçaq qrupu dillərdə, istərsə rus və bəzi Avropa dillərində adı Qalimcan, atasının adı Qirfan kimi yazılır.

Atası oğlunun rus dilini öyrənməsi, rus mədəniyyəti, rus dövlətinin qanunları ilə tanış olması üçün kənddəki rus-tuzem (Azərbaycanda bu tipli məktəblər rus-tatar məktəbləri adlandırılır) məktəbində oxudur. Qalimcan rus-tuzem məktəbini də uğurla başa vurub. Atası İrfan hər iki oğlunu Qalimcanı və Şakirziyayı 1899-cu ildə Ufadakı o dövrdə üsuli-cədid, yəni yeni üsul adı ilə məşhur olan məktəblərdən Hüseyniyə mədrəsəsinə göndərir. Lakin Qalimcan arıq və xəstəhal olduğuna görə onu Hüseyniyə mədrəsəsinə qəbul etmirlər. O, məcbur qalıb Vəli Molla mədrəsəsində oxumalı olur.

Bədəncə arıq və xəstəhal görünməsinə baxmayaraq, daxilən üsyankar bir ruha sahib olduğundan Qalimcan Vəli Molla mədrəsəsini başa vura bilmir. 1905-ci ildə Rusiyanı bürüyən qarışıqlıq, hakimiyyətə qarşı etirazlar, mitinq və toplantılar Ufadan da yan keçmir. Üsyankar təbiətli Qalimcan Ufada fəaliyyət göstərən "Əl islah" adlı hərəkata qoşulur. Oxuduğu təhsil ocağında gəncləri mitinqlərə, hakimiyyətə qarşı

mübarizəyə səsləyir. Onun belə açıq çağırışları müəllimlərinin etirazına səbəb olur. Fikir ayrılığı və təzyiqlər onun mədrəsədən uzaqlaşmasına səbəb olur.

Qalimcan mədrəsədən çıxsa da, oxumaqdan, biliyini artırmaqdan əl götürmək fikrində olmur. 1906-cı ildə Qaliyə mədrəsəsinə daxil olur. Şeirlər yazan, dünya düzənini dəyişəcəyinə içində bir güclü inamı olan Qalimcan orada bir il oxuduqdan sonra Quzey Qafqaza gələrək noqay uşaqlarına dərs deməyə, onlara elm öyrətməyə çalışır. Burada yeni kitablar, qəzet-jurnallar tapıb oxuya bilmədiyindən boş vaxtlarını bədii yaradıcılığa həsr edir. İlk hekayəsi olan avtobioqrafik "Şagird Zəkinin mədrəsədən qovulması" hekayəsini də yazır və onu 1907-ci ildə Fatih Əmirxanla Abdulla Tukayın rəhbərlik etdiyi "Əl-İslah" qəzetində çap etdirir.

O, yaradıcılıqla məşğul olduqda açıq-aşkar həyat təcrübəsinin, müşahidəsinin yetərsizliyini hiss edir. Ona görə də gəzib-dolanmağa, həyatın bərkini-boşunu görməyə çalışır. Qazaxların, başqırdların, noqayların yaşadıqları aulları, qışlaqları gəzir, soydaşlarının çətin yaşayışı ilə yaxından tanış olur. Bu bilik və bacarıqla xalqına ciddi bir köməyi dəyməyəcəyini başa

düşüb 1909-cu ilin sonlarında ali təhsil almağa yollanır. O dövrün mədəni mərkəzlərindən olan Kazan şəhərinə gəlir. Lakin universitetə daxil ola bilmir.

1910-1912-ci illərdə Kazanda yaşayan Qalimcan müəllimlik etməklə bərabər "Yaz başı", "Dənizdə", "Sevmə səadəti", "Yüz il əvvəl", "Odu sönən cəhənnəm", "Oğru molla", "Gənc ürəklər" və b. hekayələrini yazmaqla tatar nəsrinin inkişafına təkan vermiş olur. 1912-ci ildə Kiyevə gələrək universitetin azad dinləyicisi olur. Bir ilə yaxın universitetdə oxumaqla yanaşı, müsəlman tələbələrin gizli təşkilatının qurucularından birinə çevrilir. 1913-cü il aprelin 16-da onunla birlikdə 16 tələbəni jandarm həbs edir.

İstintaq və cəzadan sonra 1914-cü ildə yenidən Kazana dönərək Qaliyə mədrəsəsində dərs deyən Qalimcan elmi axtarışlara maraq göstərir. "Anq" jurnalına məsul katiblik edir, 1911-ci ildə Kazanda "Tatarcanın sintaksisi", "Tatarcannın morfologiyası", 1913-cü ildə Orenburqda "Tatar şairləri" kitabının birinci cildini çap etdirir. "Tatar ədəbiyyatı və halkiyatı", yəni tatar ədəbiyyatı və folkloru və b. əsərlərinin müəllifinin sosial ədalətin çılğın

tərəfdarı olduğunu görən sosialistlər onu öz tərəflərinə çəkirlər. O, eserlərin ən fəal təbliğatçısına çevrilir.

Bədii yaradıcılıqda isə romantizmə meyllənən Qalimcan İbrahimov 1913-cü ildə "Çobanlar", 1914-cü ildə "Təbiət balaları", "Mərhumun dəftərindən" və "Bizim günlər" əsərlərini tamamlayır.

Çar II Nikolayın hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması Qalimcan İbrahimovda böyük ruh yüksəkliyi doğurur. O, var gücünü siyasi fəaliyyətə həsr etdiyindən elmi və bədii yaradıcılığa daha vaxtı qalmır. Hətta mədrəsədəki işini də buraxıb Ufa müsəlmanları arasında xalqçılığı yayan komitənin işlərilə məşğul olmaqla yanaşı, Fatih Seyfi ilə birlikdə Kazanda "İrek" qəzetini də nəşr etməyə başlayır. Sonra bu qəzetin adını dəyişərək "Beznen yol" qoyurlar.

1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklərin silah gücünə hakimiyyəti ələ alması Qalimcan İbrahimovun vəziyyətini xeyli ağırlaşdırır. Bolşeviklərin milli kadrlara böyük ehtiyacı olduğundan Qalimcanın eser partiyasının üzvü olmasına baxmayaraq Stalin onu Moskvaya çağırtdıraraq rəhbərlik etdiyi nazirlikdə, Xalq

Millətlər Komissarlığında idarə rəisi Mollanur Vahabovun müavini təyin edir.

Qalimcan İbrahimov hökumət işində çalışmaqla yanaşı, "Çolpan" qəzetinə də redaktorluq edir. 1918-ci ilin fevralında bolşeviklər silahdaşları olan eserləri fikir ayrılığına görə çevrilişə cəhddə suçlayıb cəzalandırırlar. Qalimcan bu həbslərdən və cəzalandırmadan qurtarsa da, daim üzərində bir nəzarət olduğunu hiss edir. 1920-1924-cü illərdə Moskvada Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi nəzdindəki Şərq xalqlarının mərkəzi bürosunun nəşriyyatında çalışır. Vəzifəsi yüksək olsa da, aldığı maaş onun normal qidalanmasını, lazımi şəraiti olan mənzildə yaşamasını təmin etmir. Bu də gənc ədibin və siyasi xadimin səhhətinə pis təsir edir.

Yenidən Kazana dönən Qalimcan İbrahimov burada Kommunist Universitetində dərs deyir, Təhsil Nazirliyinin nəzdindəki elmi mərkəzdə işləyir. Keçmiş inqilabçı yoldaşları da ona daha əvvəlki münasibəti bəsləmirlər. Qalimcan da böyük ümidlər bəslədiyi inqilabın istədiyi yolla getmədiyini görür. Ona elə gəlir ki, cəmiyyətdəki nöqsanlar sosialist ideyasında deyil, bu ideyanı həyata keçirməyə rəhbərlik

edənlərin fəaliyyətindən doğur. Kazanda yaşadığı illərdə V.İ.Leninin əsərlərini ana dilinə tərcüməsilə məşğul olur, eləcə də "Beznen yol", "Meqarif" jurnallarına redaktorluq edir.

İdarəetmədən uzaqlaşdırılmış Qalimcan İbrahimov yenidən elmi, pedaqoji və bədii yaradıcılığa vaxt ayıra bilir. 1924-cü ilin fevralında Moskvada çağırılan Tatar-Başqırd Müəllimlərinin Qurultayında iştirak edir. 1918-ci ildə çap etdirdiyi "Ana dilinin tədris metodikası" əsərlərinin təkmilləşdirilmiş variantının tezisləri qurultay iştirakçıları arasında böyük müzakirəyə səbəb olur.

Qalimcan İbrahimov 1922-1927-ci illərdə rus dilində "Tatar tələbə hərəkatının tarixi", "Tatarca yeni yazı dilinin ilk addımları", "Proletar diktaturasında milli mədəniyyətin aqibəti haqqında" əsərlərini yazır.

Ümumiyyətlə, Qalimcan İbrahimovun toplantılardakı çıxışları az-az hallarda mübahisə və müzakirəsiz keçirdi. 1926-cı ilin fevral-martında Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultaydakı çıxışı da belə olmuşdur. Hökumət Sovetlərin əsarətində olan türk xalqlarının əlifbasını dəyişərək latına keçməyə, bununla da onları keçmişlərindən uzaqlaşdımağa və

Doğudakı din və dil qardaşlarından ayırmağa ciddi hazırlıq apardığı bir zamanda Qalimcan İbrahimov və onunla Tatarıstandan gələnlər latın əlifbasına keçmənin əleyhinə çıxdılar. Onlar keçmişdən, tarixi qaynaqlardan tam qopmamaq üçün ərəb qrafikalı əlifbada islahatlar aparmağı təklif edirdilər.

1925-1927-ci illərdə Tatarıstan MSSR Təhsil Nazirliyində işləyən Qalimcan İbrahimov uğrunda canından keçməyə hazır olduğu sosialist inqilabının hakimiyyətə gətirdiyi insanların xalqını hansı fəlakətə sürüklədiyini görür. 1927-ci ildə mərkəz hakimiyyətin ruslaşdırma siyasətini tənqid edən "Tatar mədəniyyəti hansı yolla gedəcək?" məqaləsini çap etdirir. Tatarıstan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının həmin il iyunun 14-də keçirilən toplantısını kəskin tənqid edir. Beləcə keçmiş silahdaşları ilə yollarının ayrıldığını ortaya qoymuş olur. Keçmiş silahdaşları da onu durdura bilmədiklərini görüb müxtəlif cəza tədbirlərinə əl atırlar.

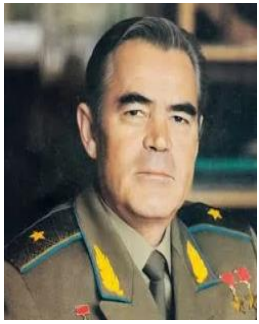
Sovetlərin işinə yaradığına görə "Tatar qadınının taleyi" əsəri təbliğ olunsa da, dövrü mətbuatda Qalimcan İbrahimov pantürkistlikdə, panislamizmdə, əksinqilabçılıqda təqsirləndirilir.

Maddi vəziyyəti pisləşsə də, xəstəliyi şiddətləndiyinə görə tez-tez Krıma müalicəyə getməli olur. 1937-ci ildə onu Yaltada həbs edərək Kazana gətirirlər. Uzun və işgəncəli istintaqa dözə bilməyən ictimai-siyasi xadim, pedaqoq, yazıçı-jurnalist 1938-ci il yanvarın 21-də həbsxana kamerasında keçinir.

Azərbaycanla sıx bağlı olan, sağlığında əsərləri Azərbaycan mətbuatında tez-tez çap olunan Qalimcan İbrahimov sonradan unutdurulmağa çalışılır. 1956-cı ildə şəxsiyyətəpərəstliyin tənqidindən sonra Tatarıstanda Qalimcan İbrahimov adının əbədiləşdirilməsi, bəzi əsərlərinin çapı üçün bir sıra işlər görülür. SSRİ EA Kazan şöbəsinin Dil, Ədəbiyyat və Tarix İnstitutuna onun adı verilir, heykəl və büstləri qoyulur. Təəssüf ki, türk respublikaları Qalimcan İbrahimovu tamamilə unudur.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2013-cü il mayın 28-də, saat 12.14-də efirə getmişdir.

ANDRİYAN NİKOLAYEV

(tat. Andiriyan Qriqoryeviç Nikolayev, əski əlifba ilə **آندريان نيكولايئو,** *rus. Николаев Андриян Григорьевич; 1929-2004)*

Andiriyan Qriqoryeviç Nikolayev 1929-cu il sentyabrın 5-də kıçmiş Sovetlər Birliyinin Çuvaşiya Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Mariinski-Posadskiy rayonunun Şorşeli kəndində sadə bir kəndli ailəsində doğulub.

Rusiya Federasiyasına daxil olan Çuvaşiya Respublikasının əsas əhalisi çuvaşlar olsa da onlar Rusiya Fedarasiyasının Tatarıstan, Başqırdıstan Respublikalarında, Samara, Simbirski, Orenburq, Saratov, Tümen, Kemerova və b. vilayətlərində, eləcə də Qazaxıstan respublikasında da toplu halda yaşayırlar. Sayları iki milyon yarıma yaxındır. Bu xalqın etnik kökünü suvarlar və bulqarlar təşkil edir.

Miladi 10-13-cü yüzillərdə Volqa-Kama Bulqarıstanının, 13-16-cı yüzildə Qızıl Ordanın

və Kazan Xanlığının tərkibində olan çuvaşlar 1552-ci ildə Kazan Xanlığının işğalından sonra Rusiyanın əsarət altına düşmüşlər. Bu da daha ağır və faciəvi sonluqla nəticələnmişdir. Rusiya missionerləri çuvaşları xristianlaşdırmaqla soydaşları olan, uzun illər birgə yaşadıqları, birgə dövlət qurduqları tatarlardan, başqırdlardan, qazaxlardan ayırmışdır.

Lakin çuvaşları əritmək Rusiyanın hakimiyyət orqanlarının düşündüyü qədər də asan olmamışdır. Onlar böyük çətinliklərlə də olsa dillərini, mədəniyyətlərini, folklorlarını və s. qoruyub saxlaya bilmişlər.

Sovetlər Birliyinin üçüncü, dünyanın isə kosmosa çıxmış beşinci adamı olan Andriyan Qriqori oğlu Nikolayevin uşaqlığı, yeniyetməliyi o qədər də xoş və firavanlıqlar içərisində keçməyib. 1930-cu illərdə həyata keçirilən kollektivləşmə ailənin bir parça torpağını və iş heyvanlarını alıbsa, 1937-ci ilin repressiyası xalqının az-çox savadlı və işgüzar insanlarını, 1941-1945-ci ilin savaşı isə əli silah tuta bilən kişilərinin, tarlada çalışan qadınlarının bir çoxunu məhv edib.

Andriyan Nikolayevin uşaqlığı aclıq-yalavaclıq içərisində, yeniyetməliyi müəllimlər

çatışmayan məktəblərdə, böyüklərin əvəzinə tarlada işləməkdə keçib. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, o, ruhdan düşməyib. Böyük əzmkarlıqla təhsilini davam etdirib. Kəndlərindəki natamam orta təhsil verən məktəbi bitirdikdən sonra Mari-Posad şəhərindəki Meşə Texnologiyası Texnikumunda oxuyub. 1947-ci ildə oranı uğurla başa vurduqdan sonra da əsgəri xidmətə yollanıb. Əsgəri xidmətini nümunəvi başa vurduqda onu Frunze adına Hərbi-Aviasya Məktəbinə oxumağa göndəriblər. Hərbi-Aviasya Məktəbini 1954-cü ildə bitirdikdən sonra SSRİ Hərbi Hava Qüvvələrində xidmətə göndərilib. Uçuşlarda göstərdiyi şücaət və texniki biliklərə dərindən yiyələndiyinə görə onu 1960-cı ildə kosmonavtlar hazırlanan qrupa daxil etmişlər.

Ötənləri xatırlayanda Andriyan Nikolayev təəccübünü gizlətmədən həmişə deyirmiş ki, özüm də bilmədim, necə oldu ki, mənə həm qırıcı təyyarə pilotluğu, həm də kosmosa uçmaq etibar edildi.

Dünyada ilk dəfə kosmosa uçan insan Yuri Qaqarinlə birgə Andriyan Nikolayev məşq edib. Son anda ilk dəfə kosmosa Yuri Qaqarinin göndərilməsi qərara alınıb. 1961-ci il aprelin 12-də Yuri Qaqarinin kosmasa uçuşu dünyada

böyük maraqla qarşılanıb. Bu uçuş SSRİ ilə ABŞ arasında kosmosun fəthi uğrunda rəqabəti dərinləşdirib. SSRİ ikinci dəfə kosmosa insan göndərməyi planlayanda German Titovla birlikdə Andriyan Nikolayev də məşq edib. Proqramı yüksək səviyyədə yerinə yetirib. Lakin kosmosa German Titovun göndərilməsi məsləhət bilinib.

ABŞ da rəqibini geridə qoymaq üçün kosmosa uçuşlar təşkil edib. SSRİ texniki imkanlar olmasa da, kosmosa uzunmüddətli uçuşlar planlayır. Bu, sanki insan üzərində təcrübə aparmaq kimi bir şey idi. Buna görə də kosmonavtları yerdə, kosmik şəraitə uyğun tək otaqlı palatalarda yerləşdirdilər. Bu eksperimental şəraitə ən çox dözərək "dəmir adam" ləqəbini qazanan Andriyan Nikolayev olur. Həmin eksperimentdən az sonra, yəni 1962-ci avqustun 11-də kosmosa uçuş baş tutur.

Bu uçuş bir neçə cəhətdən önəmli idi. Andriyan Nikolayevdən bir gün sonra, yəni 1962-ci il avqustun 12-də "Vostok-4"lə Pavel Popoviç uçuşa başlayır. Dünyada ilk dəfə kosmik gəmilərin birgə uçuşu həyata keçirilir.

Andriyan Nikolayevin idarə etdiyi "Vostok-3" kosmik gəmisi 1962-ci il avqustun 11-15-də

kosmosda olur. Dörd gündə Andriyan Nikolayev Yer kürəsi ətrafında 64 dəfə dövrə vurur. Bundan əlavə o, ilk dəfə kosmik gəmidə bağlandığı kreslodan ayrılaraq havasızlıq şəraitində gəminin daxilində hərəkət edir. Əslində, bu kreslo kosmonavtı kosmik gəmidən kənara atmaq, Yer kürəsinə göndərmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. Andriyan Nikolayev kreslodan ayrıldıqdan sonra bir daha ona dönərək əyləşə bilməsə idi, uzun müddət gəmisi ilə birlikdə kosmosda qalmaq və ya fəzada sürtünmədən məhv olan gəmi ilə birlikdə ölmək təhlükəsilə üzləşməli idi.

Kosmosda ilk qrup uçuşu uğurla keçsə də, Andriyan Nikolayev üçün olduqca ağır olmuşdur. O, yerə endikdən sonra ayaq üstə duranda bədənində çəkisizlik şəraitində dövr etməyə alışmış qan ayaqlarına axmağa başlamışdır. Bədəninin yuxarı hissəsində qan azaldığından bənizi ayazıyıb, başı gicəllənsə də, özün toparlayaraq ayaq üstə dura bilmişdir. Onların kosmosa uçuşu bir də uzun müddət gizli saxlanan Sov.İKP. MK-nin baş katibi L.İ.Brejnevə sui-qəsd cəhdi ilə yadda qalmışdır.

Andriyan Nikolayev və Pavel Popoviç Moskvaya təntənə ilə qarşılanmaya və Sovet

İttifaqı Qəhrəmanı adının təqdim edilməsinə gətirilərkən Sovet Ordusunun kiçik zabiti Viktor İlin bu qarşılanma mərasimindən istifadə edərək L.İ. Brejnevə atəş açmağa cəhd göstərmişdir.

Kosmonavtlar dəstəsində çalışan Andriyan Nikolayev N.Y.Jukovski adına Hərbi-Hava Mühəndisləri Akademiyasında oxumuş və oranı 1968-ci ildə uğurla başa vurmuşdur.

1963-cü il noyabrın 3-də dünyada ilk dəfə kosmosa qadın göndərilir. "Vostok-6" gəmisi ilə uçan Valentina Tereşkova ilə Andriyan Nikolayev evləndirilir. Bu evlilikdən Yelena dünyaya gəlir. Uzun müddət bu ailə xoşbəxtlik, məhəbbətlə qurulmuş bir ailə kimi təqdim olunur. Andriyan Nikolayev müsahibələrində və kitablarında ailəsindən, məhəbbətindən yazır. Xanımı və qızı ilə birlikdə dəfələrlə doğulub boya-başa çatdığı Şorşeli kəndinə gəlirlər.

Lakin bu ailənin ömrü səkkiz ili keçmir. Sonralar məlum olur ki, bu evliliyin də arxasında Sovet tibb mütəxəssislərinin bir eksperimenti dururmuş.

Andriyan Nikolayev "Soyuz-8" kosmik gəmisi ilə uçuşlara hazırlaşsa da, ikinci dəfə 1970-ci il iyunun 1-19-da "Soyuz-9" gəmisinin kapitanı kimi uçmalı olur. Onun

V.İ.Sevastiyanovla birlikdə uçuşu 424 saat 59 dəqiqə çəkir. Birlikdə elmi-texniki və tibbi-bioloji araşdırmalar proqramını yerinə yetirirlər. Uçuşu uğurla başa vurduğuna görə ona ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı və Qızıl ulduz medalı verilir.

1970-ci ildə aviasiya general mayoru adına layiq görülən texnika elmləri namizədi Andriyan Nikolayev bir müddət kosmonavtların uçuşa hazırlanmasında iştirak etdikdən sonra ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olur. 6, 7 və 8-ci çağırış RSFSR Ali Sovetinin deputatı olan Andriyan Nikolayev 1982-ci ildən kosmonavtlar dəstəsindən ayrılır.

Bir sıra xarici ölkələrin orden və mükafatları ilə təltif olunur, ayın arxa tərəfinin katerlərindən biri onun şərəfinə adlandırılır. Lakin Andriyan Nikolayevin milliyətcə çuvaş olduğu heç vaxt vurğulanmırdı. Hansı ki, Sovet strateqləri SSRİ-də yaşayan xalqların arasında ayrı-seçkilik olmadığını, beynəlmiləl bir ailədə yaşadıqlarını göstərmək üçün kosmonavtlardan birini arvadının soyadıyla yazırdılar. Çünki bu türk soyadıydı.

Bütün bunlara baxmayaraq, Andriyan Nikolayev ömrünün son illərində doğma yerlərə

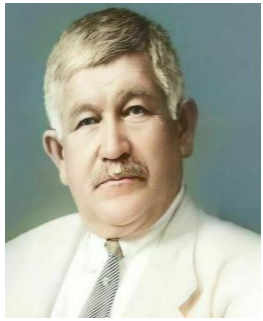
daha çox gedir, orada uzun müddət qalmağa çalışırdı. Ancaq, artıq həmin torpaqlarda onun doğmaları, yaxın qohumları qalmamışdı.

2004-cü il iyulun 3-də Andriyan Nikolayev Çuvaşiyada dünyasını dəyişdi. Qızı Yelenanın təkidinə baxmayaraq çuvaş xalqı onun cənazəsinin Moskva yaxınlığındakı Ulduz şəhərciyində dəfn edilməsinə imkan vermədilər. Doğma kəndi Şorşeldə dəfn etdilər. Az sonra da qəbri üzərində onun kosmosa uçduğu gəminin formasında movzaley tikdilər.

Andriyan Nikolayev ilk uçuşundan sonra kəndlərinə alma ağac əkmişdi. Sonralar bu alma ağacının ətrafında gözəl bir park yaratdılar. Andriyan Nikolayevin ölümündən sonra isə bu parkın içərisində də böyük bir muzey yaratdılar. Bu muzey Andriyan Nikolayev adı daşısa da, ona məxsus əşyalar nümayiş etdirilsə də buraya gələnlər daha çox çuvaş xalqının tarixi və mədəniyyətilə yaxından tanış ola bilirlər.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2013-cü il yanvarın 17-də, saat 12.14-də efirə getmişdir.

AYAZ İSHAKİ İDİLLİ

(*tat. Ğayaz İsxaqıy, əski əlifba ilə* آیاز ایساکی ایدیللی, *rus. Гаяз Исха-кый; 1878- 1954)*

Ayaz İshaki İdilli 1878-ci il fevralın 22-də indiki Rusiya Federasiyasına bağlı Tatarıstan Respublikasının başkəndi Kazan yaxınlığındakı Yavşırma kəndində doğulub. Atası İladəddin İsaki kənd məscidinin axundu olub. O, oğluna peyğəmbərimizin adı Məhəmməd (ə.) adını verib. Bölgədə yaşayan tatarların danışığında bizim Ayaz kimi səsləndirdiyimiz ad Qayaz səslənir. Ona görə də yazıçı, jurnalist, elm adamı və siyasətçi kimi tanınan böyük vətənsevərin adının Ayas, Qayaz kimi yazılışına da rast gəlinir. Ayaz İshaki 12 yaşına kimi atasının dərs dediyi mədrəsədə oxuyur. Burada yalnız Quranı Kərimi oxumağı deyil, şəriətin ehkamlarını, ərəb və fars dillərini, tatar ləhcələrini öyrənir. 1890-cı ildə atası onu dövrünün nüfuzlu din

bilginlərindən olan Şakir Kamal Həzrətin işlədiyi Çistay kəndindəki mədrəsəyə göndərir.

1893-cü ildə Çistay mədrəsəsini uğurla başa vuran Ayaz İshaki Kazan şəhərindəki Allamiyə mədrəsəsində oxumağa gedir. Orada tanınmış din alimi Qallam Həzrətlərindən xüsusi dərs alır və gələcəkdə Sədri Maqsudi Arsal kimi tanınacaq Sədrəddin Maqsudovla tanış olur. Onların tanışlığı dostluğa çevrilir.

Ayaz tələbə yoldaşı Sədrəddinin mədrəsədə dərs deyən böyük qardaşı Ahmedhadi Maksudi bəyin açdığı kitabxananın ən fəal oxucusuna çevrilir. Burada yalnız dərslərinə hazırlaşmaqla qalmır, Krımdan, Qafqazdan, Osmanlıdan göndərilən qəzet və jurnallarla tanış olur, kitabxanaya gələn özündən böyük aydınların söhbətlərini dinləyir, müzakirələrinə qatılır. İslam dünyasının, türklərin tarixini oxuduqca qürurlanır. Lakin yüz illər boyu qüdrətli olmuş Şərqin çöküşü, Avropadan geridə qalması onu rahatsız etmiş və bunun səbəblərini aramağa başlamışdır. Düşündüklərini qələmə alan Ayaz İshaki dost-tanışı arasında şair, qələm əhli və fikir adamı kimi tanınmağa başlayır. 1896-cı ildə 18 yaşlı Ayaz İshakinin "Taallümde saadet" kitabı Kazandakı Kərimoğulları nəşriyyatında

çap olunur. Ayaz İshakinin tələbə yoldaşı Sədrəddinin böyük qardaşı Ahmedhadi Maksudi 1895-ci ildə Krıma işləməyə gedəndə kiçik qardaşını da özü ilə aparır. Bir ildən sonra geri dönən Sədrəddin Ayaz İshakiyə və tələbə yoldaşlarına Krımdan, Krımdakı ədəbi-mədəni mühitdən, İsmayıl bəy Qaspıralıdan, onun nəşr etdiyi "Tərcüman" qəzetindən, çap etdirdiyi kitablardan, ətrafındakı insanların dünya görüşündən söhbət açır. Sərdi Maqsudi ilə Ayaz İshaki millətlərinin xoşbəxt gələcəyi üçün yollar arayırlar. Onlar xoşbəxt gələcəyə gedən yolu şərq mənəviyyatı üzərində Avropalaşmaqda görürlər. Odur ki, mədrəsədən ayrılıb 1899-cu ildə Kazandakı Rus-tatar məktəbinə daxil olurlar. Ayaz İshaki dörd il burada oxuyur. Tələbəlik illərində məsləkdaşları olan yaşıdları ilə birlikdə gizli vərəqlər və qəzetlər nəşrinə həvəslənir. 1902-ci ildə hökumətdən icazəsiz "Hürriyyət" adlı qəzetin nəşrinə nail olur. Lakin bu nəşrin ömrü uzun olmur.

1903-cü ildə Rus dilindən dərs demək hüququ verən diplom alaraq müəllim işləməyə başlayır. Qəzetlərə ölkədəki problemlərdən, əsasən də millətinin dərdlərindən məqalələr yazan Ayaz İshaki ictimai-siyasi işlərdə də

fəallıq göstərir. O, 1905-ci ildə Rusiyada baş verən qarışıqlıqdan yararlanaraq "Tan yıldızı" qəzeti və "Tan" jurnalını çap edir. Lakin nəşrlərin ömrü o qədər də uzun olmur. Hakimiyyət orqanları tərəfindən qapadılır və naşiri də Çistaydakı həbsxanaya göndərilir.

1905-ci il avqustun 15-18-də Nijni Novqorod şəhərində Rusiya Müsəlmanlarının I Konqresi keçirilir. Konqresin qərarı əsasında 1906-cı ilin yanvarında Peterburqda Ümumrusiya Müsəlmanları İttifaqı yaradılır. Ayaz İshaki də bu konqresin fəal iştirakçısı olur. O, burada gələcəyin böyük siyasi xadimləri, milli davanın öncülləri olan insanlarla dostlaşır. I Dövlət Dumasına seçkilər ərəfəsində həbsdə olduğundan seçimlərə qatıla bilməyən Ayaz İshaki 1906-cı ildə "Tavış" qəzetini nəşrinə başlasa da, qəzetin ömrü o qədər də uzun olmur. Hökumət qəzeti bağlayır və naşirini altı ay həbsdə saxladıqdan sonra 1907-ci ildə üç illiyə Arxangelsk şəhərinə sürgünə göndərir.

1908-ci ildə sürgündən qaçıb Peterburqa gələn Ayaz İshakini polis yaxalayıb təkrar sürgünə göndərir. Sürgündən azad edildikdə isə ona Kazanda yaşamağa icazə vermədiklərindən Peterburqa gələrək jurnalistlik fəaliyyətini

davam etdirir. 1911-ci il İstanbula gedən Ayaz İshaki orada "Züleyxa" adlı romanını yazır. Dostlarının dəvətilə vətənə dönən və inqilabı fəaliyyətini davam etdirən Ayaz İshakini polis yenidən yaxalayıb sürgünə göndərir. Lakin onun sürgün müddəti məhkəmənin hökmündəki qədər çox olmur. 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin taxta çıxması münasibətilə verilən amnistiya əsasında onu da sürgündən azad edirlər. Sürgündən dönən Ayaz İshakinin nəşrinə icazə aldığı "İl" qəzeti 1913-cü il sentyabrın 29-da işıq üzü görür. Qəzet az zamanda Ümumrusiya müsəlmanlarının ən çox oxuduğu nəşrlərdən birinə çevrilir. Qəzetdə ölkədəki milli ayrı-seçkilik, sosial ədalətin pozulması, hökumət məmurlarının rüşvətxorluğu kəskin tənqid edildiyinə görə 1915-ci ilin martında nəşri qadağan edilir. Ayaz İshaki 1916-cı ildə "Söz" adlı qəzetin nəşrinə başlasa da, Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin göstərişilə bağlanılır. 1917-ci ildə Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyulması Ayaz İshakinin yenidən "İl" qəzetinin nəşr etməsinə şərait yaradır.

1917-ci il iyulun 21-31-də Kazanda Hərbi Şura Konqresi, Dini Ülama Konqresi və İkinci Ümumi Müsəlman Konqresi keçirilir. Hər üç

toplantının təşkilində Ayaz İshaki və Sədri Maqsudi yaxından iştirak edir. Bütün bu toplantılar Rusiya əsarəti altında olan müsəlmanların təşkilatlanmasına və əsarətdən qurtararaq müstəqil dövlətlərini qurmalarına yönəldilmişdi. Elə ona görədir ki, iyulun 22-də keçirilən toplantıda İdil-Ural türklərinin mədəni muxtariyyatı elan edilir. Ayaz İshaki bu şəhər və kəndlərə gedərək xalq mitinqləri təşkil edir, qarşıya qoyduqları məqsəd və vəzifələri onlara izah etməyə çalışır. O, var gücü ilə apreldə çağrılacaq Qadınlar Qurultayının təşkilati məsələlərini həll edir, Türküstana xüsusi heyətlər göndərir, milli özünümüdafiə dəstələrinin təşkilində əlindən gələni əsirgəmir, Ufa Millət Məclisi üçün deputat seçkilərini idarə edir. Quracaqları Milli Dövlətin xəzinəsi üçün pul toplayır, bir sözlə İdil-Ural Republikasının təşkilinin qərara alınması üçün çalışır. Onu Mərkəzi Rusiya və Sibir Müslüman Türk-Tatarları Millət Məclisinə deputat seçirlər. Lakin onun arzularının reallaşması mümkün olmur. Xalq arasındakı çaşqınlıq, millətin öz içərisindən çıxmış vətənsevərlərə inamsız yanaşması 1918-ci il aprelin 12-də bolşeviklərin Kazanı işğalı ilə nəticələnir. Bolşeviklər milli fəallara divan tutur,

onları həbsxanalara göndərir, bəzən də sorğu-sualsız güllələyir. Şəraitin belə qorxulu və ağır olmasına baxmayaraq Ayaz İshaki və əqidə yoldaşları bir müddət gizli və yarımgizli fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Lakin onların fəaliyyət göstərməsinin getdikcə çətinləşdiyini, hətta mümkünsüz olduğunu görüb xarici ölkələrə getməyə üstünlük verirlər. Beləcə Ayaz İshaki 1920-ci ildən mühacir ömrü yaşamalı olur.

Mühacirlik həyatına 1920-ci ildə Parisdə başlayan Ayaz İshaki məqalələrində daha çox İdilli imzasını işlətməyə başlayır. Mühacirətdə Sədri Maqsudi ilə birlikdə Rusiyada əsarət altında olan xalqların hüquqlarının qorunması uğrunda çalışır, beynəlxalq təşkilatlarla işləyir. Mühacirətdə Fransızca çap etdirdiyi əsəri ruscaya və polyakcaya da çevrilir.

Ayaz İshaki yalnız Fransada fəaliyyət göstərməklə kifayətlənmir, Mancuriyaya, Koreyaya, Yaponiyaya, Ərəbistana və Finlandiyaya da gedir orada yaşayan tatarların, başqırdların təşkilatlanmaları, mühacirətdə olan Qafqazlı və Türküstanlı soydaşları ilə birgə fəaliyyət göstərmələri üçün çalışır. Uzaq Şərqə səyahət zamanı "Milli Bayrak" adlı qəzet də təsis edir.

Onun mühacirətdəki naşirlik fəaliyyətinin ən böyük əsəri Berlində 1928-1939-cu illərdə nəşr etdiyi "Yana Milli Yul" (Yeni milli yol) jurnalı olur.

1939-cu ildə Türkiyəyə gəlir, "Türk Yurdu" dərgisində çalışır, "Züleyxa" romanını da Türkiyə türkcəsinə çevirərək nəşr etdirir. 60 ilə yaxın ədəbi fəaliyyətlə məşğul olan Ayaz İshaki İdilli "Zindan", "Tövbəkar xatun", "Sünnətçi Balbay", "Payız" hekayələrini, "Mulla Bubay", "Üyge Taba" (Evə doğru), "Tatarın qızı", "Ulu Muhammed" romanlarını, "Qadın ilk həyat", "İki aşıq", "Həyat yolunda", "Dalğanın içində" pyeslərini, "Xatirə dəftəri", "Otuz Yıllığım" xatirələrini və b. əsərlərini çap etdirmişdir. Təqib və təzyiqlər altında olan, sürgün və mühacirət həyatı yaşayan bir insanın 50-yə yaxın əsər yaza bilməsi təqdirəlayiq bir haldır.

Türkiyədə yaşayan və siyasi fəaliyyəti məhdudlaşdırılan Ayaz İshaki İdillini 1953-cü ilin may ayında Amerika Komitəsi Münhen şəhərində keçirilən toplantıya dəvət edir. O, toplantıda Rus olmayan xalqların haqlarının qorunmasının vacibliyini əsaslandırır.

Münhendən geri dönərkən səhhəti pisləşir. Vəsiyyət edir ki, onu mümkün olan qədər

İstanbulun Ədirnəqapı məzarlığında Yusuf Akçuranın məzarı yanında dəfn etsinlər. 1954-cü il iyulun 22-də dünyasını dəyişən böyük türkçü, çağdaşlaşmağı və İslam-türk mənəviyyatından uzaqlaşmamağı həyat amalı bilən Ayaz İshaki İdillinin bu vəsiyyətinə əməl edilir.

Onun əsərləri və əməlləri isə türk gəncliyinə bir vəsiyyət kimi qalır.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2012-ci il dekabrın 19-da, saat 12.14-də efirə getmişdir.

ƏBDÜRRƏŞİD İBRAHİM (İBRAHİMOV)

(tat. Габдрәшит Ибраһимов, əski əlifba ilə **عبدالرشيد ايبراهيموو**, *rus. Абдурашид Ибрагимов; 1857-1944)*

Əbdürrəşid **(**Qabdrəşit) Ömər oğlu İbrahimov 1857-ci il aprelin 23-də Sibirin Tobolsk vilayətinin Tara kəndinə doğulub. Onun atası Ömər Buxaradan Tobolskiyə sürgün edilmiş özbək idi. O, burada müəllimlik edən başqırd Afifə xanımla ailə qurur. Onlar yeni doğulan körpəyə Əbdürrəşid adını verdilər. Əbdürrəşid gənclik illərində çap etdirdiyi məqalələrində familiyasını İbrahimov kimi yazır.

İlk təhsilini anasından alan Əbdürrəşidi sonra yaxınlıqdakı başqırd kəndi olan Elmanda oxumağa göndərirlər. O, məktəbin ən seçilən şagirdlərindən olur, Quran oxumağı, İslami bilikləri, ərəb dilini öyrənir. İti yaddaşı ona qısa

zamanda türk ləhcələrini yadda saxlamağa imkan verir.

1871-ci ildə anasının ölüm xəbərini eşidərək Tara kəndinə qayıtmaq istəyir. Yoldaykən atasının da ölüm xəbərini eşitdiyindən kəndə dönmür. Bölgənin mərkəzi sayılan və mədrəsəsi olan Tümenə gedir. Mədrəsədə oxuduğu zaman kiçik qardaşını da yanına gətirir. (Əbdürrəşid İbrahimin atası özbək olsa da tatar mühitində böyüdüyündən, mühacirətdə tatarlarla daha çox bağlı olduğundan biz onu da bu kitabda verməyi lazım bildik − Ə.Ş.)

Tümendən Kışkara, oradan da Kazana gedir. Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında 1877-1878-ci illərdə gedən savaşda müsəlman və türklərin xəlifələrinin ordusunda, yəni Osmanlı ordusunda döyüşməli olduğunu təbliğ etdiyinə görə gənc Əbdürrəşid İbrahimovu Kazanda həbs edirlər. Bir ildən sonra əməlində ciddi bir cinayət tərkibi tapa bilmədiklərindən geri dönməyə, yəni Orenburqa getməyə icazə verirlər. O zamanlar Orenburq Rusiyanın sürgün yeri kimi tanınırdı. Əbdürrəşid bu illərdə yazdığı şeir və xatirələrini "Həbsxana əsrarı" kitabında toplayaraq çap etdirir.

Çılğınlığıyla seçilən, daima öyrənməyə və gəzməyə can atan Əbdürrəşid gah varlı bir qazağın uşağına fərdi dərs deyir, gah Akmulla vilayətində mollalıq edir, gah da Orenburqda müxtəlif işlərdə çalışaraq güzəranını təmin etməyə çalışır. Təhsilini almaq, elmi biliklərə yiyələnmək marağı ilə o, Məkkə-Mədinəyə getmək, oradakı müqəddəs yerləri ziyarət etmək və orada oxumaq istəyir. Ona ziyarətə getmək üçün xeyriyyəçilərin verdikləri pulla İstanbula kimi gələ bilir. Buradan da Həcc ziyarətinə gedən bir tatarın qulluqçusu kimi Məkkəyə yola düşür.

Ağasının xidmətçisi kimi Məkkə və Mədinədəki müqəddəs yerləri ziyarət edən Əbdürrəşid geri qayıtmır. Mədinədə qalıb təhsil almaqla yanaşı, ziyarətə gələn müsəlmanlarla sıx əlaqə yaradır, onlardan gəldikləri yerlər, o yerlərin təbiəti, iqtisadiyyatı, əhalinin milli tərkibi haqqında bilgi toplamaqla yanaşı, zəvvarların bəzilərilə dostlaşır. Gələcəkdə Asiya və Avropaya səyahətlər zamanı Həcdə tanış olduğu insanlar ona yardımçı və məsləhətçi olurlar.

Məkkə və Mədinədə beş il təhsil aldıqdan sonra, yəni 1884-cü ildə yenidən Sibirə dönür. O

dövrdə keçmiş Rusiyadan Həccə gedənlər və geri dönənlər xəlifənin əyləşdiyi İstanbulda yolüstü durub, necə deyərlər viza alırdılar. Həmin müddətdə də buranın iqtisadiyyatı, mədəni həyatı ilə tanış olurdular. Əbdürrəşid İbrahim də bir müddət İstanbulda qalır, Əhməd Rəfik Paşa, Müəllim Naci, İzmirli İsmail Hakkı kimi tanınmış şəxsiyyətlərlə görüşərək fikir mübadiləsi edir. Sonra Odessadan keçərək doğulduğu Tara kəndinə qayıdır. Ondan mədrəsədə müəllimlik etməyi, mədrəsənin nüfuzunu qaldırmağı xahiş etdilər. Az müddətdə dərin savadı, insansevərliyi ilə çoxlarının hörmətini qazanır. Kasıb, imkansız və arxasız olsa da, varlı bir ailənin qızıyla evlənir. Bu evlilikdən Münir, Qədriyyə və Fevziyə adlı üç övladı olur.

Əbdürrəşidin ağır və məşəqqətli bir ömür yolu seçməsilə xanımı da razılaşır və onun arxasınca dünyanı dolaşır.

Əbdürrəşid ailə qurduqdan heç altı ay keçməmiş tələbələrinin bir neçəsi ilə birlikdə yenidən Həcc ziyarətinə yola düşür. Ziyarəti uğurla başa vurduqdan sonra tələbələrini oradakı mədrəsələrə yerləşdirib özü yenidən vətənə qayıdır. Burada yeni tipli məktəb, o dövrdə

üsulu-cədid adlanan məktəb açır. Bölgədə bu tip məktəblərin proqramı və dərslikləri olmadığından onları Krımdan, İsmayıl bəy Kaspıralıdan alıb gətirir. Sibirin ucqar bir guşəsində müəllimlik etsə də, müntəzəm Cəmalləddin Əfqani, Şəhabəddin Mərcani, Rzaəddin Fəxrəddin, İsmayıl bəy Qaspıralı kimi şəxsiyyətlərlə məktublaşır.

1890-cı ildə dərs dediyi üsulu-cədid məktəbinin 10 məzununu da alıb yenidən İstanbula gəlir. Şagirdlərini buradakı Darüşşəfəq və Darüt tədris məktəblərinə qoyur ki, Avropa tipli təhsillə tanış olsunlar və elm öyrənsinlər. Özü isə Ufa şəhərinə qayıdır. Burada rus dilindən imtahan verib şəhadətnamə aldıqdan sonra yenidən Orenburqa dönür. 1891-ci ildə Orenburq Ruhani Məclisi tərəfindən qazı – şəriət məhkəməsi təyin edilir. Orenburq Şəriət Məhkəməsinin sədri Həcc ziyarətinə gedəndə isə onu sədr seçirlər.

Məmurların hər addımda xalqı incitdiyini, qanunlara əməl etmədiklərini gördükdə şikayət üçün Rusiyanın başkəndi S.Peterburqa gedərək nazirliklərdə olur, islahatların vacibliyini onlara başa salmağa çalışır, hökumətə yaltaqlanan bir çox din xadimlərini İslami dəyərlərdən

uzaqlaşmaqda suçlayır. Din xadimləri isə Əbdürrəşidi xalqı hökumət əleyhinə üsyana təhrik etməkdə suçlayırlar. Vəziyyətin gərginləşdiyini, onu hər an həbs edə biləcəklərini gördükdə oradan uzaqlaşır.

1895-ci ildə yenidən İstanbula gələn Əbdürrəşid "Livaul-Hamd" və "Çolpan Yıldızı" adlı kitabçalarını çap etdirərək gizli yollarla Rusiyaya göndərir. Kitabçada müsəlman xalqlarının hüquqlarının Rusiyada tapdağından söz açır və onların əsarətdən qurtulmaları üçün Osmanlı dövlətinə köç etmələrinin vacib olduğu fikrini aşılayır. Bu fikirlə Rusiyada yaşayan müsəlman, türk ziyalılarının böyük əksəriyyəti razılaşmırlar. Çünki onlar ata-babalarının yaşadıqları yerləri qoyub getməyin əleyhinə idilər. Buna görə də köçüb getməyə deyil, güclərini azadlıq mübarizəsinə səfərbər etməyə üstünlük verirdilər. Lakin Əbdürrəşid İbrahimin əsəri öz təsirini göstərir. 70 minə yaxın müsəlman Rusiyadan köç edir.

1896-cı ildə Avropaya gedən Əbdürrəşid İbrahim İsveçrədə rus sosialistləri ilə görüşür. İnsan haqları məsələsinə baxışda onlarla fikirlərinin üst-üstə düşdüyü aydınlaşır.

Əbdürrəşidin insan haqları məsələsini qabartması Abdülhamit rejimini də qorxuya salır. Onun fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Əbdürrəşid 1897-ci ildə Misiri, Hicazı, Fələstini, İtaliyanı, Avstriyanı, Fransanı, Bolqarıstanı, keçmiş Yuqoslaviyanı, Batı Rusiyanı, Qafqazı, Xarəzmi, Batı və Doğu Türküstanı, Yeddi Su vilayətini, Sibirin bir çox bölgələrini gəzərək doğulduğu kəndə qayıdır. Orada da duruş gətirməyərək Yaponiyaya gedir.

3 illik səyahətdən sonra Əbdürrəşid İbrahim yenidən S.Peterburqa qayıdaraq azərbaycanlı müəlliflərin də fəal iştirak etdiyi "Mirat" jurnalını çıxarır. 1902-ci ildə yenidən Yaponiyaya gedərək orada Rusiya əleyhinə təbliğat aparır. Yaponiyada olarkən Osmanlı sultanı Abdülhamitə məktub yazaraq iki dövlət arasında sıx əlaqələrin olmasının vacibliyini vurğulayır, ictimai-siyasi vəziyyəti anladır, müsəlmanlığın yayılması üçün münbit şərait olduğunu göstərir və bu işdə ona yardımçı olmasını xahiş edir.

Əbdürrəşid İbrahimin Yaponiyadakı fəaliy-yətinin Rusiya üçün çox təhlükəli olduğunu görən Rusiya səfiri onun ölkədən çıxarılmasını

tələb edir. Buna görə Əbdürrəşid yenidən İstanbula dönməli olur. Rusiya Xarici Siyasət İdarəsi Əbdürrəşid İbrahimdən yenə də əl çəkmir. Onun Rusiyaya təhvil verilməsini tələb edir. Osmanlı hökuməti 1904-cü ildə bu tələbi yerinə yetirməli olur. Odessaya gətirilən Əbdürrəşid İbrahim həbs edilir. Ölkə müsəlmanlarının etirazından qorxuya düşən hökumət onu 15 gün sonra həbsdən azad etməli olur.

Əbdürrəşid İbrahim təqib və təzyiqlərdən qorxaraq xaricə qaçmaq əvəzinə Kazana gedərək orada ziyalılar və iş adamlarıyla görüşdükdən sonra S.Peterburqa gəlib bir mətbəə açır. Bu mətbəədə dini və siyasi əsərlər çap edir. Əsarət altında olan türk, müsəlman xalqlarının birliyinə nail olmaq üçün türkçə "Ülfət" adında jurnal nəşrə başlayır. 85-ci sayından sonra polis jurnalı bağladanda o, 1906-cı ildə ərəbcə "Tilmiz" adlı bir jurnal, həmin jurnal bağladıldıqda isə 1907-ci ildə qazaxca "Serke" adı jurnal nəşr edir.

O, yalnız qəzet, jurnal, kitab çap etməklə, məqalələr yazmaqla, məscidlərdə xütbələr oxumaqla qalmır, qorxusuz bir cəngavər kimi təşkilati işlər də görür. İlk toplantısı Oka çayı üzərindəki bir gəmidə gizli, ikincisi, 1906-cı il

yanvarın 13-də keçirilən Rusiya Müsəlmanlarının qurultaylarının fəal təşkilatçılarından biri və "İttifak nizamnaməsi"ni hazırlayan Əbdürrəşid İbrahim olmuşdur. Onun "Aftonomiya" kitabçasında Rusiya müsəlmanlarına muxtariyyət verilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Hətta Dövlət Dumasında müsəlman millət vəkilləri bu kitabçadan yararlanmışlar.

1908-ci ilin sentyabrın 16-da Kazana gələrək ailəsini burada yerləşdirən Əbdürrəşid İbrahim ikinci böyük səyahətinə başlayır. Ufa, Çilebiy, Kızılyar (Petropavlovski), Omski, Tomski, İrkutskini keçərək Monqolustana gəlir. Oradan Mançuriyaya keçib Buddistlərin lideri Dalay Lama ilə görüşdükdən sona Harbin vilayətinə gedir. Əbdürrəşid Viladivostoku keçib gəmiylə Yaponiyaya çatır. Orada yeddi ay qadaqdan sonra Koreya, Çin, Sinqapur, Hindistan kimi ölkələri gəzib, Osmanlı dövlətinə daxil olan vilayətləri keçib 1910-cu ildə yenidən Həcc ziyarətində iştirak edir.

Həcc ziyarətindən sonra yenidən İstanbula dönərək 1912-ci ildə Osmanlı vətəndaşlığını qəbul edən Əbdürrəşid İbrahimin səfər

gündəlikləri Əşrəf Ədip bəyin köməyilə "Alem-i İslam" adıyla çap olunur.

Mehmet Akiflə, Ənvər Paşayla və başqa onlarla dövlət adamı, sərkərdə, yazıçı, şairlə dostluq edən Əbdürrəşid İbrahim gah Trablis savaşına, gah Balkan savaşına qatılır, gah Birinci Dünya Savaşında Rusiyadan Almanlara əsir düşən müsəlmanlardan əsgəri birliklər yaradaraq xəlifə ordularına köməyə göndərir.

1918-ci ildə İstanbuldan başlayaraq Ukrayna-nanı, Almaniyanı, Litviyanı, Doğu Türkistan və Rusiyanın bir çox vilayətlərini gəzdikdən, bolşeviklərlə danışıq aparmağa gələn müsəlman, türk liderlərinə dövlət adamlarına tərcüməçilik etdikdən, necə deyərlər sosialistlərin yalan və saxtakarlıqlarını gördükdən sonra yeni qurulmuş Türkiyəyə gəlir. Burada da onun səmərəli fəaliyyət göstərməsinə imkan verilmədiyini gördükdə bir müddət Konyanın Böyrüdəlik kəndinə gələrək burada ictimai-siyasi, elmi fəaliyyətdən uzaq bir ömür sürür.

Sakit və rahat həyata alışmamış Əbdürrəşid İbrahim 1933-cü ildə 76 yaşında təkrar Yaponiyaya gedir. 1937-ci ildə müsəlmanların aldıqları torpaq sahəsində bir məscid tikdirir. Məsciddə İslamı təbliğ edən və müsəlmanları

birliyə çağıran Ə. İbrahim 1944-cü il avqustun 17-də dünyasını dəyişir.

Onun keçməkeşli həyatı isə insanlığa bir nümunə olaraq qalır.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2011-ci il iyunun 30-da, saat 12.14-də efirə getmişdir.

ƏZİZ QUBAYDULLİN

(tat. Qazis-Əziz Salih oqlu Qubaydullin, əski əlifba ilə عزيز اوبايدوللين, *rus. Губайдулин Газиз Салихович*; *1887-1937)*

Qazis (Əziz) Salih oğlu Qubaydullin 1887-ci ilin 15 iyununda Kazanda tacir ailəsində anadan olmuşdur. Onun adı qaynaqlarda Əziz, Aziz, Qaziz, Oaziz, soyadı Qubaydullin, Ubaydullin, ata adı isə Saleh, Salih və ya Salihoviç kimi yazılıb. Bu fərqlilik eyni ad və soyadın rus, tatar və Azərbaycan türkcəsində yazılışından doğur.

Valideynləri Əzizi kiçik yaşlarında mollaxana adlandırdığımız məhəllə məktəbinə göndərib. Orada "Qurani Kərimi" oxumağı, İslam dininin əsaslarını öyrəndikdən sonra, yəni səkkiz yaşında Xalidiyyə mədrəsəsinə gedib. Onun oxuduğu mədrəsədə dərs deyən müəllimlər Yaxın Şərqin məşhur elm ocaqlarında oxuduqlarından tələbələrinə formal

sxolastik məntiq və fəlsəfəni də dərindən öyrətməyə çalışıblar.

Tatarıstan Rusiya işğalı altına düşdükdən sonra buradakı ziyalıların çoxu rus mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə eləcə də Rusiya vasitəsilə Avropanın inkişaf etmiş xalqlarının ədəbiyyatı, elmi və mədəniyyəti ilə yaxından tanış ola bilmişdilər. Buna görə də Xalidiyyə mədrəsəsinin tədris proqramı Yaxın Şərqin mədrəsələrinin ənənəvi tədris proqramından xeyli fərqlənirdi. Belə ki, burada tələbələr Qərb mədəniyyəti, orada gedən ideoloji mübarizələr tarixi ilə də tanış ola bilirdilər.

Əziz də mədrəsədə oxumaqla yanaşı, hökumətin açdığı Rus-tatar məktəbinə də gedib. Burada rus yazıçısı Lev Tolstoyun əsərlərini sevə-sevə oxuyub, onun dünyagörüşünə, həyata baxışına heyran olub.

Kazan şəhərində rusların sayının gündən günə artması, onlar arasındakı fikir ayrılıqları gənc Əzizə də təsirini göstərib. O, xalqçılarla, anarxistlərlə və sosial demokratlarla yaxından tanış olub. Rus tələbələrinin təsiri altında gimnaziyanın üçüncü sinfinə qəbul olunmağa hazırlaşıb. Lakin ailələrində Rusiyaya nifrət güclü olduğundan, rus dilində təhsil alanlara bir

çox tatar ailələrində yaxşı baxılmadığından o, gimnaziyaya qəbul olmaqdan çəkinib.

Əziz Qubaydullin 1904-cü ildə Xalidiyyə mədrəsəsini bitirib.

1905-ci ildə Rusiyada baş verən iğtişaş, mitinq və tətillərdə tatar gəncləri də fəal iştirak edib. Əziz Qubaydullin də gənclik çılğınlığıyla inqilaba qoşulub və monarxiya, müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə aparıb. Onun fəaliyyəti hökumət məmurlarının diqqətindən kənar qalmayıb.

1906-cı ildə yenidən gimnaziyanın səkkizinci sinfinə hazırlaşan Əziz tatar qəzet və jurnalları ilə əməkdaşlıq edib. Necə deyərlər, fikirlərini xalqa çatdırmaq, xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq, öz haqqı uğrunda mübarizəyə səfərbər etmək üçün məqalələr yazıb.

1909-cu ildə Kazan Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunan Əziz Qubaydullin burada Azərbaycanlı Soltan Məcid Əfəndiyevlə tanış olub. Bu tanışlıq sonralar sıx dostluğa, əqidə birliyinə çevrilərək ömürlərinin sonunadək davam edib. Onun hüquq fakültəsində oxuması o qədər də uzun sürməyib. Prof. A.A.İvanovun tapşırığıyla dövlətin və millətin əmələ gəlməsi

mövzusunda araşdırmalar aparıb. 1909-cu ildə "Türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu "Seyd Battal"ın yaranması" əsərini yazıb. Bu əsər universitetin tarix professorları M.M.Xvostovun və N.N.Firsovun diqqətini cəlb edib. Ona tarix şöbəsinə dəyişilməyi məsləhət görüblər. Sevimli müəllimlərinin, xüsusən milliyətcə xakas olan Nikolay Fyodorovic Katanovun məsləhətilə "Marko Polo monqol tarixinin araşdırıcısı kimi" mövzusunda diplom işi üzərində işləyib və 1914-cü ildə onu tamamlayıb. Həmin il gənc alim "Türk-tatar xalqlarında qadınların vəziyyəti – qədim dövrdən Teymura qədər", "Mərcani və bədii incəsənət" əsərlərini yazıb.

Universitetin rəhbərliyi təhsildə qazandığı uğurları və yazdığı böyük həcmli diplom işini nəzərə alaraq 1916-cı ildə onu birinci dərəcəli diplomla təltif ediblər. Bu diplomlara günümüzdə "əlaçı diplomu" deyilir.

Birinci dərəcəli diplomla universiteti bitirənləri yüksək qiymətləndirir və onlara bitirdikləri ali məktəbdə qalıb işləmək təklif olunurdu. Lakin hökumət yanında siyasi etibarsızlığına və tatar olduğuna görə dövlət qulluğuna keçməyə, universitetdə işləməyə icazə verməyiblər. Bu azmış kimi 1914-cü ildən

işlədiyi yeni tipli Muhammadiyə tatar mədrəsəsindən də uzaqlaşdırıblar.

Kazan qubernatoru onu sürgün yeri sayılan Sibirə göndərib. Əziz Qubaydullin Orenburq vilayətinin Troitsk şəhərinə gəlib. Buradakı müəllimlər seminariyasında rəsmi işə götürülməsi də, savadına, bacarığına görə onu qeyri-rəsmi şəkildə işə götürüblər. 1917-ci ilin fevralında II Nikolay taxtdan salınanadək orada işləyib.

Yenidən Kazana qayıdan Əziz Qubaydullinin universitetdə işə düzəlməsi 1917-ci ilin noyabrına kimi yubadılıb. Çünki II Nikolay taxtdan uzaqlaşdırılsa da, monarxiya dövründə verilmiş qanunlar hələ də qüvvədə idi. Bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra köhnə qanunların qüvvədən düşdüyünü elan etdikdə Əziz Qubaydullinin universitetdə magistraturaya qəbuluna yol açıb. 1919-cu il iki professorun, milliyətcə xakas olan türkoloq N.F.Katanov və rus tarixçisi N.N.Firsovun himayəsilə o, universitetin tarix kafedrasında işə götürülüb. O, az bir zamanda, yəni 1918-ci ildə "Din tarixi kursu" 1919-cu ildə "Rusiya tarixi kursu" və "Qədim dünya tarixi kursu" dərsliklərini yazıb.

1921-ci ildə Sovet təhsil sistemində magistratura pilləsi ləgv edilib. Əziz Qubaydullin son imtahanlarını verib magistr adı almadan həmin ildən Şərq Akademiyası və Şərq Pedaqoji İnstitutunda müəllim işləməyə başlayıb. "Xəzər xaqanlığının tarixi təcrübəsi", "Bir tatar salnaməsinin məhvi", "Puqaçev üsyanında tatarların iştirakı" və "Puqaçev üsyanı və tatarlar" mövzusunda apardığı araşdırmalar ona böyük hörmət qazandırıb.

Əziz Qubaydullin universitetdə dərs deməsinə baxmayaraq, həmişə bolşeviklərin təziqiylə üzləşib. Onun xalqını azadlıq mübarizəsinə, müstəmləkəçilər əleyhinə səsləyən məqalə və çıxışları bolşevik görüntülü velikorusları rahatsız edib. Onlar yaxşı bilirdilər ki, sosializm, kommunizm şüarları ilə hakimiyyətə gələnlər də Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətini davam etdiriblər. Ə.Qubaydullin də onlara qarşı durub və xalq arasında da onun sözü eşidilib.

1925-ci ildə Səmərqənddə keçmiş Rusiya müstəmləkəsi olan, indi də Sovetlərin zülmü altında inləyən Özbəkistan, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Tatarıstan, Başqırdıstan, Dağıstan, Azərbaycan və b.

bölgələri azad edib vahid bir dövlət qurmaq istəyilə gizli bir təşkilat qurulub. Az sonra bu təşkilatın ağırlıq mərkəzi Bakıya dəyişdirilib. Təşkilatın bir çox rəhbərləri kimi Əziz Qubaydullin də Bakıya gəlməli olub.

Bakıda onun səmərəli işləməsi və gizli fəaliyyətini davam etdirməsi, təşkilatın formalaşdırması üçün lazımı şərait olub. Gənclik dostu və tələbə yoldaşı S.M.Əfəndiyev də burada rəhbər vəzifədə işləyib. Odur ki, Ə.Qubaydullin Azərbaycan Dövlət Universitetinə dosent seçib və yeni yaradılan tarix-ictimaiyyət şöbəsinə müdir təyin edilib. Yaradılan şəraitdən səmərəli istifadə edərək 1927-ci ildə "Xəzərlərin mənşəyi məsələsi", "Tatar burjuaziyasının tarixindən" və "Azərbaycan bəyləri və onların tabeliliyində olan kəndlilər", 1928-ci ildə "Teymur imperiyasının tənəzzülü və özbəklər mərhələsi", 1929-cu ildə "Tatarların mənşəyi məsələsi", "XVI-XVII əsrlərdə tatarların kəndli hərəkatlarında iştirakı", 1930-cu ildə "İsmayıl Qaspıralının ideologiyasına bir nəzər" əsərlərini yazıb.

1928-ci ildə Şərq tarixi kafedrasına professor seçilən Əziz Qubaydullinin şöhrəti

Bakıdan uzaqlara yayılıb. Belə ki, 1930-cu ildə onu Moskva Dövlət Universitetinə də professor seçiblər və Qubadullin orada mühazirələr oxuyub. Əziz Qubaydullin dərs deməklə yanaşı, yorulmadan araşdırmalar apararaq "Didərgin tatarların sosial inkişafının mərhələləri", "Bakı və ətrafı kəndlər", "Fatih Əmirxanov və tatar ədəbiyyatı", "Türk-tatar xalqlarının elminin inkişaf tarixi" əsərlərini və "Feodal epoxasında SSRİ xalqlarının tarixi kursu", "Kəndli müharibələri" və b. dərs vəsaitlərini tamamlayıb. 1931-ci ildən Yaxın Şərq tarixi kafedrasına müdirlik edən prof. Əziz Qubaydullini SSRİ Xalqları Tədqiqat İnstitutuna, Marksistlər Tarixi Cəmiyyətinə, Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutuna, Tarix və Arxeologiya Cəmiyyətinə, Tatarşünaslıq Cəmiyyətinə və b. təşkilatlara üzv seçiblər. Əziz Qubaydullin ali məktəblərdə dərs deməklə yanaşı, gizli təşkilata kadrlar cəlb edib, tələbələrinə getdikləri yerdə gizli təşkilatın özəklərini yaratmağı öyrədib.

Rəhbər vəzifələrdə işləyən partiya, sovet işçiləri ilə görüşən, onları da gizli təşkilatın işinə cəlb edən Əziz Qubaydullin 1937-ci il martın 17-də çalışdığı universitetdən və SSRİ Elmlər

Akademiyası Azərbaycan filialından işdən azad edərək həbs ediblər.

SSRİ-ni dağıdaraq Vahid Türk Tatar dövləti qurmaq istəyən Əziz Qubaydullin və əqidə yoldaşlarını uzun və işgəncəli istintaqdan sonra 1937-ci il oktyabrın 13-də güllələnibdir. Onlar fiziki cəhətdən məhv edilsələr də, ideyaları yaşayıb.

1991-ci ildə SSRİ dağıdılıb və uzun illər Rusiya əsarətində olan bir çox türk xalqları öz azadlıqlarına qovuşublar.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2011-ci il iyulun 27-də, saat 12.14-də efirə getmişdir.

FATİH KƏRİMİ

(*tat. Muhammet Fatih Qılman ulu Karimov, rus. Мухаммед Фатих Керими; 1870-1937)*

Fatih Kərimi kimi məşhurlaşmış ictimai-siyasi xadimin uşaqlıqda adı və soyadı sənədlərdə Muhammet Fatih Qılman ulu Karimov kimi yazılıb. Onun atası və anası bölgənin məşhur ailələrindəndir. Anası Məsumə Rıza Fəxretdinin (1859-1936) böyük bacısıdır. Bu ailə məşhur sufi şeyxi Zakir İşan Kamalova bağlıdır. Fatih Kərimi Rusiya İmperiyası Samara quberniyası Buqulminski qəzasının Minnibayev kəndində doğulub. Bu kənd indi Minlibayev adlanır və Almetev rayonuna daxildir. 1870-ci il martın 30-da anadan olan Muhammet Fatih ilk təhsilini atasının işlədiyi Aşağı Çerşil kəndindəki ibtidai məktəbdə alıb.

Sonra onu Çistopoldakı Kamaliyə mədrəsəsinə oxumağa göndəriblər. Mədrəsənin

əlaçı şagirdlərindən olan və eyni zamanda, həmin mədrəsənin siniflərində dərs deyən Muhammet Fatih Ufada imtahan verərək imam və müdərris dərəcəsi almaqla yanaşı, rəsmi hökumət təhsil ocağının, yəni Xalq Təhsili Nazirliyi Məktəbinin ikinci kursunu eksterni bitirdiyi haqqında diplom alıb.

Rusiyadakı təhsillə kifayətlənməyən Fatih Kərimi 1892-ci ildə isə İstanbula gedərək oradakı ali təhsilli dövlət məmurları hazırlayan "Məktəbi mülküyəyi şahanə"də 1896-cı ilədək oxuyub. İstanbul mühiti onun biliyinin artmasına, dünyagörüşünün zənginləşməsinə müsbət təsir göstərib. O İstanbuldan geri dönəndə, artıq ərəb, fars, türk, fransız dillərində sərbəst yazıb oxumağı bacarırdı.

Fatih Kərimi 1896-cı ildə İstanbulda təhsilini başa vurduqdan sonra, nədənsə, işləmək üçün valideynlərinin yanına gəlmir. O dövrdəki Tavriya quberniyası Yalta qəzasının Dərəköy kəndindəki mədrəsədə müəllim işləməyə başlayır. Onun ailəsinin Krımla, İsmayıl bəy Qaspıralı ilə sıx əlaqəsi vardı.

Dayısı Fəxretdin də Krıma gəlir, İsmayıl bəy Qaspıralı ilə görüşüb-məsləhətləşirdi.

1898-ci ilədək orada müəllim işləyən Fatih Kərimi 1899-cu ilin fevral-may aylarında Avropaya işgüzar səyahətə çıxan qızıl sənayeçisi Muhammed Şakir Ramiyevi müşayiət edib. Geri döndükdə isə Moskva və Peterburqda qalaraq mətbəə və mühasibatlıq işlərini, alman dilini öyrənib. Atası Qılman Kərimov Orenburq dini işlər idarəsinə göndərildikdə ailələri 1899-cu ilin iyulunda Orenburq şəhərinə köçüb.

Fatih Kərimi yeni üsulla dərs deyən müəllimlərin, yəni cədidçi müəllimlərin yay kursunda dərs deyib. Sonra da mətbəə işlərini daha yaxşı öyrənmək üçün Sankt-Peterburq şəhərinə gedərək Boraqanskinin mətbəəsində işləyib. 1902-ci ildə atası haqq dünyasına qovuşduqda geri dönərək atasının açmış olduğu "Kərimov, Xusainov və K0 mətbəəsi"ni işlətməyə başlayıb. O, Orenburqda ilk tatardilli mətbəəni açmaqla, mətbəəyə ərəb şriftləri gətirərək kitab, qəzet-jurnal nəşrinə nail olmaqla kifayətlənməyib. Kitab satışı məsələlərini də sistemə salıb. Beləcə rəhbərlik etdiyi mətbəə 1917-ci ilədək ərəb əlifbası ilə 384 kitab nəşr edir ki, bunun da ümumi tirajı bir milyonu keçir.

Çoxsahəli yaradıcılıqla məşğul olan Fatih Kərimi 1897-ci ildə "Salix babanın evlənməsi"

hekayəsini, 1899-cu ildə “Müxtəsər coğrafiya” dərsliyini və “Bir şagird ilə bir student” povestini, 1901-ci ildə “Murza qızı Fatima” povestini, 1902-ci ildə “Müəllim və tərbiyəçilər üçün rahnamə” tədris vəsaitini, 1911-ci ildə “Qısa ümumdünya tarixi” dərsliyini və b. kitablarını nəşr etdirib.

Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında 20-ci yüzilliyin başlarında ana dilində ən şirin səyahət oçerkləri yazan müəllif Fatih Kərimi olub. Onun 1902-ci ildə Sankt Peterburqda “Avropaya səyahət”, Orenburqda 1904-cü ildə “Krıma səyahət”, 1913-cü ildə “İstanbul məktubları” kitabları nəşr olunub.

Şərqi və Avropanı yaxşı tanıyan, bədii-publisistik yaradıcılığı ilə xalqının sevimlisinə çevrilən, ictimai-siyasi işlərdə fəal olan Fatih Kərimə qızıl sənayeçisi Muhammet Şakir Ramiyev “Vaqt” adlı ictimai-siyasi qəzet çıxarmağa köməklik edib. O, qəzetinə redaktor müavini vəzifəsinə Ufada Dini İşlər İdarəsində qazı işləyən dayısı, Rızatdin Fəxretdini dəvət edib. 1906-cı ildə tatar dilində nəşrə başlayan 1913-cü ilədək həftədə üç dəfə, ondan sonra gündəlik çıxan bu qəzet nəinki Rusiya türkləri arasında, xarici ölkələrdə də özünə çoxlu oxucu

tapıb. İki il sonra Muhammet Şakir Ramiyev "Şura" jurnalını nəşrinə də vəsait ayırıb. Beləcə Rızatdin Faxretdin 10 il, yəni "Şura" jurnalı bağlanana kimi onun redaktoru olub.

1905-1906-cı illərdə keçirilən Ümumrusiya Müsəlmanları Qurultayında fəal iştirak edən Fatih Kərimi 1905-ci ilin dekabrı ilə 1906-cı ilin martı arasında Orenburqda müsəlmanların beş toplantısını təşkil edə bilib. Qızğın müzakirələrlə keçən bu toplantılara yekdilliklə Fatih Kərimi sədr seçilib.

İki dəfə Orenburq şəhər dumasına üzv seçilən Fatih Kərimi 1907-ci ildə keçirilən II Dövlət Dumasına seçkilərdə də iştirak edib. O, sadəcə tatarların, başqırdların mənafeyi uğrunda mübarizə aparmır, onun mübarizəsi Rusiya əsarətində olan türk-müsəlman xalqlarını azadlığa çıxarmaq mübarizəsi idi.

1906-cı ildə yaradılan "İttifaq əl-müsəlman" Partiyası Mərkəzi Komitəsinin üzvü olan Fatih Kərimi 1914-cü ildə keçirilən Ümumrusiya Müsəlmanları Qurultayında da fəal iştirak edib.

Xarici güclər Balkan xalqlarını Osmanlı dövlətinə qarşı qaldıranda Fatih Kərimi oraya gedib. İkinci Balkan savaşlarından "Bakt" qəzeti oxucuları üçün məqalələr yazıb. Bu məqalələrdə

yalnız savaşın təsvirini verməyib. Bölgənin iqtisadi, siyasi, mədəni, hərbi vəziyyətini təhlil edir, təhsilin durumundan, tarixdən geniş söz açıb.

Fatih Kərimi fəal ictimai-siyasi iş aparmaqla, bədii, pedaqoji mövzuda kitablar nəşr etməklə, mətbəəsində çap olunan kitabların redaktəsini öz üzərinə götürməklə kifayətlənməyib, ardıcıl şəkildə tərcüməçilik də edib. Rus, fransız, türk dillərindən elmi kütləvi kitabları çevirərək nəşr edib.

1917-ci ilin may ayında keçirilən I Ümumrusiya Müsəlmanları Qurultayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə eyni mövqedə duran Fatih Kərimi federasiya layihəsinin tərəfdarlarından olub. Həmin qurultayın Milli Şurasına seçilən Fatih Kərimi 1917-1920-ci illərin qarışıq dövründə xalqının xilasını sosialistlərlə bir cəbhədə olmaqda görüb. 1917-ci il noyabrın 1-də "Yeni dünya" adlı qəzetin nəşrinə başlayıb. Qarışıq zamanda 1917-1924-cü illərdə Orenburqdakı təhsil müəssisəsində dərs deyən, 1919-cu ildə "Gənclər dünyası" və "Yol" qəzetləri ilə əməkdaşlıq edən, redkollegiyasına seçilən Fatih Kərim bolşeviklərin təqibindən yaxa qurtararaq Moskvaya gedib.

Keçmiş dostlarının köməyi ilə Moskvadakı SSRİ Xalqlarının Mərkəzi Nəşriyyatının Tatar şöbəsində işləməyə başlayıb. Ciddi ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olmasa da, keçmiş fəaliyyətinə görə daim təqib və təzyiqlə üzləşib. Şərqşünaslıq İnstitutunda türk dilindən dərs deyir, "İşçi" qəzeti ilə əməkdaşlıq edib.

1937-ci ilin avqustunda onu həbs ediblər. SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası onu "Türkiyə xeyrinə casusluqda" ittiham edərək ölüm hökmü verib. Bəzi qaynaqlarda Fatih Kərimininn 1937-ci il sentyabrın 27-də güllələndiyi yazılsa da, bəzi qaynaqlar ölüm hökmünün həbs cəzası ilə əvəzləndiyi göstərilib.

SSRİ dağıldıqdan sonra Fatih Kəriminin həyat və yaradıcılığına maraq artıb. Gənclər onun həyat və yaradıcılığına böyük maraq göstərib. İndi onun əsərləri yalnız Tatarıstanda deyil, türk dünyasının hər yerində maraqla öyrənilir.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2013-cü il iyulun 29-da, saat 12.14-də efirə getmişdir.

HADİ ATLASİ

(tat. Хади Мифтахутдин улы Атласи (Атласов), Əski əlifba ilə خادی آتلاسی, rus. Хади Мифтахутдинович Атласи (Атласов); 1876-1938)

Hadi Miftaxetdin oğlu Atlasov 29 avqust 1876-cı ildə çar Rusiyasının işğal etdiyi tatar torpaqlarında yaratdığı Sembir quberniyası Bua qəzasındakı Tübən Çəke kəndində molla ailəsində doğulmuşdur. İndi bu kənd Tatarıstan Respublikasının Çüprələ rayonuna daxildir. İlk təhsilini atasından alan Hadi sonra Buadakı mədrəsədə oxumağa getmişdir.

Avropa ölkələrinin sürətli inkişafı, Rusiyanın hər sahədə onları təqlid etməsi, Rusiya əsarətində olan xalqlarda da bir Avropapərəstlik əhval-ruhiyyəsi yaratmışdı. Buna görə də Hadi üsul-i qədim, yəni orta yüzillərin proqramı ilə keçilən mədrəsədə oxusa da, cədidçilərə meyil göstərmişdir. Bua

mədrəsəsini bitirdikdən sonra Orenburq şəhəri yaxınlığındakı Karqalı kəndindəki Müəllimlər Seminariyasına daxil olmuşdur. 1898-ci ildə Müəllimlər Seminariyasını bitirəndə o, türk, ərəb, fars, rus, alman dillərini bilməklə yanaşı, astronomiya, coğrafiya, riyaziyyat və başqa fənnləri də oxumuşdur.

Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra Buadakı mədrəsədə işə başlayan Hadi Atlasi buradakı təhsil sistemində dəyişikliyə can atır və istədiyinə nail olur. Mədrəsə şagirdləri üçün "Qıyılme həyət", yəni "Astronomiya" və "Tarixe tabiqat", yəni "Təbilət tarixi" dərsliklərini yazaraq çap etdirir.

Az vaxtda bacarıqlı pedaqoq, millətsevər insan, ictimai xadim kimi tanındığına görə 1903-cü ildə onu Böqelmə qəzasının Əlmət kəndindəki məscidə imam və məscid yanındakı məktəbə müəllim işləməyə dəvət edirlər. Hadi Atlasi bu dəvəti məmunluqla qəbul edir. Burada işlədiyi illərdə mədrəsədə qızlar üçün siniflər açır, "Axırzaman nişanı", "İdel bye", yəni "Volqa boyu" və "Məktəb və molla" adlı publisistik əsərləri çap olunur.

Bu əsərlərində ədib dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinə münasibətini bildirir. Hadi Atlasi

imam işlədiyi və mədrəsədə dərs dediyi illərdə çar Rusiyası müstəmləkə altına aldığı xalqları ruslaşdırmaq üçün onların minillər boyu işlətdiyi əlifbanı kiril hərifləri ilə əvəzləməsinə, hər yerdə dərslərin rus dilində keçilməsinə can atırdı. Rusiya Təhsil Nazirliyinin bu haqda qərarı 1906-cı il martın 31-də çap olunur.

Bir çox müsəlman ziyalıları, xüsusən din xadimləri çar Rusiyasının bu təşəbbüsünə sərt reaksiya göstərir. Hadi Atlasi Orenburqda 1906-cı ildə çap etdirdiyi "Yeni nizam və qolyamalarımız" adlı kitabında Rusiya hökumətinin əsarət altına aldığı xristian olmayan xalqların dini və milli hisslərini tapdadığını kəskin tənqid etdi. Əsər müsəlman xalqları arasında böyük əks-səda doğurdu və Hadi Atlasinin cəsarətli addımı alqışlandı. Hökumət məmurları isə bu kitaba görə onu məhkəməyə verib üç ay həbs cəzasına məhkum edilməsinə, qızlar üçün açdığı siniflərin bağlanmasına və imamlıqdan çıxarılmasına nail oldular.

Ona göstərilən təzyiqlər əks nəticə verdi. Az sonra isə, yəni 1907-ci ildə keçirilən seçkilərdə xalq onu II Dövlət Dumasına deputat seçdi.

İkinci Dövlət Dumasında "Müsəlman deputatlarının xidmət fraksiyası"nın üzvü olan

Hadi Atlasi fraksiyanın Peterburqda çap etdiyi "Duma" qəzetinin təşkilatçılarından biri olur. Qəzetin türk-müsəlman kəndililərinin mənafeyini qoruduğunu görən hökumət məmurları bərk narahat olurlar. Onlar 6-cı saydan sonra qəzeti bağladırlar.

Türkologiyaya böyük maraq göstərən Hadi Atlasi tarixi araşdırmalara girişir. Çar hökuməti də işğal etdiyi bölgələrdə yaşayan xalqların tarixini, mədəniyyətini, məişətini, adət-ənənəsini, xalqların və tayfaların bir-birinə münasibətini öyrənməyə maraqlı idi. Həmin yerlərə ekspedisiyalar göndərir, ekspedisiyalara böyük məbləğdə vəsait ayırır, əldə edilən məlumatlar strateji mərkəzlərdə təhlil edilir və idarəetmə planları hazırlanırdı.

Hadi Atlasinin tarixlə maraqlanması, tarixi mövzuda kitablar yazması Rusiyanın strateji maraqları ilə üst-üstə düşürdü. 1905-1910-cu illərdə ardıcıl araşdırmalar aparan Hadi Atlasi "Sibir tarixi" kitabının birinci hissəsini, 1911-ci ildə Kazan şəhərindəki "Ümid" mətbəəsində iki min tirajla çap etdirir. Kitabda Kazan şəhərinin salınmasından, şəhərin ruslar tərəfindən işğalınadək bir dövrü əhatə edir. Burada ilk dəfə

xanların hakimiyyətə gəlməsi və hakimiyyətdən getmələri tarixi xronoloji ardıcıllıqla verilmişdir.

Onun Kazan xanının xanımı Söyen bikənin həyatından bəhs edən tarixi publisistik əsəri və "Kazan tarixi" kitabı tatar-başqırdlar tərəfindən böyük maraqla qarşılanır. Bu əsərlərdə hökumət məmurları bölgəni həmişəlik işğal altında saxlamaq məqsədilə istifadə edirdisə, xalqda da milli şüur oyadır, azadlıq eşqini alovlandırırdı.

Onu Kazan Universiteti nəzdindəki Arxeologiya, Tarix, Etnoqrafiya Cəmiyyətinə üzv seçirlər. Böyük türkoloq Bartold "Sibir tarixi" və "Kazan tarixi" kitabları haqqında yazdığı resenziyanı 1916-cı ildə "Rusiya Arxeologiya Cəmiyyəti Doğu şöbəsinin qeydlər" toplusunun 23-cü cildinin 3-4-cü buraxılışında çap etdirir.

Onun 1913-cü ildə "Şura" jurnalının 9, 10-cu saylarında çap olunan "Başqırdlar haqqında bir söz", 1914-cü ildə "Yıldız" jurnalında çap olunan "Başkırt jırları", 1911-ci ildə "Şura" jurnalının 9-cu sayında çap olunan "Sarkıl şəhəri" məqalələri oxucularda milli şüur oyadırdısa, 1914-cü ildə "Məktəb" jurnalının 7-ci sayında çap olunan "Amerika kitabxanaları" məqaləsi qabaqcıl təcrübədən yararlanmağa,

kitabxanalar qurmağa və ondan istifadə etməyə xidmət edirdi.

1917-ci ilin fevral-oktyabr aylarında Böqelmə şəhərində yaşayan Hadi Atlasi yeni qurulan hökumətlərin heç birinə qarışmır, məktəbdarlıq etməklə gününü keçirməyə çalışır. Lakin bu mümkün olmur. Şəhərin gah ağqvardiyaçıların, gah dutovçuların, gah bolşeviklərin əlinə keçməsi, insanların həyatının daim təhlükədə olması, milli qüvvələr arasındakı ixtilaflar Hadi Atlasini Bakıya köçməyə vadar edir.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti illərində Bakıda yaşayan və türk mətbəələrinə rəhbərlik edən Hadi Atlasi bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdikdə yenidən Böqelməyə qayıdır.

1920-1929-cu illərdə Böqelmədə tarix və alman dili müəllimi işləyən Hadi Atlasi bolşeviklərin verdikləri vədlərə əməl etmədiyini görüb gizli fəaliyyətə keçir. Gizli təşkilat ətrafında millətçi ziyalılar toplaşır. Onların hərəkatlarını diqqətlə izləyən Sovet xüsusi xidmət orqanları Mirsəet Sultan-Qaliyevi və onun dəstəsini həbs etdikdən, rəhbər vəzifələrdəki türk-tatar ziyalılarını işdən çıxardıqdan sonra yerlərdəki gizli təşkilatları dağıtmağa başlayırlar.

Hadi Atlasi də Sultan-Qaliyevçilikdə suçlanaraq 10 il həbs cəzasına məhkum edilir və Arxangelsk vilayətindəki Solovki adalarındakı həbsxanalara göndərilir. O, burada siyasi məqsədlərlə aclıq elan edən və aclığı ölənədək davam etdirən azərbaycanlılarla tanış olur. Azərbaycanlıların əqidə yolunda ölümə getmələri sanki onları yenidən ruhlandırır. Həbsxanada olan tatar-başqırd ziyalıları Muxtarov, Mansurov, Burundukov, Bubeyli və başqaları Sovetlərə qarşı mübarizənin yeni yollarını planlaşdırırlar.

1934-cü ildə həbsdən azad edilən Hadi Atlasi Böqelməyə qayıdır. Altı ay orada yaşadıqdan sonra yerli xüsusi xidmət orqanlarının təqibindən və təzyiqindən qurtarmaq üçün Kazana köçür. Lakin burada da təqibdən yaxa qurtara bilmir. Özünə münasib bir iş tapa bilməsə də, gizli təşkilatda fəaliyyətini daha da genişləndirir. KQB 1936-cı ilin avqustunda onu və gizli təşkilatın üzvlərindən 23 nəfəri həbs edir. 1937-ci ilin mayına kimi davam edən istintaq "Atlasovşin", yəni Hadi Atlasinin rəhbərlik etdiyi gizli təşkilatın işi adı altında aparılır. 1937-ci ilin oktyabrın 23-28-də "Atlasov qrupunun işi" üzrə Kazan şəhərindəki

Menjinsk klubunda məhkəmə başlayır. Volqaboyu Hərbi Məhkəmənin Kollegiyası 9 nəfəri H.M.Atlasovu (Atlasi), R.R.Yarullini, K.K.Tuykini, B.F.Fattahovu, F.K.Tuykini, Q.A.Altunbayevi, K.L.İsxakovu, S.Ş.Urazmanovu, Z.B.Fattahovu ölüm cəzasına, qalanlarını isə müxtəlif müddətli həbs cəzasına məhkum edirlər. Məhkəmədəki son sözündə Hadi Atlasi "Mən indiki zamanın adamı deyiləm, keçmişin insanıyam" demişdi.

Doqquz nəfərin ölüm hökmü 1938-ci ilin 15 fevralında yerinə yetirilmiş, həbs olunanlardan da 3 nəfəri Stalinin şəxsiyyətə pərəstişdə suçlanmasından sonra geri dönə bilmişdir. Həbsdən dönənlər də xəstə və ruh düşkünliyi ilə.

Hadi Atlasiyə 1958-ci ildə bəraət verilsə də, onun əsərlərinin nəşri və təbliği SSRİ dağıldıqdan sonra mümkün olmuşdur.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2013-cü il avqustun 11-də, saat 12.14-də efirə getmişdir.

XARİS YUMAQULOV

(tat. Xaris Yumaqul oqlu Yumaqulov, əski əlifba ilə كئريم ايدئلقوژين, *rus. Харис Юмакулов; 1891-1937)*

Xaris Yumaqul oğlu Yumaqulov köhnə təqvimlə 1891-ci il yanvarın 3-də keçmiş Rusiya İmperiyası Samarski quberniyası Puqaçov qəzasının Xasanov kəndində anadan olmuşdur. 1918-ci il yanvar ayının sonunda Rusiyada miladi təqvimində günlərin astronomik təqvimdən geri qaldığını aradan qaldırmaq üçün yeni təqvimə keçildi. Buna görə də qaynaqların çoxunda Xaris Yumaqulovun doğum tarixi 1891-ci il yanvar ayının 3-ü kimi göstərilir. Başqırd, tatar, qazax qaynaqlarında isə onun adı və soyadı Xaris, Haris, Yumaqul ulu, Cumaqul ulu, Jumaqul ulu kimi də yazılır. Atasının adından Rusiyanın məmurları Xarisə soyadı düzəldərək Yumaqulov yazmışlar. Xaris Yumaqulovun adı Azərbaycanda da, Özbəkistanda da, Qazaxıstanda da, Dağıstanda da,

Başqırdıstanda da 1937-ci ilin istintaq materiallarında çəkilir. 1956-cı ildə çağrılan Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının 20-ci qurultayından sonra repressiya qurbanlarının böyük əksəriyyətinə bəraət verildi. Dünyaya isə bu repressiyanın səbəbkarı uzun illər Sov.İKP MK-ya rəhbərlik etmiş, dünyanın ilk sosialist dövləti olan SSRİ-ni milyonlarla insanın qanı bahasına da olsa yaşatmış, İkinci Dünya Savaşında Müttəfiqlərin qələbəsini təmin etməkdə böyük rol oynamış İosif Stalinin adına yazdılar. Əslində nahaq qanın axıdılmasında minlərlə insanın rolu olmuşdu. Yeni cəmiyyət, azad və firavan bir ölkə yaratmaq adı altında qanlar axıdanların bir çoxunu da İosif Stalin və ətrafındakılar məhv etmişdi. Bəraət elan edənlərin özləri də nahaq qanların axıdılmasında az rol oynamamışdılar. Onlar məhvə gedən quruluşu xilas etmək, tam xilas etmək mümkün olmasa da ömrünü uzatmaq üçün belə bir islahata əl atmışdılar. Onların verdikləri bəraət də formal xarakter daşıyırdı. Məhv etdikləri insanların əsərlərinin tam nəşr edilməsinə, öyrənilməsinə, istintaq materialları ilə geniş xalq kütlələrinin tanış olmasına imkan vermirdilər. Sovetlər Birliyinin dağılmasından 20 ildən çox

keçməsinə baxmayaraq 1937-ci ildə və ondan sonrakı illərdə həbs edilən, güllənən bir çox insanlar haqqında həqiqətlər hələ də tam aşkarlanmamışdır. Belə insanlardan biri də Xaris Yumaqul oğlu Yumaqulovdur.

İlk təhsilini kənd məktəbində, mollaxanada alan Xaris sonralar Rus-tuzem məktəbi adlandırılan Avropa tipli təhsil ocağında oxumuşdur. Yaşıdları arasında oxumağa marağı, diribaşlığ, hazırcavablığı ilə seçilən Xaris Yumaqulov gimnaziyanı başa vurduqdan sonra Moskvadakı Ali Kənd Təsərrüfatı Akademiyasına daxil olmuşdur. Təhsil illərində o elmi biliklərə, seçdiyi ixtisasa dərindən yiyələnməkdən çox ictimai-siyasi işlərə maraq göstərmişdir.

Bu da səbəbsiz deyildir. 300 ilə yaxın işğalçılıq siyasəti yürütmüş, qonşu xalqları əsarət altına alaraq onların torpaqları və sərvətləri hesabına Avrasiya məkanında böyük və əzəmətli dövlət qurmuş Romanovlar sülaləsinin hakimiyyəti çökürdü. Ölkədə yaşayan az-çox ağlı və düşünmək qabiliyyəti olan insanlar xilas yolları axtarırdılar.

Xaris Yumaqulov da xilas yolları axtaranların sırasına qoşulanlardan idi. Təklif olunan yollardan, aparılan təbliğatlardan ona

sosialistlərin tutduğu yol daha doğma və əziz gəlirdi. Əzilənləri, yoxsulları, gücsüzləri, kimsəsizləri xilas etmək, istismarçılara qarşı durmaq üçün 1917-ci ildə Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının bolşeviklər qanadına qoşuldu. 1917-ci il Xaris Yumaqulov üçün bir də onunla əlamətdar olur ki, Moskvadakı gizirlər hazırlayan məktəbi bitirir. Birinci Dünya Savaşında uduzmaqda olan Rusiyanı xilas etmək üçün yeni səfərbərlik elan edilmiş, ali məktəblərdə oxuyan bir çox gənc hərbi kurslara göndərilmişdir. Lakin nə yeni açılan hərbi kurslar, nə də səfərbərlik Rusiyanı xilas edə bilmədi. İçindən qaynayan ölkə dağıldı. Romanovların 300 illik hakimiyyətinə son qoyuldu. Çar II Nikolay taxtdan əl çəkməli oldu. Ölkəni xilas etmək ümidilə 1917-ci ilin fevralında Kerenskinin rəhbərliyi altında Müvəqqəti hökumət quruldu. Lakin Müvəqqəti hökumətin ömrü o qədər də uzun olmadı. Köhnə təqvimlə 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklər silahlı çevrilişlə hakimiyyəti ələ aldılar. Başqırd vətənpərvərləri milli muxtariyyət əldə etmək üçün hərəkətə keçdilər. Lakin çar ordusunun yüksək rütbəli zabitlərinin rəhbərlik etdiyi silahlı dəstələr bir tərəfdən, bolşeviklər o biri tərəfdən

muxtariyyətə qarşı çıxdılar. Xaris Yumaqulov 1917-ci ilin iyul avqust aylarında Başkırdıstan Vilayət Şurasının, Başqırdıstan Hökumətinin üzvü oldu. 1919-cu ildə "İrek" adlı Başqırdıstan Milli Partiyasına sədrlik edən Xaris Yumaqulov Başqırdıstanı bolşeviklər işğal edib milli kadrlara divan tutduqda ona Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının üzvü olduğuna görə toxunmadılar. Onu Başqırdıstanın Müvəqqəti Hərbi İnqilab Komitəsinə, eləcə də Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Başqırdıstan Vilayət Komitəsinə sədr təyin etdilər. Lakin onu, tapşırıqları yerinə yetirmədiyinə, milli kadrları müdafiə etdiyinə görə vəzifədən və partiyadan çıxartdılar.

Xaris Yumaqulov Moskvaya dönərək orada Ümumittifaq Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin nəzdindəki Başqırdıstan MSSR üçün müəllim kadrları hazırlayan kursa rəhbərlik etdi.

Moskvada işləyərkən bolşeviklərin milli məsələdə, insan haqlarında yanlış mövqe tutduqlarını, söz azadlığını boğduqlarını gördükdə gizli fəaliyyət göstərən təşkilata üzv yazıldı. Bu təşkilat Vahid Türk Tatar Dövləti qurmaq üçün fəaliyyətə başladı. Təşkilata Azərbaycandan Soltanməcid Əfəndizadə, Dadaş

Bünyadzadə, Bəkir Çobanzadə, Özbəkistandan Abdulla Rahimbayov, Qazaxıstandan Turar Rıskulov, Sencer Asfandiyarov, Krımdan Şuqu Emirhesen, Qaraçay-Çərkəzdən Ömər Əliyev, Dağıstandan Taho Qado və başqa yüksək vəzifəli Sovet məmurları, alimləri, ziyalıları daxil idi. Xaris Yumaqulov gizli təşkilatda antisovet fəaliyyət göstərsə də 1931-ci ildə yenidən Ümumrusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasına üzvlüyü bərpa edildi. 1935-ci ilədək SSRİ Taxılçılıq və Heyvandarlıq Sovxozları üzrə Qərbi Sibir Xalq Komissarlığında uçot və statistika şöbəsinin müdiri işlədi. 1935-ci ildə onu yenidən partiya sıralarından xaric etdilər. 1937-ci ilin iyulun 27-də həbs edərək noyabrın 2-də güllələdilər.

Xaris Yumaqulovun güllələnməsindən 75 ildən çox keçsə də onun gizli təşkilatdakı fəaliyyəti, milləti və əsarətdə olan türk xalqlarının azadlığı üçün gördüyü işlər hələ də gərəyincə öyrənilməmişdir.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2013-cü il fevralın 19-da, saat 12.14-də efirə getmişdir.

XƏSƏNQATA QABƏŞİ

(tat. Xasan – Qata Muxammetoviç Qabyaşi, rus. Хасан -Гата Габаши*; 11.01.1863-07.08.1936)*

Xəsənqata Möxəmməd oğlu Qabəşi 1863-cü il yanvarın 11-də Keçe Sılabaş kəndində molla ailəsində doğulmuşdur. Atası Möxəmməd və babası Kəlimulla Qobeydulla oğlu kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olmaqla yanaşı, əlyazma kitablarının üzünü köçürmək və qəbir daşları üzərində ölənlər haqqında bilgi yazmaqla da məşğul olarlarmış.

Xəsənqata da ilk təhsilini evdə atasından və babasından aldığından mədrəsədə ibtidai siniflərdə oxumayıb. Atası onu 1875-ci ildə Kazandakı Vəli həzrətləri mədrəsəsinə göndərib. Bu mədrəsə o dövrdə Üsul-i Qədim, yəni köhnə qaydalarla dərs verən təhsil ocağı sayılırdı. Avropanın təsiri ilə formalaşan, yeni üsulla dərs

verən, yəni proqramında riyaziyat, coğrafiya, kimya və başqa fənlər tədris edilən, xarici dillər öyrədilən mədrəsələrlə Üsul-i qədim adlandırılan mədrəsələr arasında bir qarşıdurma, açıq və gizli bir ziddiyət vardı.

Ata və babası Xəsənqatanın mühafizəkar bir təhsil ocağında oxumasını istəsələr də, o, rus dilini, riyaziyyatı, coğrafiyanı, təbiət elmlərini, tarixi öyrənmişdir.

Xəsənqata Qabəşi 12 il mədrəsədə oxumuş, 5 ildən çox da orada dərs demişdir. Kazan mühiti onun dünyagörüşünün formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. Belə ki, Şibahəddin Mərcani, Kamal Nasrı, İsmayıl bəy Qaspıralı, Nikolay Katanov, Qalimcan Barudi və başqa elm adamları ilə yaxından tanış olmuşdur. Şibahəddin Mərcanini yüksək dəyərləndirən Xəsənqata Mərcaniyə ithaf etdiyi kitabında yazmışdı: "Tarixi bir elm olaraq tanımayan bizim millətimiz qarşısında Mərcaninin rolu böyük olmuşdur. O, bizim milli tarixşünasılğımızın təməlini qoymuşdur".

Xəsənqata elmə və yaradıcılığa böyük maraq göstərsə də, nədənsə Kazandan ayrılmalı olur. Doğulub, boya-başa çatdığı kəndə dönür. Bir müddət kənd məscidində mollalıq edir, ətraf

bölgələri gəzərək xalqların yaşayış tərzi, hansı tayfadan, hansı nəsildən olduğu ilə maraqlanır. Necə deyərlər, gələcək əsərləri üçün material toplayır.

1889-cu ildə yenidən Kazana dönən Xəsənqata Qabəşi Yunusov qardaşlarının müsəlman uşaqlarının təlim-tərbiyəsi üçün açdıqları internat tipli məktəbdə müəllim işləməyə başlayır. O, üsul-i qədim mədrəsəsini bitirib orada dərs desə də, yeni iş yerində cədidçi kimi tanınır. Mədrəsədə oxuduğu və işlədiyi illərdə dərslik qıtlığının yaratdığı çətinliyi aradan qaldırmaq üçün özü dərslik yazıb çap etdirməyə başlayır. 1889-1890-cı illərdə beş kitab nəşr etdirir. Bu kitablardan biri də ata babası Qobeydulla Qabeşinin seçilmiş şeirlər kitabı olur.

Xəsənqata Qabəşi bu dəfə Kazanda çox qalası olmur. Yenidən Sılabaş kəndinə dönərək evində uşaqlara dərs deyir, elmi araşdırmalar aparır. Onun kənd məktəbini müasirlərinin bir çoxu Sılabaş Universiteti adlandırmışdır. 1893-1894-cü ildə kənddə yaşayan Xəsənqata Qabəşini 1895-ci il fevralın 10-da Orenburq İslam Dini İdarəsinə qazı seçdiklərindən Ufa şəhərinə köçməli olur. Dörd ilə yaxın qazı işləyir

və 1897-ci ildə “Türk ırıqları”, yəni “Türk tayfaları”, 1899-cu ildə isə “Muxtəsər tarixi qövmü Türk” kitablarını çap etdirir. Ensiklopediya tipli bu kitablar yalnız Rusiyada yaşayan türk xalqları arasında deyil, dünya türkoloqları arasında da böyük maraqla qarşılanır.

Xəsənqata Qabəşi 1907-ci ildə yenidən qazı seçildiyindən təkrar Ufaya köçür. Burada vəzifəsinin verdiyi imkanlardan istifadə edərək kasıb uşaqlar üçün sənət məktəbinin təşkilinə, Ufa həbsxanasındakı müsəlman məhbuslar üçün savadsızlığı aradan qaldırma kurslarının açılmasına nail olur.

16 il üzərində işlədiyi “Müfəssəl tarix-i qövmi türki” kitabını 1909-cu ildə Ufada çap etdirir. Doğu və Avropa alimlərinin tarixə yanaşma metodlarının sintezindən yaranan bu kitabda Xəsənqata Qabəşi çağdaşı olduğu türk tayfalarından, onların keçmişindən söz açmaqla kifayətlənmirdi. Türklərə qonşu olan və onlarla qohum sayılan uqro-fin tayfalarının tarixi haqqında, eləcə də ari tayfalarınını dilindən, həyat tərzindən, Hindistana və İrana köçmələrindən, oradan da Avropaya köç etmələrindən yazırdı.

Yunanların Qara dəniz sahillərinə çıxması uğrunda mübarizəsindən, türklərlə qarşılaşmalarından bəhs edən səhifələr də olduqca diqqətiçəkən idi. Böyük türkoloq türk tayfalarının tarixin müxtəlif dövrlərində fərqli adlar daşımalarına aydınlıq gətirməklə yanaşı, assimilə olunan türk tayfaları haqqında da bilgi verir.

Kitabın çapından az sonra alim dünyanın müxtəlif guşələrindən 200-dən çox məktub alır. Hətta Osmanlı sultanı Muhammed Reşad ona 1910-cu ildə hədiyyə olaraq xalça, qızıl cib saatı və qiymətli daşlarla bəzədilmiş təsbeh göndərir.

Onun bu uğurları yalnız çar məmurlarını deyil, öz soydaşı və dindaşı olan xəbisləri də bərk narahat edir. Kazanlı tacirlərdən Siracəddin Zabirov və istefada olan hərbi imam Möxəmməd Qarif Abdulvəliyev Rusiya Xarici İşlər Naziri Makarova şikayət məktubu yazır. Məktubda göstəritlər ki, pantürkist əsərlər yazaraq çap etdirən Xəsənqata Qabəşi çar və onun ailəsinə lənət yağdırır.

Məlum məsələdir ki, Xəsənqata Qabəşi kimi vətənsevər, mömin birisi müstəmləkəçidən, antiislam və antitürk bir hökumətdən razı ola bilməzdi. Fikirlərini də gizlətməyərək soydaşlarının yanında açıq söyləyirmiş.

Soydaşlarının əksəriyyəti onu ələ verməklərindən istintaq haqqında cinayət işi açа bilmir.

Orenburqda 1906-1918-ci illərdə çap olunan "Vaqt" və Kazanda 1906-1918-ci illərdə çap olunan "Yıldız" qəzetlərinə, Orenburqda 1906-1917-ci illərdə çap olunan "Din və məişət", 1908-1917-ci illərdə nəşr olunan "Şura" jurnallarına mütamadi məqalələr yazan Xəsənqata Qabəşi "Məlumat-i məhkəmə-yi şəriət" və "Məcəllə məhkəmə-yi şəriət" jurnallarını da redaktə etmişdir.

Onun "İslamda müsiqi və nəğmə haqqında", "Misyonerlik hərəkatı haqqında", "Müsəlman kəndlərinin isimləri", "Milli türk tarixi", "Xalq Universitetləri haqqında", "Yeddi su vilayətindəki zəlzələ haqqında", "İç Rusiya və Sibir müsəlmanlarının əsgərlik məsələsi" və başqa əsərləri bu gün də elmi dəyərini itirməmişdir.

1917-ci ildə Xəsənqata Qabəşi siyasətlə fəal məşğul olmaq istəsə də, bu uzun sürmür. Siyasətdən uzaqlaşaraq doğma kəndinə qayıdaraq məktəbdarlıq etməyə başlayır. Lakin onun əkdiyi toxumlar cücərirdi. O, türk tarixini üç dövrə, birinci bulqardan əvvəl və bulqar dövrünə, ikinci monqol istilasında Kazan

xanlığının Rusiya tərəfinfən işğalı dövrünə, üçüncü isə işğaldan sonrakı dövrə bölürdü.

Bolşeviklərin tərəfini tutan, sosializm quruculuğunda canından keçməyə hazır olan kommunistlər belə Xəsənqata Qabəşinin əsərlərini həvəslə oxuyur, ondan ilhamlanırdılar. Milli şüurun oyanması isə Sovetlər adı altında xalqları yenidən əsarət altına alan rus siyasətçilərinin xeyrinə deyildi. Odur ki, Xəsənqata Qabəşi kimi düşünən başları aradan götürmək üçün müxtəlif yollar axtarırdılar.

1931-ci ildə Xəsənqata Qabəşin malı, mülki əlindən alınır və özü də Kokuşkin kəndində yaradılmış kollektiv təsərrüfatda işləməyə məcbur edilir. Lakin bu da Sovet məmurlarını razı salmır. İslami dəyərləri hər şeydən uca tutan və onu təbliğ edən qoca alimi 1932-ci ilin yanvarında həbs edərək Ağ Dəniz-Baltik kanalının tikintisində işləməyə göndərirlər.

İnsanlara edilən zülmdən və qəddarlıqdan ağlını itirən alimi 1936-cı ildə doğulduğu kəndə, Sılabaşa göndərirlər. Xəsənqata Qabəşi orada çox yaşamır, 1936-cı il avqustun 7-də dünyasını dəyişir.

Onun əsərlərinin tədqiqi, nəşri qadağan edilsə də, Sovet hökuməti yıxıldıqdan sonra

Xəsənqata Qabəşiyə bəraət verilmiş, irsinin öyrənilməsi və təbliğinə başlanmışdır.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2013-cü il oktyabrın 10-da, saat 12.14-də efirə getmişdir.

KARİM İDELQUJİN

(tat. Karim Abdulla ulu İdelqujin, rus. Керим Абдулла улу Иделгужин; 1895-1937)

Karim Abdulla oğlu İdelqujin 1895-ci il oktyabrın 2-də keçmiş Rusiya İmperiyasının Orenburq quberniyasındakı Qıpçaq qəzasının Mryasov kəndində doğulmuşdur. İndi bu kənd Rusiya Federasiyası Orenburq vilayəti Novosergeyevka rayonuna daxildir. Karim ilk təhsilini kəndlərində mollaxana adlandırılan ibtidai məktəbdə almışdır.

Rusiya Tatarıstanı, Başqırdıstanı işğal edib sərhədlərini Sibirin dərinliklərinə doğru genişləndirməklə kifayətlənmir. Qafqazı, Türküstanı da işğal etməyə can atır. İşğal etdiyi torpaqlarda mövqelərini möhkəmlətmək üçün ruslaşdırma siyasəti yeridir, yerli millətlərdən özünə sadiq kadrlar hazırlayır. Bu kadrlardan

həm də yeni işğal etdiyi bölgələrdə istifadə edirdi.

Rusiyanın yeritdiyi millətçilik siyasəti əsarət altına aldığı xalqların da ziyalılarında milli hissləri oyadırdı. Karim İdelqujin belə bir mühitdə doğulmuşdu.

Karim İdelqujinin yetkinlik yaşlarında bölgədə "Qusmaniyyə", "Qaliyə", "Hüseyniyə", "Sultaniyyə", "Rasuliyyə" və b. mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Bu təhsil ocaqları arasında Şərqin bir çox ölkələrini gəzib, İstanbul və Qahirə kimi şəhərlərdə təhsil aldıqdan sonra vətənə dönmüş Pərvazəddin Camaləddin Kamaləddinovun açdığı "Qaliyə" mədrəsəsi xüsusilə seçilirdi. Ziya Kamali kimi tanınan din alimi və pedaqoqun açdığı mədrəsəni dövrün bir çox məşhur adamları bitirmişdir. Karim İdelqujin də 1912-1914-cü illərdə mədrəsədə oxuyarkən müxtəlif siyasi baxışlı müəllimlərlə və gələcəyin məşhur şairləri və yazıcıları ilə, siyasi və ictimai xadimləri ilə, dövlət adamları ilə tanış olub və dostlaşmışdır.

Karim İdelqujin "Qaliyə" mədrəsəsini bitirdikdən sonra bütün gücünü millətinin azadlığı uğrunda mübarizəyə sərf edir. Maarifçiliklə yanaşı təşkilatçılıq işləri də aparır.

Əsas diqqətini azadlıq mübarizəsinin alovlandırılmasına yönəldir. Başqırdıstanın muxtariyyəti ideyasını yayanlardan birinə çevrilir.

Bolşeviklərin Peterburqda silah gücünə hakimiyyəti ələ almaları ölkədəki qarışıqlığı daha da dərinləşdirir. Peterburqdan bir gün sonra isə Ufada da bolşeviklər Sovet hakimiyyətini qurduqlarını və quberniya inqilab komitəsi yaratdıqlarını elan edirlər. Başqırd millətçiləri də məcbur qalıb 1917-ci ilin dekabrında Orenburqda "Kiçik Başqırdıstan" dövlətini qurdular. Lakin bu dövlətin möhkəmlənməsinə bir tərəfdən Dutovun və Kolçakın silahlı dəstələri, o biri tərəfdən də bolşeviklərin əsgəri birlikləri mane olur. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görüb Zəki Vəlidi Toğanın rəhbərlik etdiyi qrup bolşeviklərlə ittifaqa girməyi qərara alır.

Karim İdelqujin də bu ittifaqın tərəfdarlarından olur. 1919-cu ilin martında milli hökumətin ordu birlikləri bolşevik əsgəri birliklərinə qatıldı və hakimiyyətin də bolşeviklərə verildiyi elan edildi. Başqırdıstana isə Rusiya Federasiyasının tərkibində muxtar respublika statusu verildi.

Bolşeviklər milli ordunun əsgər və zabitlərinə, eləcə də hökumətdə müxtəlif vəzifə tutanları güllələməyə, həbs etməyə, onlara təzyiq göstərməyə başlayır. 1918-1919-cu illərdə Başqırd ordusunun komandirlərindən olan Karim İdelqujin başqırd xalqının mənafei xatirinə bolşeviklərlə işləməyi qərara alır. Hətta 1919-cu ildə kommunist partiyası sıralarına daxil olur. Onu Tamyan-Katay bölgəsinə hərbi komissar vəzifəsinə göndərirlər.

1920-1921-ci illərdə Burzyan-Tanqaurov, 1921-1922-ci illərdə Tok-Suran, 1924-1925-ci illərdə Arqaş bölgəsində inqilab komitəsinin sədri işləyən Karim İdelqujin Şaqit Xudayberdinlə birlikdə Burzyan-Tanqaurov bölgəsində savadsızlığın ləğv edilməsində də xüsusi fəallıq göstərir.

1922-1924-cü illərdə Orenburqdakı Başqırdıstan Xalq İnstitutunu bitirən Karim İdelqujini Ufa şəhərinə gətirir və vilayət partiya komitəsinin orqanı "Başkortostan" qəzetinə redaktor təyin edirlər. O, redaktor işlədiyi illərdə savadsızlığın aradan qaldırılmasına, başqırdların yüzillər boyu istifadə etdikləri ərəb qrafikalı əlifbanın latın əlifbası ilə əvəzlənməsinə daha çox diqqət yetirir.

1926-ci ilin fevral-martında Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultaya Karim İdelqujin tək gəlmir. Əlifba və tədris məsələləri ilə ardıcıl məşğul olan Məcid Masaqutoviç Bilyalov, Qabdullah Fazliyeviç Vilqadanov, Xabibulla A. Kahiroviç Qabitov, Şərif Axmedoviç Manatov, Saqid Qubaydullin Miryasov, Zakir Şakiroviç Şakirov, Tatarıstandakı Kajur nəşriyyatının baş redaktoru Salah Sadri oğlu Ataqulovla birlikdə Bakıya gəlir. Qurultay çox gərgin keçir. Xüsusən Tatarıstandan gələnlər latın qrafikalı əlifbaya keçməkdənsə yüzillər boyu işlədilən ərəb əlifbasının islah edilərək türk dilləri üçün uyğunlaşdırılmasını tələb edirdilər.

Karim İdelqujin bu diskussiyalarda fəal iştirak edir, gənc Türkiyə Respublikasından gəlmiş professor Fuad Köprülüzadə, Əli bəy Hüseynzadə, eləcə də Türkiyənin Bakıdakı konsulu Ferid Xurşud və başqaları ilə yaxından tanış olur, Sovetlərin milli məsələdəki mövqeyini müzakirə edirlər.

Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultay Karim İdelqujində Sovet siyasətinə baxışda köklü dəyişikliklər yaradır. 1926-cı ildə çap etdirdiyi "1917, 1918, 1919-cu illərdə başqırd hərəkatı" kitabını yazıb çap etdirməkdə yanlışlığa yol

verdiyini anlayır. Bu kitab faktlar baxımından nə qədər zəngin olsa da sonradan Sovet xüsusi xidmət orqanlarının başqırd millətçilərinə və vətənpərvərlərinə divan tutmalarında da əvəzsiz informasiya mənbəyi olmuşdur.

1928-ci ildə Başqırdıstan Muxtar Sovet Sosialist Cümhuriyyətinin Maarif Naziri təyin edilən Karim İdelqujini 1930-cu ildə kommunist partiyası sıralarından çıxardır və həbs edirlər. Uzun və üzücü istintaqda onu millətçilikdə, antisovet təbliğat aparmaqda suçlayıb həbs edirlər. Dostlarının yardımı ilə onun üzərindən "vətənə xəyanət" ittihamı götürülsə də 5 il həbs cəzasına məhkum edilir.

Karim İdelqujin cəzasını çəkdikdən sonra onu bir daha rəhbər vəzifəyə yaxın qoymurlar. O, elmi-pedaqoji sahədə çalışır, araşdırmalar aparır. Sovetlərin Rusiyada yeritdiyi assimilasiya siyasətini davam etdirdiyini yazır. Elmi tədqiqat pedaqogika institutunda işləyəndə başqırdların yüzillər boyu davam etmiş ailə təliminin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Gənc kadrları da bu yönə istiqamətləndirir.

Bütün bunlara görə Karim İdelqujin üzərində təzyiqlər artır və təqib edilməyə başlanır. 1935-ci ildə yenidən həbs edilir. Lakin

bu həbs onu 1937-ci ilin kütləvi repressiyasından qurtara bilmir. Həbsxanada olsa da onu yenidən istintaqa cəlb edir və millətçilikdə, əksinqilabi fəaliyyətdə suçlayaraq 27 noyabr 1937-ci ildə güllələyirlər.

Karim İdelqujin vətənsevər və millətinə xidmət edən bir ziyalı olmuşdur. O, bolşeviklərlə birlikdə işləyəndə də həmişə millətini düşünmüş, imkanlardan millətinin xeyri üçün yararlanmağa çalışmışdır. Müticəsinə yuxarıdan gələn əmirləri yerinə yetirməmişdir. Elə buna görə idi ki, 1956-ci ildə Stalin şəxsiyyətə pərəstişdə suçlandıqdan sonra 1937-ci ildə həbs edilənlərin böyük əksəriyyətinə həmin illərdə fiziki bəraət verilsə də Karim İdelqujin bəraəti 1989-cu ilədək yubadıldı. Sovetlər Birliyinin çoküşü yaxınlaşdıqda başqırd xalqı vətənsevər Karim İdelqujinin bəraət almasına nail oldu.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2013-cü il martın 19-da, saat 12.14-də efirə getmişdir.

KƏRİM TİNÇURİN

(tat. Кәрим Тинчурин, əski əlifba ilə كريم تينچورين, *rus. Карим Галиевич Тинчурин; 1887-1938)*

Kərim Qali oğlu Tinçurin 1887-ci il sentyabrın 15-də indiki Rusiya Federasiyası Penza quberniyası Demyan Bedni rayonunun Tarakan kəndində anadan olur. Kasıb ailədə doğulan Kərim ilk təhsilini kəndlərindəki ibtidai məktəbdə, yəni mollaxanada alır. 13 yaşında isə Kazan şəhərinə gedir və burada qabyuyan işləyir. Əldə etdiyi pulla 1900-cü ildə dövrün məşhur təhsil ocaqlarından "Muhammadiyə" mədrəsəsinə daxil olur. Lakin mədrəsədəki təhsil, təlim-tərbiyə yenilik həvəskarı, təhsildə və həyatda dəyişiklər istəyən yeniyetmə Kərim Tinçurini qane etmir.

Mədrəsədən çıxdıqdan sonra müxtəlif sahələrdə günəmuzd işləyən, müəllimlik edən və bədii yaradıcılıqla məşğul olan Kərim Tinçurin

yaradıcılığa şeirlə başlasa da, 1905-ci il inqilabının mətbuat, nəşriyyat üzərindəki nəzarətinin zəifləməsindən istifadə edərək "Mərcannar" adlı romanını çap etdirir. Avtobioqrafik "Mərcannar" romanında mədrəsə həyatı təsvir edilir.

"Mərcannar" Kərim Tinçurin ilk və son romanı olur. Kitabların, qəzet və jurnalların az oxunduğunu görən Kərim Tinçurin xalq kütlələrinə fikrini çatdırmağın ən münasib yolunun teatr olduğunu düşünür. Onun bu fikrə düşməsinə Kazanda keçirilən mitinqlərdə inqilabçıların alovlu çıxışlarının xalq kütlələri tərəfindən alqışlarla qarşılanması olur.

Kərim Tinçurin ilk səhnə əsəri olan "Mənzərə" adlı komediyasını 1906-cı ildə yazır. O dövrdə şəhərdə tatarların daimi fəaliyyət göstərən peşəkar teatrı yox idi. Sadəcə teatr həvəskarlarının səyyar bir qrupu vardı. Kərim Tinçurin də 1910-cu ildə bu qrupa üzv yazılır. Heç bir institutu bitirməyən, heç bir teatr məktəbində oxumayan, peşəkarlardan sənət dərsi almayan gənc fitri istedadı sayəsindən az vaxtda məşhurlaşır.

Kərim Tinçurinin səhnəyə gəlişi illərində tatar səhnəsində elə peşəkar aktyor və rejissor da

yox idi. Necə deyərlər, tatar teatrı yeni-yeni formalaşırdı. Tamaşaya qoymağa əsərlər də yox dərəcəsində idi. Buna görə də gənc aktyor səhnə əsərlərini də özü yazmalı olur. Səyyar truppada işə başladığı il "Dürüst əmək" komediyasını yazır. Fırıldaqla, başqalarının halal zəhmətini asan bildiyi yolla mənimsəməklə yaşamaq istəyənləri tənqid hədəfinə çevirən gənc dramaturqun əsəri uğurla qarşılanır.

Bundan ruhlanan Kərim Tinçurin bir-birinin ardınca "Qədər addımı", "İlk çiçəklər" pyeslərini yazır. Bu əsərlərdə yaşamından narazı, cəmiyyətdəki sıxıntılardan qurtulmaq istəyən insanların taleyi canlandırılır. "İlk çiçəklər" pyesində zəmanənin yaratdığı problemlərdən qurtula bilməyən tatar gənclərinin dövranı dəyişməyə can atdıqları və buna nail ola bilmədikləri təsvir edilir.

Kərim Tinçurin inqilabdan əvvəl yazıb səhnələşdirdiyi ən diqqətçəkən əsəri "Şıltaq kürəkən" komediyasıdır. 1916-cı ildə tamamladığı və səhnəyə qoyduğu, özü də baş rolunu oynadığı bu əsər böyük tamaşaçı kütləsi cəlb edir. Tatar ədəbiyyatının ən gözəl komediyalarından sayılan bu əsər müəllifin satira ustası kimi məşhurlaşmasına səbəb olur.

Çar Rusiyasının Birinci Dünya Savaşında məğlubiyyətə uğraması, ölkədə baş verən qarışıqlıq, çar II Nikolayın hakimiyyətdən uzaqlaşdırılıb Müvəqqəti Hökumətin qurulması, Müvəqqəti Hökuməti bolşeviklərin silah gücünə devirməsi tatar teatrının inkişafına da ağır zərbə vurur. Belə ki, Kazan şəhəri siyasi və hərbi qüvvələrin qarşıdurma meydanına çevrilmişdi. Hakimiyyət tez-tez dəyişirdi. Xalqın mədəniyyətlə maraqlanmağa vaxtı və həvəsi belə qalmamışdı. İnsanlar sağ qalmaq uğrunda mübarizə aparırdılar.

Belə ağır günlərdə, yəni 1918-ci ildə Kərim Tinçurini səyyar qruppaya rəhbər seçirlər. Onun rəhbərliyə gəlişi teatr truppasında önəmli dəyişikliyə səbəb olur. Tamaşa göstərilən günlər salonda boş yer tapılmır. Adamlar eyni tamaşaya bəzən dəfələrlə baxır. Buna səbəb aktyorların səhnədə olduqca inandırıcı və canlı oynamaları ilə yanaşı Tinçurinin xalq musiqisindən, folklordan bacarıqla istifadə etməsi olur. O, xalq musiqisindən istifadə edərək operettalar yazırdı.

Kərim Tinçurinin istər komediya, istər dram, istərsə də operetta yazarkən azərbaycanlı ədiblərinin və səhnə xadimlərinin yaradıcılığından bacarıqla istifadə edirdi. Onun yazdığı

və quruluşunu verdiyi operettalarda Üzeyir Hacıbəylinin təsiri açıq-aşkar hiss edilirdi.

Xüsusən bəstəkar Salih Saydaşevin səyyar truppa ilə əməkdaşlığa başlaması tatar teatrının inkişafına güclü təkan verdi. Kərim Tinçurinlə Salih Saydaşevin əməkdaşlığı olduqca uğurlu alınırdı.

Bolşeviklərin Kazanı işğalı və burada da möhkəmlənmələri tatar teatrına da öz təsirini göstərdi. Sovetlər təhsilə də, tərbiyəyə də, teatra da, musiqiyə də öz ideyalarını təbliğ etmək vasitəsi kimi baxırdılar. Odur ki, Kazanda 1922-ci ildə Tatar Dövlət Teatrı açıldı. Teatrın tamaşalar göstərməsi və truppa üzvlərinin məşq etməsi üçün bina ayrıldı. Aktyorlara, rejissorlara, rəssamlara, musiqiçilərə aylıq maaş təyin edildi. Ölkənin iqtisadi vəziyyəti ağır olsa da, tamaşalar üçün dekorlar, aktyorlar üçün geyimlər və s. hazırlanmasına vəsait ayrıldı. Artıq aktyorlar kəmiyyət dalınca qaçaraq ildə 70-80 rol oynamırdı. Tamaşaların sayı azaldıqca keyfiyyəti də artırdı.

Tatar Dövlət Teatrında Kərim Tinçurinin rejissorluğu ilə ildə 13-15 tamaşa hazırlanırdı. Aktyorlar rollarını əzbərlədiyindən suflyora da

ehtiyac qalmırdı. Teatr üçün peşəkar kadrların hazırlanması qayğısına qalınırdı.

Kərim Tinçurinin 1924-cü ildə yazdığı və səhnələşdirdiyi "Sönməz ulduzlar" tamaşasının mövzusu Birinci Dünya Savaşından alınmışdı. Çar ordusunun sıralarında döyüşə getmək istəyən gəncə sevgilisi əngəl olmaq istəyir. Sevdiyi oğlana təkidlə bildirir ki, bu savaşın tatar xalqına dəxili yoxdur. Bu savaş hakim təbəqənin dünyanı bölüşdürmək uğrunda mübarizəsidir.

1914-cü ildən müharibə şəraitində yaşayan, yüzlərlə övladını itirən, aclığa, xəstəliyə məhrum edilmiş xalqı müharibəyə nifrət ruhunda yazılmış bu əsəri alqışlarla qarşılayır. Tamaşa uzun müddət ara vermədən göstərilir.

Kərim Tinçurinin "Mavi şal", "Sönən ulduzlar", "Amerikan" və başqa əsərləri də alqışlarla qarşılanır. 1926-cı ildə "Mavi şal" əsəri tamaşaya qoyulanda Kərim Tinçurinə Tatarıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının Əməkdar artisti adı verilir.

Kərim Tinçurinə teatrda işləməsi üçün şərait yaradılsa da, onun əsərləri dövrü mətbuatda ideoloji baxımdan tənqid də edilirdi. Tənqidçilər sanki səhnədə sənət əsəri deyil, mitinqdə çıxış edən bir inqilabçı görmək istəyirdilər.

1936-cı ildə Kərim Tinçurinin səhnəyə gəlişinin 25 illiyi təntənə ilə Tatarıstanın bir çox şəhər və qəsəbəsində qeyd edildi. Tatarıstan Dövlət Akademik Teatrının baş rejissoru, aktyoru kimi onun haqqında nəinki ədəbiyyat və incəsənət xadimləri, dövlət adamları da xoş sözlər söylədilər, mükafatlar verdilər.

1937-ci ildə isə hər şey dəyişdi. Qəzetlərdə, rəsmi toplantılarda onu tənqid etməyə başladılar. Rejissorluqdan, aktyorluqdan başı çıxmayan birisi kimi onu işdən azad etdilər. 1937-ci ilin sentyabrın 16-da həbs edilən istedadlı hekayə ustası, dramaturq, rejissor və aktyor bir il iki ay işgəncəli istintaqa məruz qaldı.

1938-ci ilin noyabrın 15-də güllələnən Kərim Tinçurinə 1956-cı ildən sonra bəraət verilir. Adının əbədiləşdirilməsi üçün Kazandakı Dram və Komediya teatrına onun adını verirlər.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2013-cü il oktyabrın 24-də, saat 12.14-də efirə getmişdir.

QALİ RƏXİM

(tat. Möxəmmədqali Möxəmmədşakir ulı Qabderəximov, əski əlifba ilə قالی راخیم , *rus. Мухаммедкали Габдрахимов; 1889-1943)*

Möxəmmədqali Möxəmmədşakir oğlu Qabderəximov 1889-ci il noyabrın 4-də tacir ailəsində doğulub. Əsasən Qali Rəxim kimi tanınan tanınan gənc o dövrün tanınmış elm ocaqlarından sayılan "Muhammadiyə" mədrəsəsində oxuyub. O, uşaqlıqdan elmə, ədəbiyyata maraq göstərsə də, valideynləri övladlarını tacir görmək istədiklərindən ticarət məktəbində oxumasını məsləhət görüblər.

Qali Rəxim də valideynlərinin istəyinin əksinə getməyib. 1905-ci ildə Kazandakı ticarət məktəbinə daxil olub. Orada ixtisas fənləri ilə yanaşı, bir neçə dil öyrənib, ictimai fənlərə böyük maraq göstərib. Təhsildəki uğurlarından, müəllimlərinin onu ruhlandırmasından ilhamlanaraq 1909-cu ildə yəni, 21 yaşında "Yer

coğrafiyası” kitabını çap etdirib. Bu kitabdan uzun müddət Rusiyadakı türk xalqlarının övladları dərslik kimi istifadə ediblər.

1913-cü ildə məktəbi bitirən Qali Rəximi valideynləri Moskvadakı Ticarət İnstitutunun iqtisadiyyat fakültəsində oxumağa göndərib. İlk məqaləsini “An”, yəni “Bilik” jurnalında çap etdirən gənc yazıçı ticarət institutunda oxumasına baxmayaraq, 1913-1915-ci illərdə babası Bikçəntəyin adını özünə ləqəb götürərək “Ak yol” jurnalında “Bikçəntəy uqlu” imzası ilə uşaq hekayələrini çap etdirir. Mövzusu xalq nağıllarından, lətifələrdən, məsəllərdən, dastanlardan alınan bu ibrətamiz hekayələr böyük maraqla qarşılanır.

Qali Rəxim institutun seçilən tələbələrindən olsa da, təhsilini başa vurmayıb. 1917-ci ildə Rusiyanı bürümüş qarışıqlığa görə məktəblərin çoxunda dərslər pozulmuşdu. Seçdiyi ixtisas ürəyindən olmadığına görə, Moskvadakı qarışıqlığı və atasının ölümünü bəhanə edərək Kazana qayıdır.

Kazan 1917-1921-ci illərdə ağır günlərini keçirirdi. Bölgə sanki döyüş meydanına çevrilmişdi. Şəhər gah bolşeviklərin, gah ağqvardiyaçıların, gah da üsyan qaldırmış çex

əsgərlərinin əlinə keçirdi. Tatar millətçiləri isə bölgədə öz dövlətlərini qurmaq istəyirdilər. Milli qüvvələr arasında fikir birliyinin olmaması, xüsusən də başqırd millətçiləri ilə aralarındakı fikir ayrılığı milli hökumətin yaranmasını əngəlləyirdi. Bolşeviklər və ağqvardiyaçılar da tatarları səfərbərliyə alaraq Türküstanda, Qafqazda, Kırımda, Sibirdə gedən daxili döyüşlərə göndərirdilər. Təsərrüfat dağıldığından bölgəni aclıq və xəstəliklər bürümüşdü. Bütün bunlara baxmayaraq, Qali Rəxim Kazana döndükdən sonra bədii yaradıcılığını davam etdirməklə yanaşı, ciddi elmi axtarışlara da başlayır. Bu işdə ona Kazan Universitetinin məzunu, sonralar uzun müddət Azərbaycanda işləmiş və 1937-ci repressiyasının qurbanı olmuş, tarixçi alim Əziz Ubaydullin yaxından kömək edir. Əziz Ubaydullinin həmin illər çap olunan məqalələrinin altındakı imzasını Qaziz Qubaydullin kimi yazır.

1914-cü ildə "Bağ qayğısı" pyesini yazan Qali Rəximin 1921-ci ildə çap olunan "İdil" povesti böyük qalmaqala səbəb olur. Onun Avropa tipli ilk tatar bəstəkarı sayılan Sultan Qabaşi ilə əməkdaşlığı da uğurlu alınır. Avropa mədəniyyətinin vurğunu olan hər iki ziyalı var

qüvvələri ilə tatarları avropalaşdırmağa çalışırdılar. Onların tatar bülbülü adlandırılan müğənni Qayşa Apanayevaya həsr etdikləri "Kukuşqa" romansı böyük uğur qazanır. Bu janr tatar ədəbiyyatında və musiqisində yeni idi. Qazanılmış uğur onları şəhərdə müsəlman gəncləri üçün ədəbi, musiqili gecələr təşkil etməyə həvəsləndirir. 1919-cu ildə Sultan Qabaş Qali Rəximin "Yanvar" komediyasına musiqi yazır. 1920-ci illərin ortalarında səhnələş-dirdikləri ilk tatar operası "Saniya" da böyük səs-küyə səbəb olur. Onlar mövzusu doğu ədəbiyyatından alınmış "Buz eqet" operasını yazmağı planlaşdırsalar da, buna nail ola bilmirlər.

Kazanda açılan pedaqoji kurslarda dərs deyən, 1920-1921-ci illərdə hərbi siyasi kurslarda tatar ədəbiyyatını tədris edən Qali Rəxim elmi axtarışlara da böyük maraq göstərir. Bölgələrə ekspedisiyalara gedir, folklor materialları, əlyazmalar toplayır, arxeoloji qazıntılar təşkil edir. Əldə etdiyi materiallar əsasında tatar ədəbiyyatına dair dəyərli məqalələr yazır.

1921-1922-ci illərdə elmlər akademiyasının Türk-tatar ədəbiyyatı və folkloru şöbəsinə

rəhbərlik edən Qali Rəxim 1922-1930-cu illərdə Dövlət Pedaqoji İnstitutunda dərs deyir və 1927-ci il oktyabrın 25-də onu dosent seçirlər. Doğu ədəbiyyatının klassiklərindən Hafiz Şirazidən, Ömər Xəyyamdan, Cəlaləddin Rumidən, Sədi Şirazidən, Rabindranat Taqordan tərcümələr edən, Qıylemeddin Şərəflə birlikdə "Balalar dünyası" seriyasından 50 cildlik kitab nəşrini planlaşdıran Qali Rəximə uşaq ədəbiyyatının inkişafındakı xidmətlərinə görə 1923-cü ildə "Qızıl güllər" mükafatını verirlər.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində respublikaların hamısında bir elmi cəmiyyət quruldu. Azərbaycanda Tədqiq Tətəbbö Cəmiyyəti adlanan bu təşkilatın "Azərbaycanı öyrənmə yolu" adlı jurnalı da nəşr edilirdi. Tatarıstanı Öyrənmə Cəmiyyətinin elmi katibi işləyən Qali Rəximi Kazan Universitetinin nəzdindəki Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya Cəmiyyətinə də üzv seçirlər.

Qali Rəxim 1922-ci ildən Tatarıstan Xalq Maarif Komissarlığı nəzdindəki Elmi Mərkəzin nəşrə hazırladığı çoxcildli "Tatar Ədəbiyyatı kitabxanası" seriyasına daxil edilən əsərləri nəşrə hazırlayır, onlara ön söz və izahlar yazır. 1923-cü ildə nəşr etdirdiyi "Tatar ədəbiyyatı

tarixi üçün materialların toplanması yolunda bir təcrübə", eləcə də Qaziz Qubaydullinlə birlikdə 1923-cü, 1924-cü, 1925-ci illərdə nəşr etdirdiyi "Tatar ədəbiyyatı tarixi" kitabları, 1925-ci ildə çap olunan "Qaliəsgər Kamalın əsərlərinə ön söz" məqaləsi böyük maraqla qarşılanır.

Qali Rəxim 1927-ci ildə "17-ci yüzilliyə aid tatar abidələrinə dair yeni qaynaqlar", 1928-ci ildə "1878-ci il tatar kəndli hərəkatı", 1930-cu ildə "Tatarların 16-cı yüzillikdəki qəbirüstü yazıları" və "Tatar dilinin izahlı lüğətinin layihəsi" kimi məqalələrini çap etdirməklə elmi axtarışlara yeni yön vermiş oldu.

1930-cu ildə Tatarıstan İqtisadiyyatı İnstitutunda Tatar dili və ədəbiyyatı kabinetinə elmi katib təyin edilən Qali Rəximi dövrü mətbuatda kəskin tənqid etməyə başlayırlar. Onun folklorun əhəmiyyəti və toplanıb sistemləş-dirilməsi ilə bağlı hazırladığı "Kəndi öyrənək" proqram-sorğu kitabı millətçilik nümunəsi, burjua düşüncəsini təbliğ etmək kimi dəyərləndirilir.

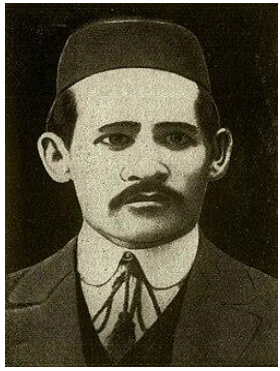
Vladimir Leninin əsərlərini tərcümə edən, nəşrə hazırlayan heyətə üzvü olmasına baxmayaraq, 1931-ci ildə Qali Rəxim həbs edilir və beş illiyinə Ağ dəniz-Baltik Kanalının

tikintisində işləməyə göndərirlər. O, həbs müddətini vaxtından əvvəl başa vurub 1934-cü ildə Kazana dönür. Həmin il oktyabrın 21-dən Kazan Universitetinin elmi kitabxanasında Doğu əlyazmaları şöbəsində məsləhətçi vəzifəsinə başlayır. Lakin az sonra xüsusi xidmət orqanları onun humanitar sahədə işləməsini münasib saymır. 1935-ci il yanvarın 1-də onu işdən azad etdirirlər. 1936-cı ilin noyabrına kimi işsiz qalan Qali Rəximin gənclik illərində aldığı təhsil köməyinə gəlir. Onu Kazan Dövlət Bankında işə götürürlər. Lakin bu da çox uzun çəkmir. 1938-ci ildə yenidən həbs edərək istintaqa başlayırlar. 1943-cü ilin martın 3-də həbsxanada dünyasını dəyişən Qali Rəximinin adının çəkilməsi, əsərlərinin öyrənilməsi və təbliği qadağan edilir.

Sovetlərin bütün qadağa və qorxularına baxmayaraq, tatar xalqı vətənsevər oğlunu unutmur. Sovet hakimiyyəti devrildikdən sonra onun adını əbədiləşdirir, əsərlərini təbliğ edərək yayır.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2013-cü il mayın 9-da, saat 12.14-də efirə getmişdir.

MƏCİD QAFURİ

(başq. Məjit Ğafuri, rus. Маҗи́т Ғафури́, tat. Məjit Qafuri, tam adı − Qabdelmajit Nurqanieviç Qafurov; 1880-1934)

Əbdülməcid Nurqəni oğlu Qafuri 1880-ci ilin avqust ayının 1-də indiki Başqırdıstan Respublikasının Yelem-Karan kəndində müəllim ailəsində dünyaya göz açmışdır. Çar Rusiyası zamanında Yelem-Karan Sterlitamak qəzasının kəndlərindən biri idi. Bu qəza zamanında başqırd xalqı üçün istedadlı və vətənsevər övladlar böyütmüşdü. Başqırdlar Məcid Qafuridən və onun kimi sənətkarlardan söz açanda adlarının önündə sesen sözünü işlədirlər. Sesen sözü bizlərdəki ozan anlamında işlədilir. Əbdülməcid ilk təhsilini kənddə atası Nurqənin açdığı məktəbdə almışdır. Bu məktəblərə bizlərdə çox vaxt mollaxana deyirlər. Çünki burada, əsasən, ərəb əlifbası, Qurani

Kərim və dini-didaktik mətnlər öyrədilirdi. Təhsil sistemi elə qurulmuşdu ki, yaxşı oxuyan, proqramı vaxtında mənimsəyənlər məktəbə yeni gələn uşaqların dərslərini öyrənməsinə nəzarət edir, onlara yardımçı olurdular. Beləcə həm özləri öncələr öyrəndiklərini təkrarlamış olur, həm də pedaqoji təcrübə qazanırdılar. Əbdülməcid də məktəbin fərqlənən şagirdlərindən biri kimi, özündən sonra təhsilə başlayanlara dərslərini öyrənməkdə yardımçı olur.

Atası oğlunun məktəb proqramında öyrədilənlərlə yanaşı, dastan və nağılları, atalar sözlərini, xalq şeirlərini, mahnıların sözlərini yaddaşına həkk etdiyini gördükdə onunla qürur duyur. Oğlunu Üteş kəndindəki məktəbə oxumağa göndərir. Ancaq tale 13 yaşlı Əbdülməcidə gülmür. Atası, az sonra isə anası ölsə də, o, təhsilini davam etdirir. 1898-ci ildə piyada 450 kilometr yol gələrək Orenburq vilayətinin Troitsk şəhərindəki Zeynulla İşanın mədrəsəsinə daxil olur. O dövrdə bu mədrəsə bölgənin ən yaxşı təhsil ocağı sayılırdı. Əbdülməcid mədrəsədə oxuduğu illərdə qızıl mədənlərində də işləməklə yanaşı, Troitskdəki varlı tatar və başqırdların, eləcə də yay tətilləri günlərində köçəri qazaxların uşaqlarına dərs

deməklə dolanışığını təmin etmişdir. Troitskdə türk, ərəb, fars və rus dillərini dərindən öyrənən gənc Əbdülməcid Şərq ədəbiyyatı, tarix, coğrafiya sahəsindəki biliklərini artırdı. "İşanın şagirdlərinə" adlı ilk şeirini də 1902-ci ildə burada yazdı.

Kasıblığın doğurduğu ağrı-acılar Əbdülməcid yaradıcılığına və ömür yolunu müəyyənləşdirməyə güclü təsir edir. Sosyal ədalət, bərabərlik süarı ilə meydana atılan kommunistlərə qoşulur. Həyatını varlılara, imkanlı adamlara qarşı mübarizəyə həsr edir. Hətta sevimli müəllimlərini belə başqalarının əməyini mənimsəməkdə, ədalətsizlikdə, kasıblara, imkansızlara yardım etməməkdə ittiham edir.

"İşanın şagirdlərinə" adlı ilk şeirində oxuduğu mədrəsəni tənqid etdiyinə görə qaldığı hücrəni tərk edib şəhərdə ev kirələməli olur. 1902-ci ildə "Dilənçiliklə keçən ömür' adlı ilk hekayəsini yazan Əbdülməcid 1904-cü ildə Kazana gələrək buradakı "Muhammadiyə" mədrəsəsində oxuyur. Kazanda oxuduğu illərdə tatar alimi və maarifçisi Qəyyum Nəsirovla, başqırd yazıçısı Məhəmməd Səlim Ümidbayev ilə, daha sonralar Abdulla Tukayla tanış olur. 1906-cı ildə Ufaya gələn Əbdülməcid buradakı

“Qaliyə” mədrəsəsində təhsilini davam etdirir. “Sibir dəmir yolu və ya millətin vəziyyəti”, “Dilənçiliklə keçən ömür” adlı kitablarını çap etdirir. Mədrəsədə aldığı təhsilin təsirilə didaktik, öyüdverici şeirlər yazan Əbdülməcid 1905-1907-ci illərdə Rusiyada yaranmış qarışıqlıqdan ruhlanaraq məmurları, hökümətin yeritdiyi siyasəti kəskin tənqid edən əsərlərini yazır. Şair “Zamanı gəldi”, “İki quş”, “Müstəqilliyin əhəmiyyəti”, “Dəyişim”, “1906-cıı ilin 1907-ci ilə vəsiyyəti”, “1907-ci ilin cavabı” kimi şeirlərində, ‘Qıtlıq ili və ya satılan qız” hekayəsində qiyamçı fikirləri az qala şüar kimi səsləndirir. Hökumət mövqelərini möhkəmlətdikdən sonra onu devirmək istəyən, inqilabi və qiyamçılıq əhval-ruhiyyəsi təbliğ edənləri cəzalandırmağa başlayır. Beləcə, Əbdülməcid də məhkəməyə cəlb edilir və onun “Gənc ömrüm”, “Millətə sevgim” şeir kitabları, “Yetim uşaqlar” hekayə kitabı müsadirə edilir. Məcid Qafuri vəziyyətin ciddiləşdiyini, onu həbs edəcəklərini gördükdə tatar şairi Mirayaz Uqmasi ilə birlikdə polis nəzarətindən yayınaraq Qazax çöllərinə gedərək köçəri heyvandarlar arasında gizlənirlər. Məcid Qafuri ara sakitləşdikdən sonra Qazax çöllərindən yenidən

Ufaya qayıdır. Təhsilini davam etdirir. 1909-cu ildə "Qaliyə" mədrəsəsini bitirir. Məcid Qafuri bu zaman artıq xeyli məşhurlaşmışdı. Onun şeir və hekayələri oxucular arasında böyük rəğbət qazanmışdı. Bunun bir səbəbi əsərlərindəki üsyankar ruh idisə, ikinci bir səbəbi də sadə başqırd kəndlilərinin anlaya biləcəyi bir dildə yazması idi. Məcid Qafuri cəmiyyətdəki nöqsanları satirik bir dillə tənqid etmək əvəzinə bəzən həcvə keçir, ayrı-ayrı şəxsləri təhqir etməkdən belə çəkinmirdi. Bu şəxslərin bir çoxu da xalq arasında nüfuzu olan, xeyriyyəçilikləri ilə tanınan başqırd, tatar iş adamları, var-dövlət sahibləri idi. 1912-ci ildən Məcid Qafuri "Şərq" mətbəəsində düzəltmən, yəni korrektor işləməyə başlayır və 1919-cu ilədək burada işləyir. Polis təqibi, təzyiqlər isə ara vermir. O, millətini azad və xoşbəxt görmək istəyirdi. Lakin xalqını Rusiya əsarətindən qurtarıb azad və xoşbəxt görmək istəyən soydaşlarına qarşı da sərt mövqe tuturdu. Çünki istəyirdi hamı onun kimi üsyan, əsaslı dəyişikliklər, inqilab yolunu tutsun. İslahat və marifçiliklə xalqını azad və xoşbəxt görmək istəyənlərə az qala düşmən, xəyanətkar kimi baxırdı. Hətta Əhməd Zəki Vəlidi Togan kimi ömrünü millətinin azadlığına həsr etmiş

birisinin əleyhinə çox sərt çıxışlar edir, şeirlər yazırdı. Məcid Qafurinin Birinci Dünya Savaşı illərində yazdığı bir çox şeirlər imperializm, müstəmləkəçilik əleyhinə yazılmış mübariz əsərlərdəndir. Məcid Qafuri siyasətdən uzaq, icimai-siyasi vəziyyəti vaxtında və düzgün qiymətləndirə bilməyən çılğın bir şair idi. Bu səbələ o, inandığı əqidə uğrunda son nəfəsinə qədər mübarizəsini davam etdirmişdir. Məcid Qafuri 1917-ci ilin oktyabrında baş verən silahlı çevrilişi böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılayır. Leninə, Stalinə, sosializm quruculuğuna həsr etdiyi şeirləri ilə Sovetlərin coşğun tərənnümçüsü olduğunu bir daha təsdiq edər. "Qəlbimə", "Müstəqillik günləri", "Çevriliş", "Müstəqillik şərəfinə", "Burax quşquları və qorxuları!" kimi şeirləri Sovet rəhbərlərinin diqqətini cəlb edir. Onlar 1923-cü ildə Məcid Qafurinin ədəbiyata gəlişinin 20-ci ildönümü münasibətilə təntənəli yubiley tədbirləri keçirir və ona Başqırdıstanın Xalq Şairi adı verirlər. Təntənəli yübiley tədbirlərini, fəxri adları maddi təminatla möhkəmləndirirlər. Yüksək maaş təyin etməklə yanaşı, ona bir inək də bağışlayırlar. Həmişə maddi çətinliklər içərisində yaşamış şair bu mükafatlardan ilhamlanaraq "Yolumuz",

“Ver əlini”, “And”, “Dalğalansın qızıl bayraq”, “Hesablaşma günü”, “İgid tatara” şeirlərini, 1924-cü ildə Leninin ölümünə “Matəmin əks-sədası” və “O ölmədi” şeirlərini yazır. 1924-1929-cu illərdə tatarca nəşr olunan “Yeni kənd” qəzetində işləyən Məcid Qafuri başqırd ədəbiyyatında təmsil janrının əsasını qoymaqla yanaşı, 1926-ci ildə “Qızıl ulduz’ dramını yazır. Onun 1927-1928-ci ildə yazdığı “İşçi” poeması əsasında yaradılan opera, Kazanda Tatar Akademik Teatrında uğurla səhnəyə qoyulmuşdur. Məcid Qafuri bir çox başqırd xalq qəhramanlıq dastanlarını, mifoloji mətnləri, nağılları, xalq şeirini toplayaraq onları ədəbi yöndən cilalamışdır. 1934-cü il oktyabrın 28-də dünyasını dəyişən Məcid Qafuri Ufa şəhərin mərkəzindəki A.Motrosov adına parkda dəfn edilmişlər. 1948-ci ildə ömrünün son 11 ilində yaşadığı mənzili Qafuri ev-muzeyinə çevrilmiş, 5 metr yüksəkliyində heykəli ucaldılmışdır. Başqırdıstandakı bir çox elm və mədəniyyət mərkəzinə, o cümlədən, Rusiya Elmlər Akademiyası Ufa filialının Dil, ədəbiyyat və tarix institutuna, doğulub böyüdüyü rayona, bəzi məktəblərə, Ufada və başqa şəhərlərdəki prospekt və küçələrə Qafurinin adı verilmişdir.

Məcid Qafuri ideoloji yönə üstünlük verən bir ədib olsa da, o, başqırd ədəbi dilinin zənginləşməsində, başqırd ədəbiyyatının inkişafında xidmətlərinə görə daima xatırlanacaqdır.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2010-cu il iyulun 1-də, saat 12.14-də efirə getmişdir.

MİRSƏET SULTAN-QALİYEV

(tat. Mirsəit Xəydərqali ulı Soltanqaliyev, rus. Мирсаи́д Хайдаргали́евич Султа́н-Гали́ев; 1892-1940)

Mirsəet Heydərqali oğlu Sultan-Qaliyev 1892-ci il iyulun 13-də indiki Rusiya Fedarasiyasının Başqırdıstan Respublikasındakı Kırımsakal qəzəbəsi yaxınlığındakı Elimbetov kəndində anadan olub.

Qərb tarixçilərinin "müsəlman Trotskisi", bəzən "üçüncü Dünya inqilabının atası" adlandırdıqları Mirsəet Sultan-Qaliyev (1892-1940) 20-ci əsrin əvvəllərində bolşevizmlə təmas quran tatar siyasətçiləri arasında yüksək intellekti, nəzəri hazırlığı və tribunluq xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Milli məsələyə rəsmən problemin bilicisi sayılan Stalindən qat-qat yaxşı bələd idi. Ən başlıcası isə Stalin kimi bürokratik zorakılıq və yeni müstəmləkəçilik

yolu tutmaq niyyətində deyildi. Türk-müsəlman xalqlara daha həssas, diqqətli münasibət tələb edirdi. Onların tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinin və milli özünəməxsusluqlarının nəzərə alınmasını, dillərinə və dinlərinə hörmət qoyulmasını zəruri sayırdı. Bu müstəvidə də Stalinlə qarşı-qarşıya gəlməli olmuşdu.

Haşiyə çıxaraq qeyd etməliyəm ki, 1914-1917-ci illərdə Bakıda yaşayan Mirsəet Sultan-Qaliyev müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı həm də Kilkəbaş və Mirsəid təxəllüsləri ilə "Kavkazskoe slovo", "Kavkazskaya kopeyka", "Baku" qəzetlərinin fəal müəlliflərindən biri kimi tanınırdı. Fevral inqilabından sonra o, rus dilində "Bakı müsəlman ictimai təşkilatlarının xəbərləri" ("İzvestiya Bakinskix musulmanskix obşestvennıx orqanizasiy") qəzetinin təsisçiləri sırasında yer aldı. Azərbaycanlı siyasətçilərin bir çoxunun birləşdiyi həmin siyasi təşkilatın rəhbəri Ə.Topçubaçov idi. Bakıda yaşadığı illərdə M.Sultan-Qaliyev "Müsavat" partiyasının qurucusu M.Ə.Rəsulzadə ilə yaxın əlaqələr saxlayırdı.

Parlaq zəkası, intellekti və enerjisi ilə Stalini kölgədə qoyan tatar bolşevikinə qarşı təqiblər 1920-ci ildə başladı. Həmin il onun – Rusiya

K(b)P MK yanında Şərq xalqları kommunist təşkilatları Mərkəzi bürosu sədrinin Bakıda keçirilən Şərq xalqlarının I qurultayında iştirakına imkan verilmədi. 1923-cü ildə isə artıq əlində kifayət qədər hakimiyyət toplayan Stalin rəqibinin həbsinə nail oldu. Tanınmış sovetoloqlar A.Benninqsen və Ş.Lemerje-Kelkeje Sultan-Qaliyevi Stalinin "ilk ovu" adlandırırlar. Sonralar özləri də "xalqlar atasından" biri-birindən sarsıdıcı zərbələr alan L.D.Trotski və L.V.Kamenev 1920-ci illərin əvvəllərində, yetərincə nüfuz və tərəfdarlara malik olduqları dövrdə Stalinə Sultan-Qaliyevin "qanını dadmağa" imkan verdikləri üçün özlərini qınayırdılar.

1923-cü ildən sonra dəfələrlə həbs edilən, iki dəfə ölüm kamerasında faciəli aqibəti gözləyən M.Sultan-Qaliyevin əzablarla dolu həyatına haqqında çıxarılan ikinci ölüm hökmünün 1940-cı ilin yanvarında yerinə yetirilməsi ilə son qoyuldu. O, dünya siyasi tarixinə "İslam marksizmi" nəzəriyyəsinin müəllifi kimi daxil oldu. Rus tarixçisi, professor R.Q.Lanqanın fikrincə, "dünya miqyaslı ictimai mütəfəkkir" və "İslam xalqlarının azadlıq hərəkatının görkəmli nəzəriyyəçisi" M.Sultan-

Qaliyev zorakı yolla siyasi həyatdan təcrid edilməsəydi, fikir və təklifləri nəzərə alınsaydı, bəlkə də gələcəkdə bir çox bəlaların, o cümlədən Sovet İttifaqının süqutunun, radikal İslam hərəkatının qarşısını almaq mümkün ola bilərdi.

Mirsəet Heydərqali oğlu Sultan-Qaliyev 1892-ci il iyulun 13-də müəllim ailəsində doğulub. Onun Rusiyanın işğal etdiyi türk torpaqlarında yaratdığı Ufa quberniyasının Elimbetov və ya Karmaskalı kəndində anadan olduğunu yazırlar. İndi bu bölgə Başqırdıstan Respublikasının Strelibaş rayonuna daxildir.

Uzun müddət adı və əsərləri qadağan edilən, bəzən isə tənqid hədəfi kimi çəkilən Mirsəet Sultan-Qaliyev haqqında SSRİ dağıldıqdan sonra çox yazırlar. Bu yazıların böyük əksəriyyəti də onun ideyasına həsr edilir. Ömür yolunun öyrənilməsi arxa planda qalır. Buna görə də uşaqlıq və gənclik illəri haqqında geniş bilgiyə az rast gəlinir.

Qaynaqların verdiyi bilgiyə görə ilk təhsilini atasından alıb. 1907-1911-ci illərdə Kazan şəhərindəki müəllimlər seminariyasında oxuyb. Sonra da Başqırdıstanda, Orenburqda müəllim işləyib. Lakin orada qox qalmayıb. Gündən-günə sürətlə inkişaf edərək sənaye və

mədəniyyət şəhərinə çevrilən Bakıya köçüb. Onun Azərbaycana gəlişi, Bakıdakı fəaliyyəti geniş öyrənilməyib. Çox vaxt 1905-ci ildən sonra Bakıya gəldiyini, burada tatar məktəbində işlədiyini yazırlar. Həmin illərdə nəinki Bakıda, Qafqazın hər yerində müsəlmanların açdıqları məktəblərin əksəriyyəti rus-tatar məktəbləri adlanırdı. Buna görə də bilmək olmur ki, Mirsəet Sultan-Qaliyev yerli ziyalıların açdığı məktəbdə dərs deyib, yoxsa Kazan və Volqaboyu tatarların açdığı məktəblərdə.

Bakıda olarkən müəllim, kitabxanaçı işləməklə yanaşı, qəzetlərə məqalələr yazan Mirsəet Sultan-Qaliyevin dünyagörüşü "inqilab beşiyi" adlandırılan Bakıda formalaşıb. Millətlərin əsarət altına alınmasından, kapitalistlərin istismarından, imperializmin sömürgəçilik siyasətindən narazı qalan Mirsəet Sultan-Qaliyev sosialistlərlə bir mövqedə durub. İnqilabçılarla sıx əlaqədə olan gənc müəllim Məhəmməd Emin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov və başqaları ilə tanış olub.

1917-ci il fevral burjua inqilabından sonra Sankt Peterburqa gedən Mirsəet Sultan-Qaliyev ardıcıl siyasi fəaliyyətlə məşğul olub. May ayında Moskvada keçirilən Ümumrusiya

Müsəlmanları Qurultayında rəhbər heyəti olan Milli Şuraya seçilib. Lakin qurultay iştirakçılarının əksəriyyətinin mövqei ilə razılaşmayıb. Bolşeviklərin "dünya inqilabı" nəzəriyyəsi ona daha cəlbedici gəlib. Odur ki, 1917-ci ilin iyulunda Kazan şəhərinə gəlib. Burada Mollanur Vaxidovla Müsəlman Sosialist Komitəsini qurur və onun İcraiyyə Komitəsinə katib seçilir. 1917-ci ilin noyabrında isə bolşeviklərin sırasına qoşulur.

İctimai-siyasi həyatda fəallığını, təşkilatçılıq baçarığını, bolşeviklərin cərgəsində müsəlmanların azlığını nəzərə alıb Mirsəet Sultan-Qaliyevi Rusiya Xalq Millətlər Komissarlığında Milli Məsələlər bölməsinə rəhbər təyin edirlər. Komissarlığın katibi vəzifəsinə isə türk kommunisti Mustafa Sübhü təyin edilir.

Mirsəet Sultan-Qaliyev komissarlıqda işləyərkən burada müxtəlif xalqlardan olan bolşeviklərlə görüşür, gələcək mübarizə yollarını müəyyənləşdirməyə çalışır. Onlar 1918-ci il 10-16 may tarixində Moskvada Tatar-Başqırd Sovet Respublikasının Qurucu Məclisnə hazırlıq toplantısının keçirilməsinə nail olurlar. Əhməd Zəki Vəlidi Toğan, Sədri Maqsudi Arsal, Əli xan Bökeyxanov və başqaları isə milli

muxtariyyat statusunda qurduqları hökumətlərin Sovet rəhbərliyi tərəfindən tanınmasını istəyirdilər. Mirsəet Sultan-Qaliyev bunu türk-müsəlman xalqların bölünməsi kimi qiymətləndirirdi. O, yalnız Rusiya işğalı altında əzilən müsəlman xalqlarının deyil, Şərq xalqlarının birlikdə imperializmə qarşı mübarizəsini planlayırdı. O, elə düşünürü ki, dünya inqilabı ideyasını ortaya atmış sosialistlər bu işdə əzilən Şərq xalılarının ən yaxın köməkçisi olacaqdır. Odur ki, Rusiya əsarəti altında olan müsəlman xalqlarının milli azadlıq mübarizəsini qətiyyən qəbul etmirdi. Onlara qarşı çox sərt davranırdı. Bu qarşıdurma isə bolşeviklərin işinə yarayırdı.

Bolşeviklər ağqvardiyaçıların və çex üsyançılarının Şərqdən hücumlarının qarşısını ala biləcək gücdə deyildilər. Bundan yararlanan türk – müsəlman xalqları da milli silahlı dəstələr yaradıb öz müxariyyatlarını elan edirdilər. Belə gərgin bir vəziyyətdə bolşeviklərə Mollanur Vahidov, Mirsəet Sultan-Qaliyev, Nəriman Nərimanov kimilərinə böyük ehtiyacları vardı. Bolşeviklərin yardımı ilə 1918-ci il mayın 2-də Mollanur Vahidovun rəhbərliyi altında Mərkəzi Müsəlman Hərbi Şurası quruldu. Müsəlman

Qızıl Ordusunun təşkilatlanması vəzifəsi Mirsəet Sultan-Qaliyevə tapşırılır. O, Beşinci Qızıl Ordunun yüzdə yetmiş beşini təşkil edən Tatar-Başqırd Taburlarını və Müsəlman Qızıl Alayını təşkil edə bilir. Bununla da nəinki milli qüvvələrin parçalanmasına, həm də bir-birinə qarşı savaşmasına şərait yaradır.

Ağqvardiyaçılar və əsirlikdən qurtulub evlərinə getmək istəyən çex əsgər və zabitləri 1918-ci ilin avqustunda Kazan şəhərinə hücum etdilər. Bolşevik əsgəri birlikləri onların hücumunun qarşısını ala bilmir. Həmin vaxt Moskvada olan Mollanur Vahidov Tatar Qızıl Alayının başına keçərək Kazana yollanır və döyüşlərdə əsir düşərək edam edilir. Mollanur Vahidov və yüzlərlə tatar, başqırd, çuvaş, qazax, qırğız döyüşlərdə həlak olsa da, ağqvardiyaçılar və çexlər geri oturdulur.

Mollanur Vahidov və Mirsəet Sultan-Qaliyev 1918-ci il iyun 17-20-də Kazanda Müsəlman Bolşeviklərin Bütün Rusiya Konqresini keçiridilər. Müstəqil dövlət qurma istəyinin müzakirə edildiyi bu konqresdə Mirsəet Sultan-Qaliyev bütün türk və müsəlman xalqların Birləşmiş Cəbhədə bolşeviklərilə birlikdə mübarizəsinin vacibliyini irəli sürür və

millətçilərin federal dövlət yaratmaq ideyasına qarşı çıxır. Onu fikrincə kiçik dövlətlər çox asanlıqla imperializmin təsir dairəsinə düşə bilərdi.

Bolşeviklər zəif olduğundan özlərini demokrat kimi göstərir, bu cür toplantılarda millətçilərin çıxışlarına da mane olmurdular.

Mirsəet Sultan-Qaliyevdən bolşeviklər yalnız döyüşlərdə, dövlətin möhkəmlənməsində, idarəetmədə istifadə etmirdilər. Ondan həm də danışıqlarda istifadə edilirdi. Xalqlara azadlıq, müstəqil dövlətlərini qurmaq vədləri ilə onu müsəlman-türk liderlərilə danışıqlara göndərirdilər. O, Leninin, Stalinin, Trodskinin vədlərinə inanırdı. Çünki Sovet hakimiyyətinin ilk illərində elə bir görüntü yaratmışdılar ki, Mirsəet Sultan-Qaliyev hökumətin idarəedilməsində guya 3-4-cü adamdır. Milli məsələ haqqında fikirləri mətbuatda özünə geniş yer tapır, toplantılarda fikirlərini müzakirəyə çıxarırdı.

1918-1919-cu illərdə Milli Məsələ üzrə Xalq Komissarlığı yanındakı Mərkəzi Müsəlman Hərbi Kollegiyasının sədri olan Mirsəet Sultan-Qaliyevi Başqırd Resbublikasının rəhbərləri ilə danışıqlara göndərirlər. O, Leninin, Stalinin, Trotskinin istəklərini yerinə yetirərək başqırdları

dinc yolla Rusiyanın tərkibinə daxil olmağa razı salır. Bu razılıqdan sonra başqırd hərbçilərinə, ziyalılarına, dinc əhaliyə qarşı terror başlayır. Bunu Mirsəet Sultan-Qaliyev inqilab naminə quban kimi dəyərləndirir.

1920-ci ilin sentyabrında Bakıda Şərq Xalqlarının I Qurultayının çağrılmasında Mirsəet Sultan-Qaliyevin də rolu böyük olur. Qurultay bolşeviklərin istədiyi nəticəni vermədiyinə görə Rusiyadakı müsəlman kommunistlərinin çoxunun istəyinə baxmayaraq II qurultayın çağrılmasına icazə verilmir.

1919-1921-ci illərdə Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi yanında Şərq xalqları Kommunist Təşkilatları Mərkəzi Bürosuna sədrlik edən, dünya üçün komminist kadrlar hazırlayan ali təhsil ocağında dərs deyən Mirsəet Sultan-Qaliyev toplantılarda bəzən Leninə, Stalinə qarşı da durur. Lakin onun bu cəsarətli hərəkəti çox da uzun sürmür. 1923-cü il sentyabrın 17-25-də Moskvada keçirilən Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının 12-ci Qurultayındakı çıxışı müsəlman-türk kommunistləri tərəfindən alqışlarla qarşılansa da, “Sultan-Qaliyevin işi” deyilən bir cinayət işi

açılır və onu Lyubyanka həbsxanasına göndərirlər.

Türk-müsəlman kommunistlərinin, eləcə də demokratik fikirli bolşeviklərin təziqi ilə Mirsəet Sultan-Qaliyev həbsdən azad edilsə də, ona qarşı təzyiq və təqiblər azalmır. Onu və onun ətrafındakı onlarla türk-müsəlman kommunistini 1928-ci ildə həbs edərək Solovkiyə göndərirlər. Bu dəfə onu hökumətdə yüksək vəzifə tutan dostları Nəriman Nərimanov, Turar Rıskılov və başqaları da qurtara bilmir.

Aldadılmış Mirsəet Sultan-Qaliyev minlərlə türk-müsəlmanın döyüşlərdə öldürülməsinə səbəb olduğu kimi, yüzlərlə insanın da həbsinə bais olmuşdu.

1934-cü ildə onu həbsdən vaxtından əvvəl azad edib Saratova sürgün edirlər. Bu Sovet rəhbərliyini heç də qane etmir. Onu 1937-ci həbs edib uzun sürən istintaqdan sonra 1940-cı il yanvarın 28-də güllələyirlər.

Mirsəet Sultan-Qaliyev güllələnsə, adının çəkilməsi, əsərlərinin nəşri qadağan edilsə də, onu dünya kommunist hərəkatının liderlərindən biri, imperializmə, müstəmləkəçiliyə qarşı mübariz kimi tanıyırlar. SSRİ dağıldıqdan sonra repressiyaya məruz qalanlar arasında haqqında

ən çox danışılan, ən çox yazlıanlardan biri də Mirsəet Sultan-Qaliyev oldu.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2013-cü il mayın 12-də, saat 12.14-də efirə getmişdir.

MUSA CƏLİL

(tat. Musa Mostafa ulı Cəlilev, əski əlifba ilə **موسا جليل**, *rus. Муса Джалил; 1906-1944)*

Musa Mostafa oğlu Cəlilov 1906-cı il fevralın 15-də Orenburq vilayətinin Şarlık rayonundakı Mostafa kəndində anadan olub. İlk təhsilini kəndlərindəki mollaxanada alan Musa 1914-1917 illərdə Orenburqdakı Hüseyniyə mədrəsəsində oxuyub. 9 yaşında şeir yazmağa başlayan şairin ilk şeiri 1919-cu ildə "Qızıl yıldız" adlı cəbhə qəzetində çap olunub. Bundan sonra gənc Musa davamlı olaraq qəzetlərdə şeirlərini nəşr etdirməyə başlayıb.

1919-cu ildə komsomola daxil olub və Sovetlər Birliyi zamanında vətəndaş müharibəsi adlandırılan, bolşeviklərlə ağqvardiyaçılar arasında gedən savaşda bolşeviklərin sıralarında olub. Savaşdan sonra 1922-ci ildə Tatarıstanın

paytaxtı Kazan şəhərinə gəlib. Burada qəzetdə işləməyə başlayıb.

1923-1925-ci illərdə Tatar İşçiləri Fakültəsində oxuyub. Bolşeviklərin vədlərinə və şüarlarına ürəkdən inanan Musa Cəlil Sovet quruluşunun coşqun ideoloquna çevrilib. 1925-ci ildə onun tərənnüm şeirləri toplusunu "Biz gedirik" adı altında çap etdiriblər. Elə həmin il onu Orenburq komsomol komitəsinə işə göndəriblər.

İki il Orenburq və Orskidə komsomol işində çalışan şair 1927-1931-ci illərdə Moskva Dövlət Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində oxuyub. Moskvada oxuduğu illərdə komsomolun mərkəzi komitəsinin orqanı olan "Kiçik qardaşlar", "Oktyabr balaları" jurnallarına redaktorluq edib. 1929-cu ildə şairin "İptäşka" şeir kitabı çap olunub.

1933-1934-cu illər arasında Moskvadakı "Kommunist" qəzetinin ədəbiyyat və incəsənət şöbəsinə rəhbərlik edən Musa Cəlilin "Ordenli milyonnar" şeir kitabı çap edilib. 1935-ci ildə o, Moskva Dövlət Universitetində açılan Tatar Opera Studiyasına işə dəvət edilib. Studiya 1938-ci ildə Tatarıstana köçürüləndə Musa Cəlil də Kazana gəlib və ədəbi hissə müdiri

vəzifəsində işləyib. Tatar Opera Studiyasında işlədiyi müddətdə 4 libretto yazıb.

İşğüzarlığı və istedadı ilə seçilən şairin Sovet ideologiyasına sədaqətlə xidmət etdiyini görən rəhbərlik onu 1939-cu ilin iyulunda Sovetlər Birliyi Yazıçılar İttifaqının Tatarıstan şöbəsinin katibi seçdirib. Şairin 1940-cı ildə yeni şeirlər kitabı çap olunub. 1935-1941-ci illərdə yazdığı "Altunsaç", 1940-cı ildə tamamladığı "İldar" librettolarını Tatarıstan Dövlət Opera Balet Teatrına təhvil verib ki, səhnələşdirsinlər.

Musa Cəlilin şairliyi ilə yanaşı, rəssamlıq qabiliyyəti də olub. Musiqi istedadı libretto yazmasında ona çox kömək edib. O, bəzi şeirlərinə xalq mahnılarının üslubunda mahnılar da yazıb. Partiya-sovet məmurları Musa Cəlilin timsalında tatarlar arasında sosializmin yorulmaz və istedadlı bir təbliğatçısını tapıblar. O, kommunist partiyasının üzvü kimi də fəal ictimai-siyasi iş aparıb.

Lakin İkinci Dünya Savaşı Musa Cəlilin həyat yolunu tamam dəyişib. Almaniya Sovetlər Birliyi ilə savaşa başlayan kimi Tatarıstan Yazıçılar İttifaqına rəhbərlik edən və Tatarıstan

Dövlət Opera Balet Teatrında ədəbi hissə müdiri işləyən Musa Cəlil də səfərbərliyə alınıb.

Onu Leninqrad yəni Sankt-Peterburq cəbhəsinə göndəriblər. 1941-ci ilin yayından Musa Cəlil "Otvaqa" (İgidlik) cəbhə qəzetində hərbi müxbir kimi fəaliyyətə başlayıb. Onun əsgər və zabitləri ruhlandıran, yenilməz Sovet əsgəri obrazı yaradan məqalələri qəzetin hər nömrəsində çap olunub. Sovet əsgəri birliklərinin alman orduları qarşısında duruş gətirə bilməyərək sürətlə geri çəkilməsinə, hər gün minlərlə itki verməsinə, şəhər və kəndləri tərk edərək çəkilməsinə baxmayaraq, Musa Cəlilin məqalələrində Sovet əsgər və zabitləri qəhrəmanlıq göstərib, qalib gəliblər.

Musa Cəlilin qalib kimi təsvir və tərənnüm etdiyi Sovet Ordusu 1942-ci ildə Voloxov cəbhəsində ağır itki verərək şairi yaralı halda və hərbi müxbiri də səngərdə qoyub geri çəkilib. Beləcə, Musa Cəlilin əsirlik, ailəsinin və qohumlarının isə işgəncəli, tənəli həyatı başlayıb.

Musa Cəlil də onunla birlikdə əsir düşən bir çox əsgər və zabitlərlə birlikdə Şpandau düşərgəsinə göndərilib. O, həqiqi ad və familyasını gizlədərək başqa bir familya –

Qumerov familiyası ilə özünü qeyd etdirib. Buna görə də onun əsirlik həyatı olduqca qarışıq və dolaşıqdır. İkinci Dünya Savaşının sona çatmasından 75 ildən çox keçməsinə baxmayaraq Musa Cəlilin əsirlikdəki fəaliyyətinə aydınlıq gətirmək olmur.

Sovet hakimiyyəti illərində onun əsirlikdən qaçaraq partizan hərəkatına qoşulduğunu yazıblar. 1945-1946-cı illərdə Sovet xüsusi xidmət orqanı KQB-nin istintaq materiallarına dayanan araştırıcılar isə Musa Cəlilin Polşadakı Edlino düşərgəsində olduğunu, Almaniyanın tatar-başqırd əsirlərdən Sovetlərə qarşı hazırladığı "İdil-Ural" ərgəri birliyində xidmət etdiyini yazıblar.

Sovet KQB-sinin istintaq materialları doğru olsa belə, faktlar və şairin şeirləri onu göstərib ki, o, faşizmlə barışa bilməyib, ona qarşı sözü və əməlilə mübarizə aparıb. 1943-cü ilin yayında – iyulun 10-12-də Radom hərbi əsir düşərgəsindəki gizli təşkilatın rəhbərləri həbs edilib. Almanlara məlum olub ki, düşərgədə yayılan antifaşist şeir və nəğmələrin müəllifi Musa Cəlildir. Onu Radom hərbi əsirlər düşərgəsindən Berlin yaxınlığındakı Moabit düşərgəsinə dəyişiblər.

Şairin əsirlikdə yazdığı ilk şeirlərin bir qismini milliyətcə başqırd olan Təlqət Gimranov qoruyub saxlaya bilib.

Moabit düşərgəsində Musa Cəlil ən çılğın antifaşist kimi tanınıb. Düşərgədə o, yalnız şeir və mahnılar yazmaqla kifayətlənməyib, təşkilatı iş də aparıb. Onun şeirləri ideoloji mübarizə aparanların deyil, vətəndən uzaq düşmüş, savaşın siyasi məzmunundan xəbərsiz insanların da qəlbinə yol tapıb. Şair yazıb:

Əs, ey yad ölkənin acı rüzgarı,
Yollan düzənliklə, dağla, meşəylə,
Yetir doğma yurda bu mahnıları,
Onu əhvalımdan xəbərdar eylə.

1944-cü ildə Moabit düşərgəsindəki antifaşist gizli təşkilatın üzvləri Almaniyanın xüsusi xidmət orqanları tərəfindən yaxalanıb. Qaynan Kormaşevin rəhbərlik etdiyi qurupun üzvləri ağır və işgəncəli sorğu-suala tutulublar. Onlardan alınan izahatlardan aydınlaşıb ki, tərkibi tatar və başqırdlardan olan legionerlər 1918-ci ildə tatar-başqırdların qurmaq istədikləri Ural-İdil dövlətini qurmaq üçün

təşkilatlanıblarmış. Təşkilatın aparıcı ideoloqu da Musa Cəlil imiş.

Üçüncü reyxin İkinci reyx məhkəməsi 1944-cü ilin fevralın 12-də Drezdendə çıxardığı 36/44 saylı hökümlə "Almaniyaya xəyanət"də suçlayaraq Qaynan Kormaşu (Almaniya əsirliyində olan bir çox türklər Rusyadakı ov, yev ilə bitən soyadından imtina etdiklərindən gizli təşkilat üzvlərinin bir neçəsinin də soyadının sonunda ov, yev yoxdur - Ə.Ş.), Musa Cəlili, Foat Səyfelmölekovu, Abdulla Alişi, Foat Bulatovu, Qarif Şabayevi, Əxmət Simayı, Abdulla Battalı, Zinnət Xəsənovu, Əxət Atnaşevi, Səlim Boxarovu boyunları vurulmaqla ölümə məhkum etmişdir. 1944-cü il avqustun 25-də Berlin yaxınlığındakı Plyotsenze hərbi həbsxanasında "Ural-İdil" leqionunda xidmət etmiş Musa Cəlilin boynu vurulur.

Lakin şairin marqarin yağının kağızına yazılmış şeirləri düşərgədəkiləri yaşamağa, mübarizəyə ruhlandırıb. Şair yazıb:

Dünya, nə gözəldir, nə işıqlıdır,
O gen qucağın?
Mənimsə qanrılmış həbsxanada
Əlim-ayağım.

Ey quş, külәkləri yarıb uçursan
Asimanlara
Mənsə atılmışam qolları bağlı
Daş zindanlara.
Ey çiçək yuyulub yağan yağışla
Açılır qönçən.
Mənsə can verirəm dəmir qəfəsdə
Su istəməkdən
Bəlkə ölən kimi məni bu dünya
Tez unudacaq.
Mən qoyub getdiyim nəğmələr fəqət
Sağ qalacaq sağ...

İkinci Dünya Savaşı faşist Almaniyasının məğlubiyyətilə başa çatsa da, faşizmə qarşı mübarizə aparanların xidmətləri lazımınca dəyərləndirilməyib. Əksinə, 1946-cı ildə Sovet Məxfi Təşkilatı, Musa Cəlilin işi üzrə istintaqa başlayıb. Şairin antifaşist fəaliyyətinin, öldürülməsinin üzərindən sükutla keçərək, əsir düşərkən özünü öldürmədiyinə, almanlarla əməkdaşlıq etdiyinə görə "xalq düşməni" və ən qatı cinayətkar elan edib, ailəsini də işgəncələrə məruz qoyublar. Onunla eyni düşərgədə olmuş milliyətcə başqırd olan Təlqət Gimranovu da

“xalq düşməni” kimi Tyanşandakı həbs düşərgəsinə göndəriblər.

Belçikalı antifaşist Andre Timmermans Musa Cəlilin Moabitdə yazdığı 115 şeirin qorunduğu cib dəftərcəsini Brüsseldəki Sovet konsulluğuna verib və onlara şairin antifaşist təşkilatın üzvü olduğunu, buna görə də boynunun vurulduğunu söyləyib. Həmin cib dəftərçəsi konsulluq tərəfindən SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilsə də, bu uzun zaman sükutla qarşılanıb.

Stalinin ölümündən sonra ona qarşı başlayan kampaniyada Musa Cəlil də yada düşüb. Gizli antifaşist təşkilatlarında Sovetlərin öndə olduğunu göstərmək üçün Musa Cəlilə ölümündən sonra 1956-cı illərdə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilib və şeirləri dünya dillərinə çevrilərək yayılıb.

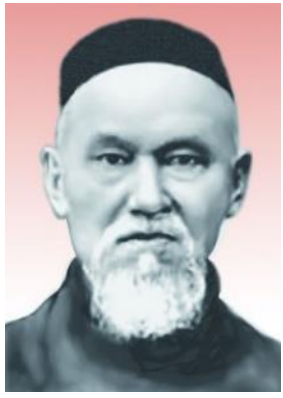
Tyanşandakı həbsxanadan, doğulub boya-başa çatdığı Sterlitamaka qayıdan Təlqət Gimranov da Musa Cəlilə bəraət verildiyini gördükdə uzun illər qoruyub saxlaya bildiyi şeirləri mətbuat səhifələrinə çıxarıb. Beləcə Belçikalı antifaşist Andre Timmermans və başqırd Təlqət Gimranovun qoruyub saxlaya

bildikləri köhnəlmiş, balaca cib dəftərcəsi faşist cəlladlarından gizlədiyi sirri, nəhayət, açıb.

Sovetlərin tərənnümçüsü kimi yaradıcılığa başlayan Musa Cəlili dünya antifaşist kimi tanıyıb və dəyərləndirib.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2011-ci il mayın 26-da, saat 12.14-də efirə getmişdir.

RIZATDİN FƏXRETDİN

(tat. Ризаэтдин Фәхретдин, əski əlifba ilə فخر الدين رضا الدين, *rus. Ризаитди́н Фахретди́нович Фахретди́нов; (1859-1936)*

Rızatdin Fəxretdin oğlu Fəxretdin 1859-cu il yanvarın 4-də, Rusiyanın işğaldan sonra yaratdığı Samara quberniyası Buqulminski qəzasının Kiçuçatov kəndində imam Fəxretdin bin Sayfutdinin ailəsində anadan olub. İndi bu kənd Tatarıstan Resbublikasının Almetev rayonundadır. Rıza doğulan vaxt da, ondan hələ çox sonralar da tatarlarla başqırdlar indiki kimi ayrılmamışdılar. Ona görə də Rızatdinin özü belə sənədlərində milliyəti qrafasında gah tatar, gah başqırd yazıb.

Türklər adətən atalarının adı ilə çağrılırlar. Ata adı ilə tanınmayanda və ya eyni adlılıq yarananda onda nəsil və tayfanın adını əlavə

edirlər. Hind-Avropa dillərində isə soyadı önəmlidir və birinci soyadı işlədilir. Rızatdin doğulduğu bölgədə, tanış və qohumları arasında Fəxretdin oğlu kimi tanınsa və çağrılsa da, Rusiyanın rəsmi sənədlərində ona soyadı vermək gərək idi. Ona görə də ata adı həm də soyadı kimi yazılmağa başlandı. Beləcə Rusiyanın rəsmi sənədlərində onun adı, ata adı və soyadı Rızatdin Fəxretdinoviç Fəxretdinov yazıldı. İctimai-siyasi, elmi və ədəbi aləmdə isə onu daha çox Rıza Fəxretdin kimi tanıdılar.

Çoxuşaqlı ailədə dünyaya göz açan Rızatdin ilk təhsilini savadlı anasından və kənd məscidinin imamı olan atasından alıb. Onun anası Köhnə İştiryak kəndinin imamı Ramkulun qızı Məhbubə xanım olmuşdur. Məhbubə xanım da dini təhsil gördüyündən övladlarının ilk təhsili ilə evdə özü məşğul olmuşdur. Bundan sonra valideynləri onu Çistopol mədrəsəsinə oxumağa göndəriblər. 1867-1968-ci ildə bu mədrəsədə oxuyarkən sufi şeyxi Zakir İşan Kamalovdan dərs alır. Oradakı təhsilini uğurla başa vurduqdan sonra Aşağı Şelçel kəndindəki mədrəsədə oxuyur. Bu mədrəsədə dərs deyən, dövrünün tanınmış din alimi Əbd Alfatdin Əbd Akayumomu Rızatdin hər zaman hörmət və

ehtiramla xatırlayır. O, mədrəsəni bitirdikdən sonra orada 1889-cu ilədək müəllim işləyir.

Az zamanda savadlı və geniş dünyagörüşlü din alimi, səmimi və qayğıkeş insan kimi tanınan Rızatdin Fəxretdin biliklərə qədim əlyazmaları oxumaqla, öz üzərində fərdi qaydada çalışmaqla və dövrünün savadlı adamları ilə söhbətlər, bilik mübadiləsilə nail olur.

Savadlı insanlarla görüşməyi, onlarla söhbət etməyi və səyahəti sevən Rızatdin 1881-ci ildə Kırıma gəlir. Orada İsmayıl bəy Qaspıralı ilə görüşüb söhbətləşir. Rızatdinin Kırıma səfərində Kazanın məşhur iş adamı, tacir İsfəndiyar Akçuranın qızı, Peterburqdakı qadınlar məktəbini bitirib əmisi ilə Kırıma gəzməyə gəlmiş 16 yaşlı Zöhrə xanım və onun əmisi də iştirak edir. Rızatdin Zöhrə xanıma İsmayıl bəyin məqalələrini verir. Zöhrə məqalələri oxuduqdan sonra İsmayıl bəylə tanış olmaq istəyir və onunla evlənmək qərarına gəlir. Bu işə Zöhrənin atası İsfəndiyar razı olmasa da, Rızatdin belə bir ailənin xoşbəxtliyini öncədən görür. Rızatdinin də yardımı ilə İsmayıl bəylə Zöhrə xanım evlənir.

Rızatdin Fəxretdinin ərəb dilində yazdığı ilk kitab – "Kitabe ət təsruf" 1887-ci ildə Kazan şəhərində çap olunur.

1889-cu ildə Buqulm qəzasının İlbak kəndindəki məsciddə imamlıq edən və mədrəsədə dərs deyən Rızatdin Fəxretdinovu qazı seçirlər. Bu 30 yaşlı bir gənc din xadiminə göstərilən böyük etimad idi.

Az keçmir ki, gənc qazının sorağı hər yerə yayılır. Onu Ufadakı Sibir və Uralətrafı bölgə Müsəlmanlarının Dini İşləri İdarəsinə işə gətirirlər. Dini idarədə işləməklə yanaşı, bölgələrdəki qazıları və məscid imamlarını savadlandırmaq məqsədilə İslami qanunlarının, şəriətin və fikhin zamanla necə uyğunlaşdırılması haqqında məqalələr yazır.

Ufada Dini İşlər İdarəsində qazı işlədiyi vaxt Rızatdin Fəxretdin dini əsərlər yazmaqla yanaşı, bədii yaradıcılıqla da məşğul olur. "Səlimə və ya İffət" hekayəsini, "Əsmə və ya əməl və cəza" romanlarını yazmaqla tatar-başqırd nəsrinin inkişafına təsir göstərmiş olur.

1906-cı ildə onu tatar dilində nəşr olunan "Vaqt" qəzetinə redaktor müavini vəzifəsinə dəvət edirlər. İki il orada işlədikdən sonra onu Qızıl sənayeçisi Rameyevin vəsaiti ilə

Orenburqdakı çap olunan “Şura” jurnalını redaktə etməyə dəvət edirlər. Rızatdin Fəxretdin 10 il, yəni “Şura” jurnalı bağlanana kimi onun redaktoru olur. O, mühafizakar bir din xadimi olaraq qalmır. Xurafata, cəhalətə, geriliyə qarşı mübarizə aparır, dünyada baş verən dəyişiklər İslami yöndən dəyərləndirir. Onun redaktorluğu dövründə “Şura” jurnalı bölgəsəl bir jurnaldan çox Rusiya əsarətində olan türk, müsəlman xalqlarının dərdlərini, düşüncələrini yayan bir orqana çevrilir. Jurnalda Bakıda, Gəncədə, Şuşada, Tiflisdə, İrəvanda, Qarsda və s. baş verən ədəbi-mədəni tədbirlər haqqında da məqalələr çap olunur.

Şihabəddin Mərcaninin, Cəmaləddin Əfqaninin, Məhəmməd Abduhnin islahatçı fikirlərini bəyənən və onların yolu ilə gedən Rızatdin Fəxretdin dini kitablar yazaraq çap etdirir. Onun yazdığı kitabların sayı 50-ə, çap etdirdiyi məqalələr isə 700-ə yaxındır.

“Şura” jurnalının redaktoru olmaqla yanaşı, “Hüseyniyə” mədrəsəsində dərs deyən, kadr yetişdirməyə önəm verən Rızatdin dövrün keşməkeşli anlarında təmkinini itirmir. Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətdən uzaqlaş-dırılmasından və bolşevik cəlladları tərəfindən

çar II Nikolayın nəslinin qəddarlıqla kəsilməsindən sonra Orenburqda da vəziyyət ağırlaşır. Şəhər gah bolşeviklərin, gah ağqvardiyaçıların əlinə keçir.

Tatar-başqırd vətənpərvərlərinin bir qismi qarışıqlıqdan yararlanaraq müstəqil dövlətlərini qurmaq istəyirsə, bəziləri muxtariyyət uğrunda mübarizə aparır, bəziləri bolşeviklərlə, bəzilər ağqvardiyaçılarla birlikdə hərəkət edirdi. Eserlərin, menşeviklərin tərkibindəki tatar-başqırdlar, eləcə də qazax, qırğız, özbək və başqa türklər milli dövlətlərin yaranıb möhkəmlənməsinə əngəl olurlar.

1918-ci ildə yenidən Ufaya dönən Rızatdin Fəxretdin ağır və çətin günlərini yaşayır. Dörd cildlik "Asara" adlı xatirə və düşüncələrini yazan müəllif elmi axtarışlarından bir an da olsa ayrılmır. Tatar-başqırd xalqı haqqında ensklopedik bilgilər toplayır. "Yınıs", yəni "Oyanış" adlandırdığı bu əsər üzərində ömrünün sonunadək işləyir. 1160 səhifəlik əlyazma iki cilddən ibarətdir.

Məqalələrini çox vaxt adının qısaldılmış şəkli olan Rıza, soyadını da rus sənədlərində yazıldığı kimi deyil, "ov"suz, yəni Fəxretdin kimi yazan din alimini 1922-ci ildə yenidən Dini

İşlər İdarəsində işə dəvət edirlər. Hər zaman KQB təqibi altında olsa da, fəaliyyətini bir an da olsa durdurmur. 1926-cı ildə Məkkədə çağrılan Ümumdünya İslam Konfransında iştirak edir.

Rıza Faxretdinin arxivində yalnız İslam dunyasının alimlərindən deyil, ABŞ-ın, Kanadanın, İspaniyanın, Çinin, Fransanın, Almaniyanın, Skandinaviya ölkələrinin alimlərindən gəlmiş məktublar qorunub saxlanır. 1922-1923-cü illərdə Azərbaycanda Azərbaycanı Öyərənən Cəmiyyət / Tədqiq-Tətəbbö Cəmiyyəti yaradıldığı kimi Ufada da Başqırdıstanı Öyrənən Cəmiyyət yaradılmışdır. Bu günkü elmlər akademiyalarının ilk ruşeyimi olan bu təşkilatın işində müfti Rızatdin Fəxretdin də yaxından iştirak etmişdir.

1929-1930-cu illərdə dinə qarşı Sovetlərin təpkisi sərtləşəndə, "əlifba inqilabı" adı altında kitablar məhv ediləndə Rızatdin Fəxretdin sərt etirazını bildirir və Dini İşlər İdarəsinin bütün heyəti ilə birlikdə iftefa verir. Mədrəsələrdəki, məscidlərdəki kitabları dövlət arxivlərinə toplamağa çalışır.

Rəsmi vəzifədən uzaqlaşsa da, elmi fəaliyyətini təzyiq və təqib altında davam etdirir. Ona qarşı təqib və təzyiqlərin güclü olmasının

bir səbəbi də Rızatdinin 10 bacı qardaşının əksəriyyətinin din xadimi olması idi. Gələcəyin böyük şairi Fatix Karimin anası Maududa isə onun bacısıydı.

Rızatdin Fəxretdin 1937-ci ilin kütləvi həbslərindən 1936-ci il aprelin 11-dəki ölümü ilə qurtulur. Lakin onun əsərləri repressiyadan yaxa qurtara bilmədi.

Sovetlər Birliyi çökdükdən sonra Rızatdin Fəxretdinin əsərlərinə, adının əbədiləşdirilməsinə, kitablarının nəşrinə diqqət artır.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2012-ci il sentyabrda, saat 12.14-də efirə getmişdir.

SALAVAT YULAYEV

(başq. Salavat Yulaev, rus. Салава́т Юла́ев; 1754-1800)

Salavat Yulayev 1754-cü il iyunun 16-da Rusiya Federasiyasının Başqırdıstan Respublikasındakı Tekeyev kəndində anadan olub. İndi Ural dağlarının ətəyində bugünki Salavatskaya yazılan bölgədə o dövrdə Rusiya imperiyasının Orenburq quberniyasına bağlı Teteyek kəndi yoxdur.

Gündən-günə güclənən Rusiya sərhədlərini genişləndirərək türk xalqlarını əsarət altına alsa da, işğal etdiyi bölgələrin insanlarını asanlıqla idarə edə bilmirdi. Çünki Rusiya hərbi cəhətdən güclənsə də, mədəni və mənəvi baxımdam əsarət altına aldığı xalqlardan xeyri geri qalırdı. Buna görə də tez-tez üsyanlar baş verirdi. Hökumət zor gücünə, qəddarlıqla üsyanları yatırsa da,

islahatlar aparmadan da keçinə bilmirdi. Bu islahatlardan isə daha çox üsyanların yatırılmasında fəallıq göstərən, əsarət altına alınmış xalqlara aşağılayıcı nəzərlərlə baxan rusların övladları yararlanırdı.

17-18-ci yüzillikdə bugünkü Başqırdıstan, Tatarıstan, Qazaxıstan, Çuvaşiya və b. bölgələri əhatə edən üsyanları Sovet tarixçiləri Başqırd üsyanları adlandırmışlar. 1773-1775-ci il Başqırd üsyanına başçılıq etmiş etmiş Salavat Yulayev uzun illər kəndli hərəkatının rəhbəri kimi tanıdılmışdır. Son illər isə faktları yenidən gözdən keçirən tarixçilər daha çox Salavat Yulayevin apardığı mübarizəsinin milli azadlıq mübarizəsi olduğunu yazırlar.

Bölgədə Rusiyaya qarşı ilk üsyan 1662-1664-cü illərdə kalmıqlara görə baş qaldırmışdır. Çar qoşunları silah gücünə üsyanı yatırsa da, bəzi güzəştlərə getməli olmuşdur. Hökümət məmurlarının başqırd, tatar və qazaxların daxili işlərinə qarışması məhdudlaşdırılmışdır.

İşğal etdiyi bölgənin müsəlman əhalisini xristianlaşdırmaq istəyən hökumət siyasətinə qarşı üsyan baş verir. 1681-1683-cü illəri əhatə edən mübarizəni hərbi güclə sakitləşdirsələr də, hökumət xristianlaşdırma siyasatindən də əl

götürməli olur. 1705-1711-ci illər üsyana səbəb isə hökumətin rus ordusu üçün başqırdlardan vergi kimi at almaq istəyi olmuşdur. Çar hökuməti kalmıqların köməyi ilə üsyanı yatırsa da, bəzi güzəştlərə də gedir.

Hökumətin xalqın torpaqlarını zəbt edərək qalalar tikməyə başlaması da üsyanla nəticələnir. 1735-1745-ci illəri əhatə edən bu üsyana Salavatın atası Yulay Aznalin rəhbərlik edir.

Salavat Yulay oğlu 1754-cü ilin iyunun 16-da indiki Başqırdıstan Respublikası Tekey kəndində anadan olmuşdur. Ufadan Sibirə gedən əsas yolun keçdiyi Şaytan-Kösey yurdunun kəndlərindən olan Tekey dövrünün ən inkişaf etmiş kəndlərindən sayılırdı. Belə ki, kənddə ibtidai məktəb, məscid, hamam və başqa mədəni müəssisələr vardı.

İlk təhsilini atası Yulaydan alan Salavat ondan yalnız oxumağı, yazmağı öyrənmir, həm də cəsarəti, haqsızlığa qarşı dözməməyi, milli mənafeyi şəxsi mənafedən üstün tutmağı öyrənir. Sonra təhsilini dövrün məşhur pedaqoqu və din xadimi Nebiy Kebiriyin yanında davam etdirir.

16-17 yaşlarında bölgənin ağsaqqalı, məşur sesen, yəni aşıq Azyar ozanla görüşməsi Salavatın şeir söyləməyə həvəsini artırır.

Yeniyetməlik və gənclik illərində at minməyə, ov etməyə marağı olan Salavat Yulayevin igidlik, qəhrəmanlıq, vətən haqqında dediyi şeirlər də dillər əzbərinə çevrilir. Üsyan rəhbəri olmasaydı bəlkə də o başqırdların məşhur sesenlərindən biri kimi kənd-kənd, oymaq-oymaq gəzib şeirlərini söyləyəyərək, xalqını qəflət yuxusundan ayıltmağa səsləyəcəkdi. Hökumətə qarşı çıxması, onun şeirlərinin də oxunmasını, yayılmasını əngəlləmişdir. Buna baxmayaraq üsyan rəhbəri olan qəhramanın "Doğma ölkəm", "Mənim Uralım", "Vuruş", "İgid döyüşçü", "Atıcı" və başqa şeirləri günümüzədək gəlib çatmışdır. Bu şeirləri ilk dəfə 1893-cü ildə məşhur şərqşünas R.Q.İqnatev Sankt Peterburqda çap etdirdiyi bir məqaləsində vermişdir. R.Q.İqnatevin yazdığına görə şeirlər 1868-ci ildə ruscaya çevrilmişdir.

Qıpçaq türkləri arasında geniş yayılmış yır, jir janrında yazılmış sujetli şeirlər sonrakı yüzilliyin sesenlərinə də təsir etmişdir. Şair döyüşçü Uralı öyən şeirində yazır:

Doğulub böyüdüyüm elimdə,
Taleyim məni uzağa atsa,
Sizsiz darıxıb öləcəyəm.
Yuxumda həmişə sizi görəcəyəm,
Mənim doğulduğum çöllərim,
Bal kimi dadlı sularım,
Ovalarım, meşələrim,
Sevdiyim gözəl Uralım!

Şair Salavat Yulayevi də çar hökuməti Yemilyan Puqaçovun başçılıq etdiyi kəndli üsyanını yatırmaq üçün səfərbərliyə alır. 20 yaşını yenicə tamamlamış gənc Salavat görür ki, üsyançılar haqlıdır. Onlar, zülmə, haqsızlığa, qanunsuzluğa qarşı çıxmışlar. Özü kimi məcburi səfərbərliyə alınmış başqırd, tatar, qazaq gəncləri ilə birlikdə üsyancıların tərəfinə keçir.

Salavat sadəcə sıravi bir üsyançı kimi qalmır, az vaxtda ətrafına özü kimi cəsur döyüşçüləri toplaya bilir. Beləcə sadə bir kəndli oğlu peşəkar rus hərbçilərinin canına vəlvələ salan cəsur bir sərkərdəyə çevrilir.

Salavat Yulayev kəndli üsyanına bir təsadüf nəticəsində qoşulmur. Onu bu mübarizəyə hazırlayan bir mühit vardı. Bölgədə yaşayan müsəlman xalqları Rusiyanın idarəçilik

formasını qəbul etmirdilər. Xüsusən təhkimçilik hüququ müsəlmanlar üçün qəbuledilməz və ölümə bərabər idi. Ona görə də müsəlmanların yalnız yoxsul kəndliləri deyil, qeyrətli bəy-xanları, mirzələri də üsyançılara qoşularaq çar üsuli-idarəsinə qarşı qalxdıqlarından də bu qüvvə hökumət üçün daha təhlükəli sayılır.

1774-cü il noyabrın 25-də Salavat Yulayevin rəhbərlik etdiyi üsyançılar dəstəsi Yemilyan Puqaçovun dəstələrilə birləşir. Onların birlikdə ilk uğurlu əməliyyatı 28-29 noyabrda olur. Üsyançılar Orenburqun 150 versliyindəki İlinsk qalasını tutur və çar ordusunu tərkslah edirlər. Beləliklə Moskvadan Sibirə gedən yol üsyançıların əlinə keçmiş olur.

1774-cü ilin yanvarında Salavat Yulayevin üsyançılar dəstəsi Perim qəzasının Kunqura yürüş edirlər. Apreldə Perimdən Başqırdıstana dönən Salavat Yulayev mayın 6, 8, 17 və 31-də polkovnik İ.İ.Mexolsonun yenidən təşkil edilmiş və güclü silahlandırılmış ordusu ilə üzbəüz döyüşə atılır. 3, 5 iyunda Ay çayı sahilindəki döyüşüdə Salavat Yulayevin dəstələri qələbə qazanır. Üsyançılar Kazana doğru irəliləyərək Moskvaya gedən yolu açmağa çalışırlar.

Son dövrlərdə tarixçilər Salavat Yulayevlə Yemilyan Puqaçov arasındakı ziddiyətə diqqəti artırmışlar. Arxivlərdən alınaraq çap olunan sənədlərdən aydın olur ki, Salavat Yulayev bir müsəlman kimi şəxsi mülkiyətin toxunulmaz sayıb, məğlub tərəfin özünün və ailəsini alçaldılmasının əleyhinə olub. Üsyançıların mülkədarların mülklərini yandırmasına, malının talan edilməsinə etirazını bildirib.

Yemilyan Puqaçov da Salavat Yulayevin tatar və başqırd mülkədarlarına qarşı sərt mövqe tutmamasından narazı qalıb.

Bu kimi fikir ayrılıqları üsyanın gücünü getdikcə zəiflədib. Puqaçov üsyanı yatırıldıqdan sonra da Salavat Yulayev mübarizəni davam etdirib. 1774-cü ilin noyabrın 24-də əsir alınan qəhramanı Ufaya, oradan da Moskvaya aparırlar. Moskvada ona sifarişli məhkəmə təşkil edirlər. Məhkəmə Salavat Yulayevi damğa-ladaraq ömürlük həbs cəzasına məhkum edir. Onu indiki Estoniya Respublikasının Paldinski şəhərindəki həbsxanaya göndərirlər. Verilən işgəncələr, ağır həbsxana şəraiti qürurlu və igid qəhramanın ömrünü kəsir. 1800-ci ilin oktyabrın 8-də 48 yaşında dünyasını dəyişir.

Rusiyaya qarşı savaşmasına baxmayaraq A.S.Puşkin, P.P.Bajov və b. neçə-neçə rus ədibi, eləcə də başqırd, tatar, çuvaş, qazax, mari yazıçısı Salavat Yulayevə bədii əsərlər həsr edirlər. Qəhrəmanın haqqında opera yazılmış, film çəkilmiş, Ufada əzəmətli heykəli qoyulmuşdur.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2012-ci ildə, saat 12.14-də efirə getmişdir.

SƏDRİ MAKSUDİ ARSAL

(tat. Sadrıy Maqsudıy, typкaкc. Sadri Maksudi Arsal; əski əlifba ilə **سدی مسعودی آرسال**, *rus. Caдpи Maкcyди Apcaл, 1878-1957)*

Sədri Maksudi Arsal (Sədrəddin Maksudov) 23 iyul 1878-ci ildə Rusiya Federasiyasının Tatarıstan Respublikasındakı Taşşu kəndində doğulub. Onun doğulduğu tarix haqqında dəqiq bilgi olmadığından qaynaqlarda 1879, 1880-ci ildə doğulduğunu yazanlar da var. Molla Nizaməttinin ailəsində dünyaya gələn Sərdrəddin ilk təhsilini atasının dərs dediyi məktəbdə alır.

Sədrəddinin doğulduğu kənd Kazan şəhərinə yaxın idi və burada əsasən başqırdlar yaşayırdılar. Həmin illərdə tatarlar və başqırdlar arasında günümüzdəki kimi ayrıseçkilik yox idi. Bir millət kimi yaşayır, eyni dilin, eyni

mədəniyyətin, eyni dinin daşıyıcısı kimi çıxış edirdilər.

Sədrəddin kənd məktəbini bitirdikdən sonra təhsilini davam etdirmək üçün 1888-ci ildə Kazandakı Allamiyə mədrəsəsinə gedir. Onun böyük qardaşı Ahmedhadi (1868-1941) də bu mədrəsəni bitirmiş və orada müəllim işləməyə başlamışdır.

Məşhur pedaqoq, maarifçi və cədidçi kimi tanınan Ahmedhadi Maksudi 1895-ci ildə bir illiyinə Krıma, Bağçasaray şəhərində işləməyə gedəndə kiçik qardaşı Sədrəddini də özü ilə aparır. O, böyük türkçü, maarifçi və qəzetçi İsmayıl bəy Qaspıralının dərs dediyi Zincirli mədrəsədə müəllimlik etməyə başlayır.

İsmayıl bəy Qaspıralının söhbətləri və fəaliyyəti 15-16 yaşlı Sədrəddinə güclü təsir edir. Ziyalı bir ailədə doğulan gənc böyük millət fədaisinin vurğununa çevrilir və həyatını onun kimi qurmağa çalışır. Sədrəddin bir il sonra Kazana döndükdə rus dili müəllimləri hazırlayan məktəbə daxil olur.

Məktəbdə rus dilini dərindən öyrənən, bu dil vasitəsilə rus ədəbiyyatı və Avropa xalqlarının ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olan Sədrəddin millətinin geridə qalmasının, Rusiyanın əsarəti

altına düşməsinin səbəbini təhsildə və tərbiyədə görür. Qəzet və jurnallarda çap etdirdiyi məqalələrində cəhalət və nadanlıqla yanaşı, bəzən milli dəyərləri də tənqid edir.

Ayaz İsaki ilə də bu məktəbdə oxuyarkən tanış olan və dostlaşan Sədrəddin Maksudov ilk romanı olan "Məişət"i də burada yazır. 1898-ci ildə Kazanda çap olunan roman Rusiya əsarəti altında olar türklər arasında yayılsa da, müəllifinə böyük şöhrət qazandırmır.

Dörd il burada oxuduqdan sonra 1901-ci ildə müəllimlər hazırlayan məktəbi bitirən Sədrəddin 1902-ci ildə Osmanlının paytaxtı İstanbula getməyi qərarlaşdırır. Yolüstü Krımda İsmayıl bəy Qaspıralı ilə görüşür. İsmayıl bəy ona Parisə getməyi, orada latın və fransız, alman, ingilis dillərini öyrənməyi, ali təhsil almağı məsləhət görür. Gənc Sədrəddin özündən böyük məsləkdaşının məsləhətinə əməl edərək İstanbulda çox qalmayıb Parisə gedir. Sarbon Unversitetinin Hüquq fakültəsinə daxil olan Sədrəddin Parisdə istanbullu, "Məşvərət" jurnalının redaktoru Əhməd Rza, Əhməd Fərid, Yahya Kamal və həmyerlisi, böyük türkçü Yusif Akçura ilə dostlaşır. Hətta onlarla bilikdə "Tərcüman" qəzetinin nəşrə başlamasının 20

illiyi münasibətilə “Yubileyə çağrı” adlı kitabça hazırlayaraq Qafqazın, Kırımın, Tatarıstanın, Türküstanın qabaqcıl ziyalılarına göndərməklə 1903-cü ildə Rusiya türklərinin konqresinin keçirilməsinə nail olur. Sədrəddin bəy Parisdə oxuyarkən qəzet və jurnallara məqalələr yazır, tərcümə işləri görür, beləliklə həm qələmini püxtələşdirir, biliyini artırır, həm də özünə çörəkpulu qazanır. Böyük qardaşı Ahmedhadi Maksudiyə və İsmayıl bəy Qaspıralıya yazır ki, ona daha pul göndərməsinlər. Sədrəddin bəyin Parisdə oxuyarkən gördüyü ən irihəcmil işlərdən biri Amerika yazıçısı Bellamiyin “100 sonra” ictimai-siyasi romanını tərcümə etməsidir. Romandan parçalar 1906-cı ildə “Tərcüman” qəzetində “S.M” imzası ilə çap olunur.

1906-cı ildə Paris Hüquq fakültəsini və Sarbon Universitetinin Ədəbiyyat və sosial elmlər fakültəsini bitirib vətənə dönən Sədrəddini burada millətsevər və cəsarətli bir ziyalı kimi tanıyırdılar. Odur ki, o hələ yolda ikən 1906-cı il avqustun 16-da Nijni Novqorod şəhərində keçirilən Rusiya Müsəlmanları İttifaqının III qurultayında İsmayıl bəy Qaspıralının təklifilə Sədrəddin Maksudov Mərkəzi Komitə üzvlüyünə seçilir.

Vətənə dönüb ciddi ictimai-siyasi fəaliyyətə başlayan, məqalələr yazan Sədrəddin Maksudov II Dövlət Dumasına və Dumanın Sədrlər Şurasına üzv seçilir. Onun Duma iclaslarındakı hökumət əleyhinə sərt və elmi cəhətdən əsaslandırılmış çıxışları uzun illər yaddaşlardan silinməmişdir. Belə ki, 1919-cu ildə Finlandiyaya mühacirət etmək məcburiyyətində qalanda Daxili İşlər Naziri onun Dövlət Dumasındakı çıxışını xatırlayıb böyük ehtiram göstərmiş, yaşayış izni verməklə kifayətlənməmiş, hökumət qonağı kimi bütün məsrəfləri də ödənmişdir. II Duma çar II Nikolayın göstərişilə bağlansa da, III Dövlət Dumasına seçilənlər arasında yenə Sədrəddin Maksudovun adına rast gəlmək olur. O, Dövlət Duması toplantısında Rusiyanın işğalı altında yaşayan türklərin tatar adlandırılmasını tarixi yanlışlıq adlandırır. 1909-cu ildə Böyük Britaniyaya gedən IV Dövlət Duması üzvləri sırasında olan Sədrəddin Maksudov özünü rus kimi deyil, Rusiyada yaşayan türklərin nümayəndəsi kimi təqdim edir. Geri döndükdə isə Fatih Kəriminin redaktoru olduğu "Vaqt" qəzetində təəssurtlarını çap etdirir.

Dövlət Dumasının üzvü kimi Peterburqda olan Sədrəddin Maksudov milliyətcə alman olan rus türkoloqu Radloffla görüşür. Radloff onun hələ Parisdə olarkən Orxan kitabələrini öyrədən kurslara getdiyini bildikdə heyrətlənir və təklif edir ki türkologiya ilə məşğul olsun. Lakin o millətini elmi axtarışlarla zülm və istismardan qurtara bilməyəcəyini görüb siyəsətlə məşğul olur. Bədii yazılarını Arsal imzasıyla çap etdirən Sədrəddin Maksudov 1917-ci il martın 25-də Katet Partiyasının qurultayında rus ordularını Avropadan geri çəkərək güneyə yönəltməyi, Pyotrun vəsiyyətlərinə əməl edərək İstanbulu işğal edərək isti dənizlərə çıxmağı təklif edən partiya liderinə sərt cavab verərək deyir: "Biz buna etiraz edirik. Sizə açıq və qəti bildirirəm, əgər müsəlmanların sizə hüsn-rəğbət bəsləməsini istəyirsinizsə, boğazları və İstanbulu işğal etmək məsələsini gündəmdən çıxarın!"

Çar II Nikolay hakimiyyətdən uzaqlaş-dırıldıqdan sonra yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edən əsarət altındakı xalqlar azadlığa can atırlar. İş Rusiya və Sibir Türk-Tatar Muxtar Respublikası yaradıldığı elan edilir. Sədrəddin Maqsudov bu respublikanın prezidenti və Milli Məclisin sədri seçilir. O, yeni qurumun 28

maddədən ibarət Anayasasını – Konstitusiyasını hazırlayaraq "Muxtariyyat" jurnalının 6-cı sayında çap etdirir. Mövqelərini möhkəmlədən bolşeviklər 1918-ci il aprelin 13-də muxtariyyatı ləğv edir, onun xəzinəsini məsnimsəyirlər. Sədrəddin Maksudov Finlandiyaya mühacirət etmək məcburiyyətində qalır. Oradan da 1919-cu ildə Parisdə çağrılmış Sülh Konfransına yola düşür. Onun gəlişi mətbuatın diqqət mərkəzində olur. Musahibələrinin birində uzaqgörənliklə deyir ki, Avropalılar bolşevizmi bir fikir cərəyanı kimi qəbul edirlər. Əslində, Rusiya özünü böğub öldürməyə çalışan bir mücadilədədir. Sədrəddin Maksudov Sülh Konfransına 10 milyonluq İç Rusiya və Sibir türkləri adından bir memorandum imzalayıb verir. Parisdə ictimai-siyasi, pedaqoji və publisistik fəaliyyətini davam etdirən Sədrəddin Maksudov 1924-cü ildə gənc Türkiyəyə mühazirə oxumağa gəlir. 1925-ci ildə isə onu Atatürkün tapşırığıyla Maarif naziri Həmdulla Sübhü yaşamaq və işləmək üçün Türkiyəyə dəvət edir. Türkiyədə yaşadığı 38 il müddətində ali məktəblərdə dərs deyən, üç dəfə millət vəkili seçilən Sədri Maksudi Arsal kimi məşhurlaşır və daha çox da bu adla tanınır. O, 20 fevral 1957-ci

ildə İstanbulda vəfat etmişdir. Rusiya işğalı altında olan bir başqırd ailəsində doğulan Sədri Maksudi Arsal türk xalqlarının azadlığı uğrunda mübarizə aparan bir insan kimi sevilir və təbliğ edilir.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2012-ci il martın 30-da, saat 12.14-də efirə getmişdir.

ŞAMİL USMANOV

(tat. Шамил Хәйрулла улы Усманов, əski əlifba ilə شاميل اوسمانوو, *rus. Усманов Шамиль Хайруллович; 1898-1937)*

Abdulla Xayrulla oğlu Usmanov 1898-ci il dekabrın 26-da Rusiyadakı Saratov quberniyasının Kuznetsk qəzasının Pendelkə kəndində doğulmuşdur. Rusiya sərhədlərini genişləndirdikcə işğal etdiyi torpaqlarda özünün idarəetmə sisteminə uyğun inzibati vahidlər yaradırdı. Əslində yalnız Kuznetski qəzasında deyil, Saratov quberniyası və ona bitişik quberniyaların əksəriyyətində tatarlar, başqırdlar, qazaxlar, çuvaşlar və başqa türk xalqları yaşayırdı. Bu yerlərdə ruslar 18-ci yüzillikdən məskunlaşdırılmağa başlanmışdı.

Atası Xayrulla dindar bir kənd müəllimi imiş. Oğluna da İslam dinindən gələn bir ad, Abdulla adı vermişdi. Lakin Abdulla dünyanı

dərk edəndən sonra adını dəyişərək, Qafqaz dağlarında Rus müstəmləkəçilərinə qarşı 30 ilə yaxın mübarizə aparmış Şeyx Şamilin şərəfinə Şamil adını qəbul etmişdir.

Kəndlərindəki mollaxana adlandırılan ibtidai məktəbi bitirdikdən sonra Abdulla Usmanovu Həştərxan şəhərindəki rusca-tatarca təhsil verən ibtidai məktəbə göndəriblər. Həştərxanda ibtidai məktəbi bitirən Abdulla Usmanov tacir və sənayeçi, milyoner Xusainov qardaşlarının Orenburqda 1889-cu ildə açdıqları "Hüseyniyə" mədrəsəsində oxumağa gedib. Bu mədrəsədə təhsil üç pilləli idi. Üç il ibtidai təhsildən sonra dörd illik rüşdiyyə adlandırılan orta təhsil gəlirdi. Sonra iqdadiyə adlanan dörd illik təhsil və ali adlandırılan 3 illik təhsillə mədrəsənin proqramı başa çatırdı.

Zəngin kitabxanası olan, dünyanın bir çox ölkəsindən qəzet və jurnal alan mədrəsədə Faxrettinov, Ramiyev, Sunçalyay, Kamal, Karimi, Burxan kimi dövrünün tanınmış alim-pedaqoqları dərs deyirdi. Belə bir mühitdə yetişən, şeir yazan, həmişə yeniliyə can atan Abdulla Usmanov mədrəsədən sonra 1911-1914-cü illərdə Orenburqdakı sənət-peşə məktəbində oxuyub. Beləcə özünü həyata

hazırlayan gənc şair Aktubinskiyə gələrək buradakı dəyirman kombinatında çilingər, sonra da Sızrana gedərək oradakı Quryev toxuculuq fabrikində üç il çilingər işləyib.

Rusiyanı bürümüş iğtişaşlar gənc şairi də öz qoynuna çəkib. Dünyada sosial ədalətin bərqərar olunacağı inamı ilə bolşeviklərə qoşulub. 1917-ci ilin başlanğıcında onu çar ordusuna səfərbərliyə alsalar da az sonra II Nikolayın taxtdan salınması ilə bir çoxları kimi onu da ordudan tərxis ediblər. Lakin o əsgəri birliklərdən uzaqlaşmayıb, Sızrandakı qarnizon-da inqilabi təbliğat aparıb.

Bolşeviklərin sırasında fəaliyyətini davam etdirən Şamil Usmanov rəhbərliyin irəli sürdüyü şüarlara ürəkdən inanıb. Əsarət altında olan xalqları azadlığa çıxaracaqları, müharibələrə son qoyacaqları, varlı-kasıb arasındakı fərqi aradan qaldıracaqları, insanlara firavan həyat bəxş edəcəkləri inamı ilə mübarizəyə başlayan Şamil Usmanov məqsədə çatmaq üçün ölümün qoynuna atılıb. Lakin ona savaşlarda ölmək deyil, uğrunda mübarizə apardığı ideyanın mümkünsüzlüyünü, milyonlarla insan kimi aldadıldığını görmək və mübarizə dostları tərəfindən məhv edilmək qismət imiş.

1919-cu ildə onu Kazanda yeni təşkil edilən Volqaboyu tatarlarından təşkil edilən Birinci Atıcı Briqadaya komissar təyin ediblər. Bu hərbi birlik Sibirdəki geniş əraziləri nəzarəti altında saxlayan ağqvardiyaçı Aleksandr Dutovun silahlı dəstələrinə qarşı vuruşub. Döyüş illərində də bədii yaradıcılığını davam etdirən Şamil Usmanov Orenburq cəbhəsində "Qanlı günlər" pyesini yazıb.

Onun təşkilatçılıq bacarığı rəhbərliyin diqqətindən yayınmayıb. 1919-cu ilin payızında təşkil edilən Mərkəzi Müsəlman Hərbi Kollegiyasının siyasi şöbəsinə rəhbər təyin ediblər.

1920-ci ildə isə Şamil Usmanov Tatarıstan Muxtar Sovet Sosialist Cümhuriyyəti İnqilab Komitəsinə katib təyin edilib. Mülki işdə çalışarkən xalqla sıx ünsiyyətdə olduğundan, bolşeviklərin inqilabdan əvvəl verdikləri vədlərə əməl etmədiklərini, milli məsələdə çar Rusiyasının yeritdiyi müstəmləkə siyasətini davam etdirdiklərini görüb. Lakin bunun ümumdövlət siyasətinin bir hissəsi kimi deyil, rəhbər vəzifədə olan bəzi şəxslərin yanlışlığı olduğunu düşünüb.

Rəhbərlik isə Şamil Usmanovu millətçiliyə meyl etməkdə təqsirləndirsə də belə bir kadrı itirmək də istəməyib. Onu 1921-ci ilin əvvəllərində mülki işdən ayırıb Kazanda piyada hərbi bölmə komandirləri hazırlayan kursun siyasi şöbəsinə rəhbər, az sonra isə Birləşmiş Tatar-Başqırd Hərbi Məktəbinə komissar vəzifəsinə göndəriblər.

Şamil Usmanov 1927-ci ilə kimi hərbi sahədə ideyaya sadiq bir kommunist kimi çalışıb. 1925-ci ildə ona diviziya komissarı rütbəsi veriblər.

Bir müddət Moskvada milli hərbi təhsil müəssisələri üzrə təlimatçı və eyni zamanda ali hərbi kadrlar hazırlayan kursda işləyib. 1926-cı ildə isə onu Daşkəndə Türküstan üçün hərbi kadrlar hazırlamağa göndəriblər.

Tatarıstanla daim əlaqə saxlayan Şamil Usmanov hərbi sahədə işləsə də bədii yaradıcılığından da qalmayıb. “Birinci addım”, “Varlı qızı”, “20 damla”, “Geçikmiş əmr” pyeslərini, “Şamseddinbay” komediyasını yazıb. Böyük uğurla səhnələşdirilən bu dram əsərləri yalnız Kazanda deyil ölkənin bir çox şəhərlərinin teatrlarının repertuarına daxil edilib. Sovet ideoloqları onun hərbi mövzuda yazdığı

əsərləri xüsusilə yüksək qiymətləndiriblər. Çünki həmin dövrdə Sovet əsgəri birliklərinin hünərini öyən bədii əsərlər yox dərəcəsində idi. Şamil Usmanovu yüksək qiymətləndirməklə yazıçı, dramaturq, şair və publisistləri hərbi mövzuda əsərlər yazmağa həvəsləndiribdilər.

1926-1927-ci illərdə Daşkənddəki Şərqşünaslıq İnstitutunun hərbi kurslarında siyasi şöbə rəisi işləyən Şamil Usmanovu çox gənckən, yəni 29 yaşında ordudan təxris ediblər. Kazan şəhərinə gələn gənc yazıçı Tatarıstan Tamaşa Müəssisələri İdarəsinin rəsisi, Kazan Radiostansiyasının tikintisinə məsul şəxs və s. vəzifələrdə çalışıb.

"Pamirdə radio" povestini, "Fabrikin anası", "Açıq kilid", "Mitinq" və b. hekayələrini, onlarla publisistik məqalə yazan Şamil Usmanov o dövrün ədəbi mübahisələrinə də qatılıb, keçmiş hərbçi kimi sərt çıxışları ilə diqqəti cəlb edib. SSRİ-də hökumət gücləndikcə inqilab ərəfəsində və inqilabın ilk günlərində verilən vədlərə əməl edilmədiyini görən Şamil Usmanov quruculuğunda fəal iştirak etdiyi dövlətin taleyi üçün narahat olub. Bu narahatlığını toplantılarda və yazılarında

bildirib. Bütün bunlar da hakimiyyətdəkilərin xoşuna getməyib.

Şamil Usmanov vəziyyəti dəyişmək arzusuyla gizli müxalif qruplarla əlaqəyə girib. Az sonra o gizli təşkilatın ön sıralarında özünə yer tutub.

İkinci Dünya Savaşının yaxınlaşdığını görən Sovet rəhbərliyi müxalif qüvvələri aradan götürməyi qərara alıb. 1937-ci ilin kütləvi həbsləri başlayıb. 1937-ci il aprelin 5-də Şamil Usmanov da həbs edilib. Keçmiş əqidə yoldaşları və hazırladığı kadrlar onu istintaqa tutublar. Uzun sürən işgəncəli istintaq 1937-ci il dekabrın 3-dək davam edib. İstintaq sənədlərində 39 yaşlı yazıçının "ürək çatışmamazlığı"ndan öldüyü göstərilib.

Ölümündən sonra onun əsərləri qadağan edilsə də Şamil Usmanovun adı xalqının qəlbində yaşayır və yaşayacaq.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2013-cü il mayın 9-da, saat 12.14-də efirə getmişdir.

ŞƏHABƏDDİN MƏRCANİ

(tat. Şihabetdin Mərjani; rus. Шигабутдин Марджани, Шигабутдин бин Багаутдин аль Казани аль-Марджани; 1818-1889)

Şəhabəddin Bəhaəddin oğlu Mərcani 13 yanvar 1818-ci ildə keçmiş Kazan quberniyasının Yabınçı kəndində doğulmuşdur. İndi bu kənd RF Tatarıstan Respublikasının Atnin rayonundadır. Sonralar o, Şəhabəddin bin Bəhaəddin əl-Qazani əl-Mərcani, Şəhabəddin Mərcani kimi tanınmışdır.

Şəhabəddin beş yaşında anasını itirir. Anasının ölümündən bir il sonra atasının dərs dediyi məktəbdə oxumağa başlayır. Orada ərəb və fars dillərini, şəriəti, "Qurani Kərim"i oxumağı öyrənir. Atasının və çevrəsindəkilərin təsirilə bölgənin tarixinə böyük maraq göstərir.

1838-ci ildə isə biliyini və dünyagörüşünü genişləndirmək üçün Buxaraya gedir.

Buxara mədrəsələrin proqramından razı qalmasa da, mühit onda dərin təsir buraxır. Belə ki, Nəqşibəndiyə təriqətinin üzvlərilə tanış olur. Bu təriqətin incəliklərini öyrənməyə o qədər maraq göstərir ki, sonralar özü Nəqşibəndi təriqətinin şeyxinə çevrilir.

Əbdünnasir Kursavinin şəriətdə islahatlar aparmağın vacibliyi, İslamın dini ehkamlarının zamana uyğunlaşdırılması, xurafətə qarşı mübarizənin önəmliliyi çağrışları Şəbahəddinin ürəyindən olur. O, bu məsələlərdə Əbdünnasir Kursavinin yolunu tutur.

Buxarada təhsil almaqla yanaşı, həm də orada dərs deyən, gününün çoxunu kitabxanalarda və bölgədəki təriqət şeyxləri ilə söhbətlərdə keçirən Şəbahəddin Mərcani 1843-1845-ci illərdə Səmərqənddə yaşayır və oradakı Qazi Əbu Səidin zəngin kitabxanasından çox faydalanır.

On bir il sonra, yəni 1849-cu ildə vətənə dönən Şəbahəddin Mərcanini Kazanlı İbrahim Yunus məhəllə məscidində imam işləməyə dəvət edir. Məscid imamı olmaqla yanaşı, xətiblik edən Mərcani mədrəsədə dərs də deyir.

Mədrəsədə dərslik çatışmadığını, tədris zamanı istifadə edilən kitabların çox köhnə olduğunu, necə deyərlər zamanla ayaqlaşmadığını görən gənc müəllim dərslik yazmaq həvəsinə düşür. "Fars dilinin morfologiyası" kitabını hazırlayır. Bu yeniyetmə alimin ilk kitabı olur.

1865-ci ildə isə Şəbahəddin Mərcaninin "Qurfetül hevakin li arefet il hevakin" kitabının birinci cildi Kazan şəhərində çap olunur. Qəribədir ki, ana dilində danışarkən rus sözləri işlədənlərə iradını bildirən alim yazılarında ərəb-fars dillərinin təsirindən qurtula bilmir. Din və millət məsələsini daim gündəmdə saxlayan, özlərini müsəlman adalandırmaqla qürürlanan, milliyətlərinin tatar olduğunu dilə gətirmək istəməyən, tatar olmağı alçaldıcılıq sayan soydaşlarına qarşı Şəbahəddin Mərcani istər məscid minbərlərindən xütbə oxuyanda, istər mədrəsədə dərs deyəndə, istərsə də yazılarında sərt mövqe nümaiş etdirir. Xalqı ayıltmaq üçün əlindən gələni əsirgəmir. 1870-ci ildə "Nazurat-ul hakki fi farziyat-il ifşa-i və in-lem yaqip-aş-şafak" kitabını çap etdirir.

Bölgədə nüfuzlu bir şeyx, dərin bilikli din alimi kimi tanındığından yerli hökumət məmurları da ona sayqı ilə yanaşırlar. Rusiya

işğal etdiyi bölgələrdə hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün əhalinin psixologiyasını, adət-ənənəsini, yaşam tərzini, folklorunu öyrənir, bu işə vəsait ayırır, ekspedisyalar təşkil edirdi. Bunun üçün hökumətin mütəxəssislərə böyük ehtiyacı vardı. Belə kadrların bir qismi Rusiyada hazırlanırdısa, bir qismi də xaricdən dəvət edilirdi. Radloff da milliyətcə alman idi, lakin Rusiyanın strategiyasını həyata keçirən alimlərdən olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə ekspedisyalar təşkil edilir, məktəblər açılır, kitablar nəşr olunurdu. Hökumətin vəsaiti ilə Radloff Kazanda da müəllimlər seminariyası açmışdır.

Radloff Şəhabəddin Mərcanini yaxından tanıdığına, fəaliyyətindən xəbərdar olduğuna görə 1876-cı ildə onu seminariyaya müəllim işləməyə dəvət edir. Həmin il onu Kazan Arxeoloji Cəmiyyətinə də üzv seçirlər. 1884-cü ilədək seminariyada dərs deyən Şəbahəddin burada işləyərkən Katanov, Brezin, Qottvald kimi şərqşünaslarla tanış olur. O, Rus və Avropalı alimlərdən onların araşdırma metodlarını öyrənir və yazılarında bu metoddan da istifadə edir. Etnoqrafiyadan, ilahiyyat tarixindən, şəriətdən, folklordan dərs deməklə

yanaşı, şagirdlərə şərq dillərini və türk dialektlərini öyrədən Şəbahəddin Mərcani elmi toplantılarda da fəal iştirak edir.

1877-ci ildə Kazanda keçirilən IV Arxeoloji Konfransda Şəbahəddin Mərcaninin oxuduğu məruzə böyük marağa səbəb olur. Volqa bulqarlarının, Kazan xanlığının, eləcə də İdil (Volqa)-Ural bölgəsində yaşayan türklərin tarixindən bəhs edən bu məruzə Avropa metodları ilə hazırlandığından Radloff onu ixtisarla rus dilinə çevirtdirib çap etdirir.

1880-ci ildə Həcc ziyarəti zamanı Şəbahəddin Mərcani bir müddət İstanbulda qalır. Orada Şeyxülislam Əsəd Əfəndi, ədliyyə naziri, tarixçi Cevdət Paşa, hərbi nazir Asım Paşa ilə, eləcə də başqa hökumət məmurları, ziyalılarla görüşür, kitablarının bir qısmini Həmdiyyə kitabxanasına bağışlayır.

Azərbaycan və azərbaycanlılarla da sıx bağlı olan Şəbahəddin Mərcani Qafqazda zəlzələ baş verdikdə zərər çəkənlərə özü yardım etməklə kifayətlənmir, bölgədə yaşayan müsəlmanları da bu işə cəlb edir. Zəlzələdən zərər çəkənlərə maddi yardım etməklə yanaşı, Qafqazda doğulmuş, kəbin kəsdirmiş və ölmüş

müsəlmanların siyahısını hazırlayıb dövlət idarələrinə verir.

Rusiyanın hökumət dairələrindəki nüfuzundan istifadə edən Şəbahəddin Mərcani məhkəmədə müsəlmanların "Qurani Kərim"ə and içmələrini rəsmiləşdirə bilir.

20-ci yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda çap olunan və xaricdən gətirilib oxunan mətbuatda Şəhabəddin Mərcani adı tez-tez çəkilir, əsərlərinidən nümunələr verilirdi. Sovetlərin apardığı ateist təbliğat öz işini gördü. Bu böyük tarixçi, pedaqoq və islahatçı din aliminin nəinki əsərləri təbliğ olundu, əksinə yeri düşdükcə tənqid edilməyə başlandı. Yaxşı ki, tənqid edilirdi. Ayıq oxucular təqnidlə maraqlanır, Şəhabəddin Mərcani haqqında bilgi əldə edirdilər. Necə deyərlər antireklam reklama çevrilirdi.

Qəribədir ki, dilə xüsusi önəm verən, yazılarında qıpçaq və karluk dialektlərinin qarışığından istifadə edərək ortaq türkcə yaratmağa çalışan alim elmi dilinin məhz ərəb dilində ola biləcəyi düşüncəsindən ayrıla bilmir. Yazmış olduğu 30-a yaxın əsərdən ən sanballısı olan 7 cildlik "Vefiyat-ül-aslaf və tahiyet-ül

aflat” əsəri ərəbcədir. Bu əsəri 1883-cü ildə Kazan şəhərində çap etdirmişdir.

Şəbahəddin Mərcani “Mustafadül-əxbar”ın əsərində soydaşlarına müraciətlə yazırdı: “Bəziləri tatar olmağı əskiklik sayıb o ismdən nifrət edib “biz tatar deyil, müsəlmanıq!” deyə qovğa və mücadilə edirlər... Ey miskin! Deyək ki, sənin müsəlmandan başqa bir adını, dinini və millətini düşmənlərin bilməsəydi, əlbəttə, səni “müsəlman” deyə ayırd edərdi. Tatar olmasan, ərəb və tacik və noğay deyil, xatay və rus və fransız, prussiyalı və alman daha deyil, indi kim olursan?”

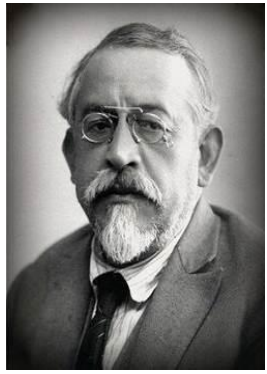
Şəhabəddin Mərcani Kazan tarixindən bəhs edən və ana dilində yazdığı “Kitabu-Müstəfadil-əxbar fi Ahval-i Kazan” adlı əsərlərində ilk dəfə kazanlı müsəlmanlara dindən başqa bir də milliyyətin varlığını acı bir dillə, sərt və açıq ifadələrlə çatdırmağa çalışmışdır.

1889-cu il aprelin 15-də Kazanda dünyasını dəyişən, orada da dəfn edilən böyük Nəqşibəndi şeyxi, filosof, tarixçi, etnoqraf, pedaqoq yeni bir nəsil yetişdirmiş oldu. Elə bir nəsil ki, milli dəyərlərə sahib çıxdı, ana dilini qorudu, bu dünyadakı bütün təhlükələrə mətanətlə sinə gərdi. On minlərlə tatar pantürküzmidə,

millətçilikdə ittiham edilərək güllələnsə də, həbsxanalara, sürgünlərə göndərilsələr də, yenə də ana dilində danışdılar, ana dilində yazıb-oxudular, milli dəyərləri qoruyub saxlaya bildilər.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2012-ci il oktyabrda, saat 12.14-də efirə getmişdir.

YUSUF AKÇURA

(tat. Yosıf Aqçura, Yosıf Xəsən uğlı Aqçurin; əski əlifba ilə **يوسيف آقچورا**, *rus. Юсуф Акчура, Йосыф Акчура;1876-1935)*

Yusuf Hasan oğlu Akçura 2 dekabr 1876-cı ildə keçmiş Rusiya imperiyasına daxil edilmiş Tatarıstan quberniyasının Simbirsk şəhərində anadan olmuşdur. Onun anası da Tatarıstanın tanınmış ailələrindən birinin qızı Bibi Qəmərbanu xanımdır. Fabrik sahibi olan Hasan 1878-ci ildə dünyasını dəyişib. Bibi Qəmərbanu xanım 1883-cü ildə yeddi yaşlı Yusufu da götürüb Stavropola köçüb. Lakin orada da çox qalmayaraq elə həmin il İstanbula gəliblər.

Yusuf Akçura İstanbuldakı Mahmudpaşa və Hafizpaşa liseylərində oxuyub. 1892-ci ildə ali hərbi təhsil almaq arzusuna düşüb. Arzusunu gerçəkləşdirərək 1896-cı ildə ali hərbi məktəbi bitirib.

Orta yüzilliklərin qüdrətli Osmanlı dövlətinin getdikcə çökməsi, Avropalıların onu "xəstə qoca" adlandırması gənc Yusufu daim narahat edib. Çünki o, Osmanlı dövlətinə sadəcə yaşadığı bir məmləkət kimi deyil, türk xalqlarının xilaskarı kimi baxıb. Odur ki, ölkədə dəyişikliklər, islahatlar keçirilməsini istəyib. Rusiyada yaşayan türkləri Osmanlı toplumuna tanıtmaq üçün Kazanlı din adamı, tarixçi alim Şəhabəddin Mərcaninin tələbəsi Abbas əfəndi ilə birlikdə "Şəhabəddin Mərcaninin tərcümeyi-halı" adlı bir məqalə yazaraq çap etdirib.

Həmfikirləri olan "Gənc türklər" (Jon Türklər) təşkilatı ilə sıx əlaqəsinə görə Sultan II Əbdülhəmidin əmri ilə 1897-ci ildə o zaman Osmanlı dövlətinin bir parçası olan Tripoli şəhərinə, yəni indiki Liviyanın paytaxtına sürgün edilib.

Lakin o sürgün yerində çox qalmamış, qaçıb Parisə gəlmişdir. 1899-cu ildə Fransa Siyasi Elmlər Akademiyasına daxil olub.

Təhsil illərində Bautmy, Albert Sorel, Funk, Brentano, Levy-Bruhl, Torde kimi məşhur alimlərdən dərs alan Yusuf "Gənc türklər"in Paris və Qahirədə çıxan "Məşvərət" və "Şurayi Ümmət" qəzetlərinə müntəzəm məqalələr yazıb.

Onun maarifçi türkçülüyü və milliyyətçiliyi Parisdə siyasi mahiyyət kəsb etməyə başlayıb. 1902-ci ildə "İttihad və tərəqqi"nin Parisdə keçirilən qurultayında iştirak edib. Qurultayda Osmanlı imperiyasının işlərinə hər hansı xarici müdaxilənin yolverilməz olduğu fikrini vurğulayıb.

1903-cü ildə təhsilini başa vursa da geri dönməyib. Parisdə qalıb.

1905-ci ildə Rusiyada baş verən hadisələr, çar II Nikolayın 17 oktyabr manifestini imzalamağa məcbur olması Yusuf Akçuranı Kazana qayıtmağa həvəsləndirib. O, Kazana, necə deyərlər, əliboş gəlməyib. 1904-cü ildə Qahirədəki "Türk" qəzetində çap olunmuş "Üç tərzi-siyasət" (Üç yol siyasət) gənc Yusuf Akçuralını diqqət mərkəzinə çəkib. Çünki bu məqalədə Osmanlı dövləti, onun sabahı ilə bağlı düşüncələr, osmalıçılıq tərəfdarlarının İslam birlik uğrunda mübarizələri təhlil edilib və sonda türkçülüyü yeganə xilas yolu sayıb.

Tatar-başqırd gənclərinin türklük şüurda tərbiyələnməsi üçün 1906-cı ildə Kazanda "Elmlər və tarix" adlı kitabçasını çap etdirən Yusuf Akçura "Kazan müxbiri" qəzetinə baş redaktorluq edib.

1905-ci ilin avqustunda Nijni Novqorodda keçirilən Rusiya müsəlmanlarının I qurultayında, 1906-cı ilin yanvarında Kadet-Konstitusiyaçı Demokrat Partiyasının qurultayında, 1906-cı ilin avqustunda Rusiya müsəlmanlarının III qurultayında fəal iştirak edən Yusuf Akçura 1907-ci ilin iyununda Avropaya və Misirə səyahət edib.

Səfərdən geri dönərkən Krıma gələn Y.Akçuralı İsmayıl bəy Qaspralı ilə görüşüb və "Tərcüman" qəzetində işləməyə başlayıb. Lakin Krımda çox qalmayaraq 1908-ci ilin iyulunda yenidən İstanbula gəlib. Burada müxtəlif ali hərbi məktəblərdə, 1912-1913-cü illərdə İstanbul Universitetində müəllim işləməyə başlayıb. O, ali məktəblərdə dərs deməklə kifayətlənməyib, ictimai-siyasi fəaliyyətini də genişləndirib. 1908-ci ildə "Türk dərnəyi" adlı türkçü cəmiyyətin, 1911-ci ildə avqust ayında "Türk yurdu" və 1912-ci ilin martında "Türk ocağı" cəmiyyətlərinin qurulmasında fəal iştirak edib.

Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarının tapdandığını Mərkəzi Avropa dövlətlərinin nəzərinə çatdırmaq məqsədilə Əli bəy Hüseynzadə, Krımlı Məhəmməd Əsəd

Çələbizadə, buxaralı Becan Müqkiməddin və Yusuf Akçuradan ibarət "Turan heyəti" 1915-ci il dekabrın 10-da Avropaya yola düşüb. "Turan heyəti" Sofiya, Budapeşt, Vyana və Berlində bir çox rəsmi şəxslərlə görüşlər keçirib. Yusuf Akçura və Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən hazırlanmış "Rusiyadakı müsəlman türk-tatar xalqlarının haqlarını qoruma komitəsinin memorandumu" adlı müraciət Avropa dövlətlərinin hökumətlərinə təqdim edilib.

"Turan heyəti" Avstriya-Macarıstanın hökumət rəhbərlərindən K.Tussa ilə, Vyanada xarici işlər naziriylə, Almaniya hökuməti üzvləri, İsveçrədə, gələcəkdə Rusiyada silahlı çevriliş yoluyla hakimiyyətin ələ alınmasına rəhbərlik edən Viladimir İliç Leninlə görüşüb.

1916-cı il mayın 18-də Yusuf Akçura Əli bəy Hüseynzadə, Əbdürrəşid İbrahimov, Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birlikdə ABŞ prezidenti Vudro Vilsona "Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarının müdafiə olunması" adlı müraciət göndərib. Həmin il iyunun 27-29-da Millətlər Birliyinin Lozannada toplanan III konfransına qatılan türk-tatar heyətinin tərkibinə Yusuf Akçura da daxil idi. O, burada "Rusiyanın müsəlman türk-

tatarlarının hazırkı durumu və arzuları” kitabını çap etdirib.

“Turan heyəti”nin üzvləri Osmanlı, Bolqarıstan, Almaniya, Avstriya-Macarıstan və İsveçrədə mətbuat konfransları keçirərək ictimai diqqəti Rusiyadakı türklərin vəziyyətinə yönəldiblər.

1917-ci ildə Rusiya Birinci Dünya savaşından çıxdığını elan edib. Amma savaşda əsir götürdüyü minlərlə insanın taleyini necə həll edəcəyi haqqında qəti bir qərar qəbul etməyib. Osmanlı əsirlərinin taleyinin öyrənilməsi və vətənə qayıtmaları üçün Brest-Litovsk sülh danışıqlarına yola düşən nümayəndə heyətinə Qızıl Ay Cəmiyyətinin nümayəndəsi Yusuf Akçura da daxil edilib.

1917-ci ilin yayından Yusuf Akçura Osmanlı Qızıl Ay Cəmiyyətinin nümayəndəsi kimi Rusiyaya yola düşüb. O, Petroqradda və Moskvada əsirlərin dəyişdirilməsi haqqında qarışıq komissiyanın işində iştirak edib.

Yusuf Akçura Osmanlı Qızıl Ay Cəmiyyətinin nümayəndəsi kimi Rusiyada olduğu müddətdə ölkədə baş verən hadisələrlə, əsarət altında olan türk xalqlarının baş verən dəyişikliklərə ikili münasibətlə yaxından tanış

olub. Lakin onların bu qovğadan bacarıqla çıxmalarına nail ola bilməyib.

1919-cu ilin avqustunda İstanbula qayıdan Yusuf Akçura işğalçıların ölkədən çıxarılması yollarını axtarıb. Milli müqavimət qüvvələrinin güclənməsi üçün əlindən gələni əsirgəməyib. Həmin ilin oktyabrında Milli Türk Partiyasının yaradılmasında iştirak edib və 1920-ci ildə İstanbulda "Şərq məsələsinə dair siyasi tarix qeydləri" kitabını çap etdirib.

1921-ci ilin aprelində İstanbulu tərk edərək Anadoluya milli azadlıq hərəkatı iştirakçılarına köməyə gəlib. Ankarada milli təhsil nazirliyinin tərcümə şöbəsində, sonra xarici işlər nazirliyində Doğu məsələləri üzrə müşavir işləməyə başlayıb. Yeni bir dövlətin – gənc Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasında fəal iştirak edən Yusuf Akçura bu dövlətin ideoloji əsaslarını hazırlayanlardan biri olub.

Yusuf Akçura 1923-cü ildə işğaldan azad olmuş İstanbula qayıdıb və həmin il də "Müasir Avropada siyasi və ictimai fikirlər və fikir cərəyanları" kitabını çap etdirib. İstanbul Universitetində və Ankara Hüquq fakültəsində müəllimlik edən Yusuf Akçura türkçülüyü ilk dəfə siyasi bir mövzuya çevirən alimdir. O,

dünya türklərini birləşdirmək, tanıtmaq və yüksəlişinə nail olmaq üçün ömrünün sonunadək çalışıb.

Qarsdan və İstanbuldan millət vəkili kimi Türkiyə Böyük Millət Məclisində iştirak edən Yusuf Akçuranın fəaliyyətini Atatürk yüksək qiymətləndirib, onu mədəniyyət və siyasət məsələləri üzrə müşavir təyin edib.

1931-ci ildə Türk Tarixinin Tədqiqi Cəmiyyətinin yaradılmasında iştirak edən Akçura sonra Türk Tarix Qurumu adlan bu təşkilata ilk sədri olub. 1935-ci ilədək, yəni ömrünün sonunadək də Türk Tarixini Tədqiq Cəmiyyətinə sədirlik edib. 15 mart 1935-ci ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

Onun "Türkçülüyünün tarixi", "Yeni Türk dövlətinin öncülləri", "Türklük və dış türklər", "Osmanlı dövlətinin dağılma dövrü", "Milliyət fikri və millət müharibələri", "Gökalp Ziya bəy haqqında xatirə və duyğularım" və başqa əsərləri bu gün də əhəmiyyətini itirməyib. Buna görə də çox vaxt onu "Pantürkizmin atası" adlandırıblar.

Uzun illər Yusuf Akçuranın adının çəkilməsi qadağan olunmuş keçmiş Sovetlər Birliyində onu əsərləri türk xalqlarının dillərinə

çevrilərək yayılıb. Gənclər onun əsərlərini sevə-sevə oxuyub və özlərinə yol göstərən sayıblar.

Tatarıstanda da Yusuf Akçuranın adının əbədiləşdirilməsi üçün bir çox işlər görülüb.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2011-ci il iyulun 14-də, saat 12.14-də efirə getmişdir.

ZƏKİ VƏLİD TOĞAN

(başq. Əxmətzəki Vəlidi Tuğan, rus. Ахметзакú Валидú Тоган, tür. Zeki Velidi Togan; 1890-1970)

Zəki Vəlid Toğan 1890-cı ilin dekabrın 10-da başqırdların sıx yaşadığı İsterlitamak bölgəsinin Küzen kəndində doğulmuşdur. Ona Əxmətzəki adını qoyurlar. Gündən-günə güclənən Rusiya bu yerləri Əxmətzəki doğulmamışdan çox-çox əvvəllər işğal emişdi. Ona görə də Əxmətzəki Rusiya vətəndaşı kimi doğuldu və familyası da Validov yazıldı.

Tatarların, başqırdların yaşadıqları bölgələri işğal etməklə gözü doymayan Rusiya ordularını Sakit okeanadək göndərmişdi. Artıq Qafqaz, Türküstan da onun işğalı altında idi. Rusiya çarları işğal etdikləri torpaqlarda yaşayanları öz təbəəsi hesab etsə də, onları Rusiya vətandaşı saysa da, işğal altında doğulanların bir qismi bununla razılaşmır, özünü, millətini və vətənini

azad görmək istəyir və ömünü bu iş uğrunda mübarizəyə həsr edir.

Əxmətzəki də belə mübarizlərdən biri idi. O, ilk təhsilini kəndlərindəki mədərsədə almış, 12 yaşında, yəni 1902-ci ildə orta təhsil almaq üçün Ütekdə yaşayan dayısı Həbib Nəccarın yanına getmişdir.

1908-ci ildə Kazan şəhərinə gələn Zəki Vəlid burada Katanov və Aşmarin kimi türkoloqlarla tanış olur. 1909-ci ildə Kazandakı Qasımiyyə mədrəsəsində "Türk tarixi və ərəb ədəbiyyatı tarixi" müəllimi kimi fəaliyyətə başlayır. 4 ilə yaxın Qasımiyyə mədrəsəsində dərs deyən Zəki Vəlid elmi araşdırmalar da aparır. 1911-ci ildə "Türk və tatar tarixi" kitabını çap etdirir. Bu kitab ona böyük şöhrət qazandırır. 21 yaşlı Zəki Vəlid Kazan Universitetinini Arxeologiya və Tarix Cəmiyyətinə üzv seçilir.

Rusiya işğal etdiyi əraziləri uzunmuddətli əsarət altında saxlamaq üçün o yerləri hərtərəfli öyrənirdi. Zəki Vəlid də öz soyunun tarıxini öyrənmək və yetişməkdə olan vətənpərvər gəncliyi öyrətmək istəyirdi. Buna görə də Rusiyanın siyasəti ilə onun istəyi müəyyən mərhələdə üst-üstə düşürdü. Onun Türküstana

göndərilməsini məmuniyyətlə qarşılayan gənc araşdırıcı 1913-cü ildə Fərqanəyə, 1914-cü ildə Buxaraya gedir. Oradan hazırladığı raportları Peterburqdakı, Kazandakı və Daşkənddəki Arxeoloji Cəmiyyətlərin toplularında çap etdirir.

Professor Katanovun kitablarının İstanbul Universitetnə göndərilməzində də Zəki Vəlidin rolu böyük olur.

1905-ci ildə Rusiyada baş verən inqilab oktyabrda çarın bir sira demokratik islahatlar həyata kecirilməsi haqqında qanun qəbul etməsilə nəticələnir. Yeni qəzet, jurnallar çap olunmağa, Dövlət dumasına seçkilər keçirilməyə başlayır.

Zəki Vəlid də Ufa Müsəlmanlarının deputatı kimi IV Dumaya qatılmaq üçün Peterburqa gedir. Beləliklə elmi fəaliyyətinə siyasî fəaliyyətini də əlavə etməli olur. Burada türk müsəlman deputatlarla görüşür və onlarla birlikdə fəaliyyət proqramlarını müzakirə edir.

1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklər silah gücünə hakimiyyəti ələ keçirdikdə Zəki Vəlid də xalqnı əsarətdən qurtarmaq üçün mübarizəyə atılır. 1917-ci ilin noyabrın 29-da Başqırdıstanın müxtariyyətinin elan edilməsində onun da əməyi böyük olur. Yeni yaradılan hökümətdə 27 yaşlı

Zəki Vəlid hərbi naziri vəzifəsini tutur. Lenin, Stalin və Trotçki ilə dəfələrlə görüşsə də Başqırdıstanın azadlığına nail ola bilmir. Çar generallarınn və bölşeviklərin arasinda qalan və hər iki qüvvəyə qarşı döyüşməli olan Başqırdıstan hökuməti 1918-ci ilin fevralın 18-də məğlub olur. Bolşeviklər Zəki Vəlidi və onun məsləkdaşlarını həbs edirlər.

İyunun 7-də həbsdən qaçmağa nail olan Zəki Vəlid Türküstana gedir və Rusiyaya qarşı mübarizəsini burada davam etdirir. 1920-1923-cü illərdə Türküstanda Rusiyaya qarşı amansız bir mübarızə getsə də uğurla nəticələnmir. Xaricdən yardım alan bolşeviklər Türküstanı yenidən işğal edir.

Zəki Vəlid, Abdülkadir İnan və başqa məsləkdaşları ilə birgə çətin şərtlərlə Əfqanıstana, İrana oradan da Parisə gedə bilirlər. Onu Parisdə, Londonda və Berlində yaşayan bir çox alimlər işlə dəvət etsələr də bu dəvətləri qəbul etməyərək 1925-ci ilin mayın 20-də Türkiyəyə gəlir. İstanbul Darülfünunda Türk Tarixi Müdərris Muavini kimi işə başlayır. İstanbul və Anadolu kitabxanalarında yorulmadan çalışan, elmi əsərlərini və məqalələrini Zəki Vəlid imzası ilə çap etdirən

araşdırıcı 1932-ci ildə Türkiyəni tərk edərək Vyanaya getməli olur. Bu gedişinə səbəb kimi I Türk Tarix Konqresində doktor Reşit Galiplə mübahisəsi və bundan sonra onun əleyhinə başlayan kampaniya göstərilir. Əslində həmin illərdə Türkiyəni M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə və onlarla keçmiş Rusiyadan gəlmiş mühacir türk tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı. SSRİ Xarici İşlər Naziri Çiçerinin Türkiyənin hökümət dairələri ilə apardığı danışıqlardan sonra Sovetlər əleyinə təbliğat aparanlar Türkiyədən çıxarılırdılar.

1932-1935-ci illərdə Vyanada yaşayan və doktorluq dissertasiyası müdafiə edən Zəki Valid Bonn və Qöttingen Universitetlərində dərs deyir. Türkiyə Təhsil Nazirliyinin dəvətiylə 1939-cu ildə geri dönərək İstanbul Universitetində Ümumi Türk tarixi kürsündə dərs deməyə başlamışdır. İkinci Dünya Müharibəsinin sonlarına yaxın onu və məsləkdaşı olduğu bir qrup türkoloqu Sovetlər əleyhinə təbliğatda və Turancılıqda ittiham edərək həbs edirlər.

Zəki Validə 10 il həps cəzası kəsilsə də sonradan Hərbi məhkəmə bu işi ləğv edir. 1948-ci ildən yenidən universitetdə müəllim işləməyə

başlayır. Türkiyədə olan azərbaycanlı mühacirlərlə dostluq və əməkdaşlıq edən Zəki Valid, ensklopediyalara Azərbaycanla bağlı olduqca dəyərli məqalələr də yazır. Türkoloğiyanın inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan, əsarətdə olan türk xalqlarının azadlığa çıxması üçün daim yollar axtaran böyük alim və içtimai xadim 1970-ci ilin iyulun 26-da İstanbulda vəfat edir. Onun "Tarixdə üsul", "Ümumtürk tarixinə giriş", "Türkün müqəddəratı üzərinə" kitabları isə türkologiyamıza böyük töhfə olur. Sovetlər zamanında Zəki Vəlidin adını çəkmək belə yasaq olduğu halda indi haqqında olduqca dəyərli kitablar çap olunur, Başqırdıstanda büstü qoyulur, adına muzey yaradılır. Butün bunlar bir daha onu göstərdi ki, Zəki Vəlid və məsləkdaşları nə qədər haqlı imişlər.

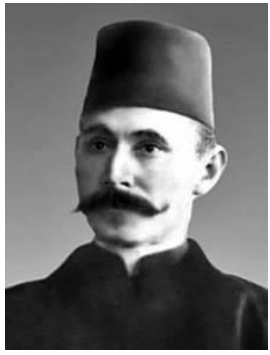
Sevindirici haldır ki, xalqlarımız yavaş-yavaş da olsa öz mədəniyyətlərinə, tarixlərinə, millət və vətən uğrunda həyatlarını qurban vermiş insanlarına sahib çıxmağa başlayırlar. TürkSOY-un 2010-cu ili Əxmətzəki Vəlid Toğan ili elan etməsi də buna nümunə ola bilər.

Zəki Vəlid Toğan ilinin ilk tədbirlərindən biri də Bakı şəhərində keçirildi. 2010-cu ilin

aprelin 29-30-da Mirzə Fətəli Axundov adına Milli Kitabxanada tanınmış türkoloq Əxmətzəki Vəlidin 120 illik yubileyinə həsr olunmuş sərgi və beynəlxalq elmi konfrans təşkil edildi. Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin, TürkSOY-un və AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutunun birgə təşkil etdiyi bu tədbirdə Türkiyədən, Qazaxıstandan, Özbəkistandan, Qırğızıstandan, Türkmənistandan, Başqırdıstandan və Krımdan alimlər, yubilyarın qızı və nəvəsi də gəlmişdi. Uzun illər adı və əsərləri qadağan olunmuş bir yerdə onun yübiley tədbirinin yüksək səviyyədə təşkili sevindirici idi.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2010-cü il mayın 26-da, saat 12.14-də efirə getmişdir.

ZİYA KAMAL

(tat. Камали Зия; Парваз ад-дин, əski əlifba ilə ضيا كامال, *rus. Джамал ад-дин б. Камал ад-дин; 1873-1942)*

Pərvaz əd-din Camal əd-din oğlu 1873-cü ilin dekabrın 9-da Rusiyanın işğal etdiyi bölgədə yaratdığı Ufa quberniyasının Qara Yakup qəzasının, indiki Çişmin rayonunun Klyaş kəndində yoxsul bir ailədə dünyaya gəlmiş, ilk təhsilini də mollaxanada almışdır. Uzun illər Sovet təbliğatının məktəb belə saymadığı mollaxanaları, mədrəsələri bitirənlər arasından minlərlə istedadlı şair, yazıçı, dövlət xadimi, iş adamı yetişmişdi. Ziya Kamali də belə istedadlılardan biri olduğuna görə soydaşları onun təhsilini davam etdirməsi qayğısına qalmış, beləliklə cəmiyyət və millət üçün dəyərli bir insan hazırlamışlar.

Əslində onun adı, atasının adı və soyadı Pərvaz əd-din Camal əd-din Kamal əd-dinov şəklindədir. “Ov”, “yev”, “of” şəkilçisi Rusiya əsarətinə düşmüş müsəlman xalqları arasında olduqca yayğındır. Qəribədir ki, gürcülər, ermənilər, latışlar, estonlar və b. xalqlar da Rusiya əsarətinə düşsələr də əksəriyyəti özlərinəməxsus soyadlarını qoruyub saxlaya bildilər. Müsəlman xalqları isə əksinə, əhalisinin əksəriyyəti rus soyadını qəbul etdi, çox az bir qismi isə ya polşalıların “ski” sonluqlu soyadını, yaxud da şərq mənşəli soyadlarından istifadə etdilər.

Ziya Kamali kəndlərindəki mollaxananı bitirdikdən sonra Ufadakı “Qosmaniyə” mədrəsəsində oxumuşdur. Mədrəsənin tələbəsi olmaqla yanaşı həm də aşağı siniflərdə dərs demişdir. Az zamanda ağlı, yüksək mədəniyyəti, oxumaq həvəsilə bölgə ziyalılarının diqqətinin özünə çəkə bilmişdir. Odur ki, dini icma 1898-ci ildə Pərvaz əd-din Camal əd-din oğlunu Osmanlı dövlətinin paytaxtı İstanbulda ali təhsil almağa göndərmişdir.

Onun yol və təhsil xərclərinin qarşılanmasında isə Ufa müftisi Muhammədyar Sultanov, tacir Sədrəddin Nəzirov, Krım

müsəlmanlarının icması xüsusi fəallıq göstərmişlər. Dini və elmi biliklərə yiyələnmiş, pedaqoji təcrübə toplamış Pərvaz əd-din Camal əd-din oğlu 1898-1900-cü illərdə İstanbulda oxuduqdan sonra Qahirəyə gedir. Oradakı məşhur Əl-Əxzar Universitetinin fəlsəfə fakültəsinə qəbul olunur. 1900-1903-cü illərdə Qahirədə təhsil aldıqdan sonra Mədinəyə gedir. Bir il də burada ərəb ədəbiyyatı və hədis elmini öyrənir.

Pərvaz əd-dinin Əl-Əxzar Universitetində məşhur islahatçı alim Mühəmməd Əbdül ilə tanışlığı onun həyat yolunu müəyyənləşdirir. Sevimli müəllimi Mühəmməd Əbdülün məsləhətilə adını Ziya əd-din yazır. Ondan sonra məqalələrini, kitablarını Ziya əd-din Kamali, yaxud da qısaca Ziya Kamali imzasıyla yazır.

Ziya Kamali də müəllimi kimi yenilikçi din xadimləri, vətənsevər ziyalılar yetişdirməək üçün vətənə dönür. Yolüstü bir ara Bakıda yaşayır, "Həyat" qəzeti üçün məqalə yazır. Məqaləsinin məzmunu xeyriyyəçi Hacı Zeyalabdin Tağıyevin diqqətini çəkir. Tağıyev onu yanına dəvət edir. Ziya Kamalinin davranışı, söhbəti, gələcək planları Azərbaycanlı xeyriyyəçinin xoşuna gəlir. O, gənc filosofa

dövrü üçün xeyli böyük məbləğ olan 50 manat verir.

1905-cü ildə Ufaya gələn Ziya Kamali bir zamanlar təhsil aldığı "Qosmaniyə" mədrəsəsində Quranı Kərimin tədrisindən, İslam fəlsəfəsindən dərs deməklə yanaşı "Müsəlman dünyası" jurnalına məqalələr yazır.

Rusiyanın yaponlarla savaşında uduzması, ölkəni bürümüş hərc-mərclik, tətillər, mitinqlər, dərnək və partiyaların surətlə artması öz təsirini göstərir. 300 illik Romanovlar sülaləsinin çoküşü başlayır. Hakimiyyəti qorumaq və yaşatmaq üçün 1905-ci ilin oktyabrın 17-də çar II Nikolay manifest imzalamalı olur. Tarixə "17 Oktyabr manifesti" adı ilə daxil olan bu sənədə əsasən hakimiyyətin yeni forması-konstitusiyalı monarxiyaya doğru addım atılır. Dövlət Duması yaradılır, qəzet jurnallar üzərindəki nəzarət yumşaldılır, məscidlərin, kilsələrin və b. mərkəzlərin tikintisinə, dini icmaların yaradılmasına, mitinq və toplantılara icazə verilir.

Bundan yararlanan tatar-başqırdlar Ufa şəhərində 1906-cı ilin oktyabrın 7-də yüksək ali təhsil ocağı olan ilk mədrəsəni açmağa təşəbbüs göstərirlər. "Qaliyə" adlandırılan mədrəsədə

təhsil üç pilləli olur və burada oxuyanlarda təhsil xərci alınmaması nəzərdə tutulur.

Xeyriyyəçilərdən Sufiyə xanım Canturina min manat, Sədrəddin əfəndi Nəzirov 300 manat, Bədri fəndi Nəzirov, Əbdülləşir əfəndi Hakimov, Hasan əfəndi Kərimov hər biri 100 manat, başqaları da bacardıqları qədər yardım edirlər. Beləliklə 1930 manat toplanaraq mədrəsənin fonduna keçirilir. Mədrəsənin binası olmadığından dərslər məsciddə keçirilir.

Ziya Kamalinin rəhbərlik etdiyi "Qaliyə" mədrəsəsində Lütfülla Bayçurun, Xatmulla Fazılov, Zarif hazret Alkayev kimi dövrün məşhur ziyalıları dərs deməyə başlayır. Birinci il mədrəsəyə imtahanla 60-70 şagird qəbul edilməsi planlaşdırılır.

Mədrəsənin tədris proqramına ərəb dilinin qramatikası, bəlağət, qısa İslam tarixi, İslam hüququ, riyaziyyat, coğrafiya,və b. fənlər daxil edilməklə yanaşı, bir sıra fənlərdən də xüsusi kurslar təşkil edilir.

"Qaliyə" mədrəsəsində dərslər 1906-cı ilin noyabrın 15-də başlayır. Ziya Kamalinin yüksək təşkilatçılığı sayəsində mədrəsənin nüfuzu artır. Tədris ocağı üçün yeni bina tikmək planlaşdırılır. Sufiyə xanım Canturina on min

manat, Sədrəddin əfəndi Nəzirov on min manat, Kutlu Muhammməd əfəndi Alkin iki min manat, Mehpərvaz xanım Şeyxəliyeva üç min manat və b. yardım edirlər. Toplanan pul 25700 manat olur. Bundan əlavə kərpic, tikinti materialları, tələbə və müəllimlərin geyməsi üçün parça, yataqxanaları üçün yorğan, döşək, qab-qaçaq da verənlər olur. Beləcə mədrəsənin işləri gündən günə yaxşılaşır.

Ziya Kamali mədrəsənin təşkilati işləri ilə məşğul olmaqla, fəlsəfədən dərs deməklə yanaşı dərsliklər yazır, Qurani Kərimi tatar dilinə çevirir, cümə günləri məsciddə xütbələr oxuyur. Demokratik görüşləri ilə seçilən, təcrübəli pedaqoq olan Ziya Kamali tələbələri həvəsləndirərək mədrəsədə əlyazma hüququnda tatar, qazaq, özbək və b. dillərdə jurnalların nəşrinə nail olur.

1906-cı ildən Ufada nəşrə başlayan "Müsəlman dünyası" qəzetinin redkolleksiyasının üzvü olan Ziya Kamali çox vaxt qəzetin redaktə işlərini də öz üzərinə götürür.

1908-ci ildə onu Ufa şəhərindəki ikinci cümə məscidinə imam secilən Ziya Kamalinin 1909-cu ildə Ufadakı "Şərq" mətbəəsində "İslam fəlsəfəsi" əsərinin dördüncü hissəsi kitab

kimi çap olunur. Bu kitab istər Rusiyada, istərsə də xarici ölkələrdə yaşayan islamşünas alimlər və ziyalılar arasında bıyük əks-səda doğurur.

Ziya Kamalinin "İslam fəlsəfəsi" əsərinin 1-3-cü bölmələri də Ufada 1910, 1913-cü illərdə işiq üzü görür. Cəmiyyətdəki mövqeyi möhkəmləndikcə, hökumət məmurlarının ona təzyiq etmə imkanları azaldıqca o, daha cəsarətli addımlar atır. Belə ki, 1915-ci ildə qızlar üçün "Anasiya" adlı pedaqoji yönlü ali təhsil ocağı açmağa nail olur.

İstər "Qaliyə", istərsə "Anasiya" mədrəsələrini bitirən tatar, başqırd, özbək, qazax, qırğız, uyğur gənclərin çox az qismi məscidlərdə işləyir, əksəriyyəti elmi, ədəbi, ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olur və dövrünün məşhur insanlarına çevrilir.

1917-ci ildə Rusiyanı bürüyən qarışıqlıq, əsarət altında olan xalqların azadlıq mübarizəsinə qalxması, Ziya Kamalinin də siyasi fəaliyyətə başlamasına səbəb olur. 1917-ci ilin martında Ufada çağırılan Müsəlman Dini Şurasına üzv seçilir. 1917-ci ilin mayında Moskvada keçirilən Ümumrusiya Müsəlmanlarının Birinci Qurultayında fəal iştirak edir. 1917-ci ilin noyabrından 1918-ci ilin yanvarına

kimi Ufada fəaliyyət göstərən Daxili Rusiya və Sibir Müsəlmanlarının Milli Şurasında dövlət quruculuğu işlərilə məşğul olur. Lakin admiral Kolçakın silah gücünə qurduğu diktatura onlara arzularını həyata keçirməyə imkan vermir.

Vətəndaş müharibəsinin ağır illərində Ziya Kamali mədrəsəni yaşadırsa da bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra "Qaliyə" mədrəsəsini bağladaraq yerində Fatima Dövlətgəldiyevanın rəhbərliyi ilə ikinci dərəcəli oğlan məktəbi açır.

Ziya Kamali Ufadakı üçüncü cümə məscidində imamlıq etməyə başlayır. Lakin onun məsciddəki imanlığı heç də asan olmur. Sovetlərin dinə qarşı təzyiqləri artır. Məscidlərin bağlanması, ərəb əlifbası ilə yazının qadağan edilməsi böyük din alimi və filosofu sarsıdır. 1923-cü ildə Daxili Rusiya və Sibir Müsəlmanlarının Mərkəzi Dini İdarəsinin şəriət hakimiqazısı seçilməsinə, idarənin 1924-1928-ci illərdə nəşr etdiyi "İslam məclisi" məcmuəsinin redaktoru olmasına baxmayaraq onu 1929-cu ildə məscid imamlığından çıxararaq istintaqa cəlb edirlər. Uzun müddətli həbs cəzasına məhkum etməsələr də normal işləməsinə, yaradıcılıqla məşğul olmasına mane olurlar.

1936-cı ilin aprelində müfti Rıza Faxrettinov rəhmətə gedəndə onun yerinə real namizəd Ziya Kamali olur. Lakin Sovet xüsusi xidmət orqanları belə dərin savadlı din aliminin həmin vəzifəni tutmasını özləri üçün təhlükəli hesab etdiklərindən həbsinə qərar verirlər. 1936-cı ildə uzun istintaqdan sonra fəaliyyətində qanun pozuntusu tapmasalar da yeddi il həbs cəzası kəsir və Samara şəhərindəki həbsxanaya göndərirlər.

Lakin onu həbsxanada da dinc buraxmırlar. Çünki verdikləri cəza ilə qane olmurdular. 1938-1939-cu illərdə yenidən məhkəməyə cəlb edilərək hər dəfə də cəzasını artırırlar. Böyük filosof və İslam alimi həbsxanada da dünyasını dəyişir.

1956-cı ildən sonra ona da formal bəraət verilir. Lakin əsərlərinin nəşri və haqqında yazılması qadağan edilir. Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra Ziya Kamali haqqında həqiqətlər ortaya çıxır.

TRT və Azərbaycan İctimai Radiosunun "Qorqud Ata" proqramının "Türk dünyasının məşhurları" rubrikası ilə 2012-ci il dekabrda, saat 12.14-də efirə getmişdir.

ƏLİ ŞAMİL

TATAR, BAŞQIRD, ÇUVAŞ:

məqalələr

Direktor: Səbuhi Aslan
Dizayner: Nigar Sadıqova
Texniki redaktor: Hüseyn Məmmədov

Çapa imzalanmışdır: 20.09.2026
Ofset çapı. Əla növ kağız
Tiraj: 100
Ünvan: Bakı, Mətbuat prospekti 529-cu məhəllə
Telefon: (012) 538-18-87, (050) 263-16-16
email: imza_nesrler_evi@mail.ru

Qeyd üçün: